CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

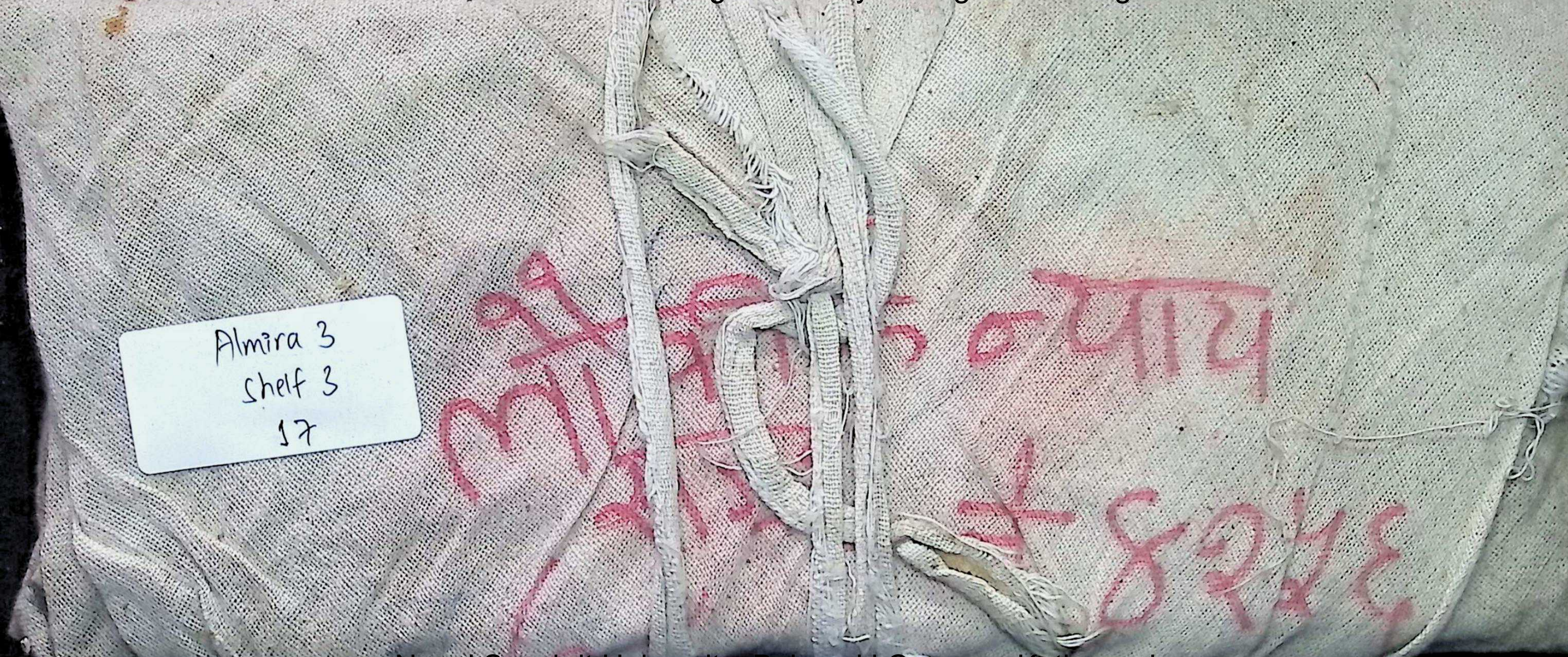

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाग्निहोत्रंजुहुयादाद्यंते श्रुतिशेषः सदेत्यादिवत्प्रत्यक्षमेव विधिं दृष्ट्वा निर्विचिकित्सो यजनन्नाधावश्याद्धिस्वय
प्रत्यक्षाविधिर्नोपलभ्यते· तावन्नदनादरेण प्रत्यक्षोपलब्धस्त्ववानुष्ठेय इति· तेन स्वतन्त्र एव तत्रोदाहरणं न
न्यस्यस्वारिण· किंच नैषामिह प्रामाण्यप्रामाण्यचिंता किंतु स्वतंत्रणामेव वेदवत्प्रामाण्यमुत स्मृतिवत्पर
तंत्राणामिति· यद्यप्यवतन्नामैषामपि तत्र विचारस्तेषामपि तु मन्वादेः वाक्यानामिह स्वातंत्र्यनिराकरणं·
अथवा गान्यत्रोदाहरणं· तेषां हि षडङ्गमेक इति वेदत्वस्मरणात् स्वातंत्र्यमात्रं काल्पायते· अथवा शाक्यादि
ग्रन्थानां श्रुतिमूलकत्वेन प्रामाण्ये निरस्तेऽस्य प्रति श्रुतिवदेवतत्प्रामाण्यमात्रं च निराक्रियते· तदेता
निचत्वार्यपि विविच्चा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ह्मिमनुष्याः पूर्वमंजत इति प्रसिद्धवत्सव्यस्य पूर्वमंजनं निर्दिष्टं तददृष्टप्रयोजनाभावात्प्रमाणान्तरेण
प्राप्तमित्यनुपपत्त्या विधिः कल्प्यते तथा तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रतिपद्य छं ति· तस्माद्गर्भेणाविज्ञातेन
धृत्लहे स्येवं विधं स्मृतीनां मूलं अत एव चेष्टस्मान्न प्रसिद्धिः· प्रत्यक्षश्रुताववि हितत्वात्· दर्शपूर्णमासादि
षु प्रत्यक्षविधिसद्भावात्केन त्वं रमसे वच विशेषमभिप्रेत्य गौतमोक्तः प्रत्यक्षाविधानाद्गार्हस्थ्यस्येति· न
नु स्मृति परंपरयैवानुमेयत्वमन्धपरंपरादोषात्· अत एव प्रत्यक्षाविरोधे स्मृतेरनुष्ठानं· स्मृतया
हि सिद्धवन्निर्देशानुपपत्तिकल्पितविधिमूलत्वयापि संधार्यते· कल्पनां च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेनुप
पन्नानेनाविरुद्धविषयवद्विरोधविषयेपि न्यायाभासेन विधिं कल्पयित्वा किमियं स्मृतिः प्रवृत्ता किं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वान्म्लेच्छप्रसिद्धेऽर्थे गौणप्राप्त्यादिनिमित्तप्रयोगभांजि विप्लुतिं गच्छेयुः । नह्यसति मुख्ये गौणादिसंभवः । त
स्मान्म्लेच्छप्रसिद्धस्वार्थेऽमीषामित्यवसीयते । अतः सिद्धमविरुद्धेषु प्रसिद्धवाचकत्वेषु म्लेच्छानामभिधेय
निर्णये प्रामाण्यं ॥११॥ प्रयोगशास्त्रमिति चेत् ॥ अत्र कल्पसूत्राण्युदाहृत्य किं प्रमाणमप्रमाणमिति भा
ष्ये विचारितं । ननु स्मृत्यधिकरणे सर्वेषां वेदातिरिक्तानां प्रामाण्याप्रामाण्यचिंता ह्युक्ता । तत्र केचि
दाहुः । तत्राशब्दतया पूर्वपक्षमुक्त्वा शब्दानुमानेन सिद्धान्तितं । इदानीं च वैदिकार्थनिबन्धनत्वात्प्र
त्यक्षश्रुत्यानीति न तत्रोदाहरणं । स्मृतयो हि प्रायेण न लतो विप्रकीर्णपरप्रकरणपरवाक्यशेषगतसि
द्धवन्निर्देशानुपपत्तिकल्पितनतिरोहितप्रायविधिमूलाः । तद्यथा नयनं दक्षिणं दीक्षितः पूर्वमंक्ते सव्यं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१० श्रा·टी· स्यते· तत्र पूर्वःपक्षः· म्लेच्छेषु हि पदार्थानां विप्लुतिर्भूयसी यतः ततस्तेषु प्रसिद्धेऽर्थे न विश्रंभः कथञ्चन पदानि प-
दार्थाश्चापभ्रंशप्राया एव म्लेच्छेषु बाहुल्येन· तेषु कथमिवाविप्लुतपदार्थावधारणं· अतोऽप्रमाणं म्लेच्छ-
प्रसिद्धिः नहि ते दृष्टार्थव्यवहारित्वाच्छब्दार्थाविप्लवे यत्नं कुर्वन्ति· तस्माद्विप्लुतिसंभवान्नेषु प्रसिद्धोऽर्थो न
विश्रंभणीयः निरुक्तादिद्वारेण त्वर्थकल्पनमपि पिकादीनामिति· सिद्धान्तस्तु· पदानि तावदेतानि वेदादि-
ष्वेव दर्शनात् अविप्लुतानि तेषां च भाव्यमर्थेन केनचित्· नित्येनार्थेन ध्वंसो नास्ति यतो म्लेच्छेषु विप्लुतिः म्ले-
च्छप्रसिद्ध एवार्थस्तेषामिति हि निर्णयः· पिकादिपदानि तावद्वेदतदङ्गादिषु दृष्टत्वादविप्लुतानि नि-
त्यानि तदेषां नित्येनैव केनचिदर्थेन भवितव्यं· न चामीषामार्येष्वर्थः कश्चिदस्ति यत्र मुख्यानि भू-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

रापमिति चिंत्यते· पिकनेमसततामरसादिशब्दानां क्वचिदार्याणां प्रसिद्धः· म्लेच्छानांतु कोकिलादिषुप्रसि
द्धः तत्रपद्यप्रमाणमेवम्लेच्छप्रसिद्धिः· ततस्तेषां निरुक्तादिवशेनार्थकल्पनमथवासाप्रमाणं ततः से
वाश्रयिष्यते· तदत्रम्लेच्छप्रसिद्धिः· प्रामाण्यपयोग्यानवेत्येतावदधिकरणशरीरं सत्यपितुप्रामाण्ये किंम्ले
च्छगतत्वाद्दुर्बलानिरुक्तादिद्वाराशास्त्रार्थत्वाद्बलीयसी उतेयमेवदुर्बलाकल्प्यत्वान्म्लेच्छप्रसिद्धिस्तु
रूपत्वाद्बलीयसीत्येतत्यासंजिकं शिष्याकोपेये तदवस्थितं स्वरूपगतमेवबलाबलंप्रमाणगं तर
काङ्क्षायदृत्ति ते नैवन्यायेनागापिप्रयोगरूराबत्नाबत्नात्कृप्रकल्प्यत्वेन स्वरूपगतमेवज्यायो 3
भवति· तेनगतप्रायमिहप्रसङ्गतउक्तं भाष्यकारेण प्रामाण्यसंभवासंभवमात्रंतुम्लेच्छप्रसिद्धेश्चि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१८
श्री. ४८

स्थितं यदा चैकवाक्यशेषवशात् स्तोत्रीयानवकमपि वाच्यमित्यवधारितं यदा यत्र वाक्यशेषो नास्ति त्रिवृदग्नि
ष्टुदग्निष्टोम इत्यादिषु तत्राप्यनेनैवार्थेन भवितव्यं रूढिवशादिति दशमे वक्ष्यते चरुशब्दोप्योदनस्थाल्योः
परस्परसम्बन्धित्वाद्वाक्यशेषावधारितोदनवचनत्वेन स्थाल्यामन्याय्यश्चानेकार्थत्वमिति प्रतिबद्धशक्तित्वा
दाक्षारिकः तेनासत्यपि वाक्यशेषे सोयं चरुनिर्वपेदित्यादावप्योदनवचनत्वमेवेति दशमे वक्ष्यते अश्ववालै
न स्त्वीप्सता अपि काशाल्लयोरूढत्वादन्यत्रापि तदर्थीवे न भवतः न चात्र सन्दिग्धेषु वाक्यशेषादित्यनेन गत
त्वं असन्देहात् सन्दिग्धे हि वाक्यशेषात् प्रागर्थान्तरमेव निर्णीतं वाक्यशेषेण बाध्यते ननु प्रथमं सन्दिग्धं नेतन्निर्णी
यत इति ॥ १० ॥ चोदितं तु प्रतीयेताविरोधात्प्रमाणेन ॥ आर्यप्रसिद्धिविरोधे म्लेच्छप्रसिद्धेरप्रामाण्यमुक्तं इदानीं किं
म्लेच्छप्रसिद्धिरित्येवाप्रामाण्यमुत बलवद्विरोधादेवाप्रमाणं अविरोधे तु तस्याप्यपि भवत्येवाभिधेयनिर्णयप्रामा

१८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यो स्तुल्यबलत्वमुत वाक्यशेषस्याप्रतीतिर्बलीयसीति संशयः तत्र पदार्थपदसम्बन्धतुल्यत्वं लोकवेदयोः अ
द्व्यसाधनत्वे हि लोकाद्वेदो निरिच्यते विध्युद्देशात्तावद्वेदे तावदवगम्यते यदिह त्रिवृदादिशब्दाभिधेयं न ह्य
स्यार्थान्वयीति किं तु तस्याभिधेयमित्यन्यतोऽवगन्तव्यं तत्र लोकस्याप्यभिधेयनिर्णये वेदवाक्यशेषतुल्य
त्वं ततोऽधिकं वा सामर्थ्यमस्तीत्यर्थद्वयमपि तुल्यप्रमाणकत्वाद्विकल्पेन गृहीतव्यमिति पूर्वः पक्षः सिद्धां
तस्तु वाक्यैकत्वं विधिस्तुत्योर्विषये व्याहन्येत न हि तेनान्यवाक्यशेषस्याप्रतिपत्तिर्बलीयसी यदि लौकिको
र्थो विध्युद्देशे नाश्रीयेत अन्यार्थो वाक्यशेषो न्यार्थश्च विध्युद्देशः इति न कश्चन संबन्धः स्यात् तस्माद्यत्र वा 4
क्यशेषौ त्रिवृद्बहिष्पवमानमित्यादि अत्र तावत्तदनुगुणस्वार्थः समाश्रयणीय इत्येतावदिहाधिकरणं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नइति न कथंचिदपि श्रुतिमूलत्वं संभावनीयं न चात्र विकल्पाभ्युपगमेनोभयोरपि प्रामाण्यं संभवति वस्तुनि
विकल्पासंभवात् नहि मातुलदुहितृपरिणयनात्प्रत्यवायोत्पत्तिरनुत्पत्तिश्च संभवति । त्यवरूपमन्यतरस्या
प्रामाण्यमाश्रयणीयं तत्र स्मृतिप्रमाणनिमित्तस्याचारस्य प्रामाण्यमिति सिद्धमेवं जातीयकानां दुराचारत्वं ·
अथवा त्रिवृद्बर्हिरश्ववालादौ यत्र लौकिकवाक्यशेषयोरर्थविप्रतिपत्तिः यथा त्रिवृद्बहिष्पवमानमिति
अत्र त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यं लोकादर्थोवगम्यते वाक्यशेषात्स्तोत्रीयानवकं आदित्यः प्रायणीयः पयसि
चरुरिति चरुशब्दस्य स्थालीवाक्यशेषादोदनः अश्ववालः प्रस्तर इत्यश्वस्य वालः वाक्यशेषात्तु काशाः
प्लक्षयो विधृती इतीक्षवयवात्मिके लोकात् वाक्यशेषात्तु काशमूलके · किं च तत्र लोकवाक्यशेष

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्वादयः स्मर्त्तारः तत्र स्मरणं गुणावत्त्वरकर्तृकत्वादिना जनचारित्र्यादि अंभरणीयत्वरमिति व्यक्तमेतत् अपि चा
चरित्रहणां जनानां स्वयमितस्ततो विप्रकीर्णपरप्रकरणादिगतश्रुत्युद्धरणेनार्थप्रतिपत्तुमसामर्थ्यादवश्यमे
तेम्महर्षिभिरेव ज्ञात्वा स्मृत्वा समर्पितमर्थमनुतिष्ठन्तीत्यङ्गीकार्यं· अत आचारस्य स्मृतिकल्पने न श्रुतिकल्प्य
कत्वमिति भिन्नारितप्रामाण्यपादुर्बलत्वं· अपि चाचारेकर्मस्वरूपमानमेव प्रत्यक्षं कर्तव्यतानुविमर्शपूर्वम
र्थसुखहेत्वन्तरासंभवनिरूपणेन पारिशेष्यात्कल्पयितव्या· कल्पयित्वा पश्चान्मूलकल्पनमिति विप्रक
र्षः स्मृतिनिबन्धनास्तु स्मृतिषु प्रागेव ग्रन्थतः कर्तव्यता[illegible]म्यते· मूलमात्रं तु कल्प्यमिति सन्निकर्षः· सर्वे 5
यां च स्मृतिविरुद्धाचाराणां माजुलदुहितृपरिणयनादिविषयाणां कामादिहेत्वन्तरं विस्पष्टमेव दृष्टम्परं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धार्मिन इति स्थितं· भाष्यमप्यार्यम्लेच्छविगानाभिप्रायं व्याख्येयं वाक्यशेषश्चाप्यबलवत्त्वेनोक्तः नमूलहे·
तुतयेति। स्मृत्याचारविरोधेवा ॥ यत्र मन्वादिनिबन्धनानामनिबन्धनानां चाराणां विरोधो मातुलसुताहरणपरि
णायनादिषु तत्र किं तुल्यकक्ष्यत्वमुत स्मृतीनां बलीयस्त्वमिति चिन्त्यते· तत्र बलाबलविशेषस्तु केल्पान्त
रितकारितः श्रुतिस्मृत्योरिह त्वेवं न द्वयोः श्रुतिमूलतः श्रुत्या हि साक्षादर्थः प्रतीयते स्मृत्या तु श्रुतिकल्पनये
त्येकान्तरितप्रामाण्या श्रुतिर्बलीयसीति तेन तत्रोक्तं यत्स्मृतेरननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं इह त्वेवं विरो
धो नास्ति द्वयोरपि श्रुतिमूलत्वेनैकान्तरितयोरविशेषात्तस्मात्समा विप्रतिपत्तिरिति· अत्रोच्यते सप्रत्य
यपरीतता हि स्मृतिः सोपपन्निबन्धना तस्यां स्तीत्वं बलीयस्त्वमाचारान्निर्निबन्धनात्॥ प्रत्यापितराहिम

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गात् कदाचित्कस्यचिदुपादानेऽप्यदोषविकल्पापत्तेरेकत्रमुख्यत्वेनान्यत्रगौण्या
लेनापिप्रयोगोपपत्तेर्गौणोपिप्रयोगेपार्श्वस्थानामुख्याभिमानसंभवात्तेरेवचान्येभ्योमुख्यत्वस्यक
नान्मुख्याभिधानपरंपरयानुवृत्तिसंभवात् अत्रयदिनकथंचिदपिविशेषोवधार्यतेतदागत्यभावादुभयोरप्य
भिधेयतास्यात् अस्तित्वभियुक्तानामभियुक्तयोर्विशेषः शास्त्रस्याहिशब्दैकसमधिगम्यधर्माधर्मादिव्युत्पत्तिलि
प्सयाशब्दार्थतत्त्वंविविच्यापरिपालयन्तोवृद्धास्तुटस्थार्थव्यवहारस्ययथाकथंचित्तत्सिद्धेः प्रयोजनाभा
न्नाविप्लुतिसिद्धेरियत्तेते अतोयद्यपिप्रतिपादकतामात्रमस्तेषुष्वपिसिध्यतितथापिविप्लुतिसंभवान्मुने 6
षुशब्दार्थतत्त्वसिद्धिरित्यार्यप्रसिद्धेवनिर्णयावलीयस्यार्थसिद्धिरितिपाल्यादिशब्दावक्षाद्यर्थाभि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तुशब्दमार्याः कस्मिंश्चिदर्थे प्रयुंजते· म्लेच्छास्तु कस्मिंश्चिदिति तत्र चिन्त्यते । किं तुल्यबलत्वमुतार्यप्रसिद्धिर्बलीयसीति· तत्र तो
कप्रसिद्धिगम्यत्वाच्छब्दार्थस्योभयोरपि तयाविप्रतिपत्तिः स्याच्छास्त्रार्थो हि वृत्तावलम्ब्य· यः शास्त्रप्रमाणको धर्म
स्तत्र शास्त्राभियोगवद्भ्यो म्लेच्छेभ्यस्तदभियोगवतामार्याणामस्ति बलीयस्त्वं· व्यवहारगम्यस्तु शब्दार्थः
स च म्लेच्छानामप्यविशिष्ट इति प्रमाणाविशेषाद् विशिष्टो द्वयोरपि शब्दार्थः· यवाद्युच्चनादित्वकारणम
वध्यस्मरणं तदपि समानं म्लेच्छेष्वपि तस्मात्समेयमभिधानविप्रतिपत्तिः स्यादिति प्राप्ते ब्रूमः· प्रतिपा
दकतामात्रं म्लेच्छेष्वप्यवगम्यते· अविप्लुतस्तु शब्दार्थः शिष्टेष्वेवावधार्यते न तावदेवं न्याय्यं उभाव
पि शब्दार्थाविति· अनेकार्थशक्तिकल्पनाप्रसङ्गात्· शब्दप्रयोगेऽपि चान्यतरस्यानवधारणा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निबध्यसामान्यात्मनाशिष्टाचारः प्रमाणमित्येवमुक्ते नैतावत्के विशेषः तस्मात्स्मृतिवदाचाराणामपि धर्मे प्रा
माण्यं सिद्धं ॥ तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य समा विप्रतिपत्तिः स्यात् ॥ आचारप्रसङ्गेन तु शब्दार्थप्रयोगरूपाचारविप्रतिपत्तौ
बलाबलं चिन्त्यते अत्र भाष्ये आर्यम्लेच्छविशेषानुपादानादुक्तशेषेण सिद्धान्तकथनाच्छिष्टाचारस्य च पूर्वं प्रकृ
तत्वाद्यत्र शिष्टानामेव मिथोऽभिधानविप्रतिपत्तिः केषांचिद्वाक्यशेषानुगुणा केषांचिदननुगुणा तत्रातुल्यबलता
माद्यवाक्यशेषानुगुणाया बलीयस्त्वं प्रतिपाद्यत इति लभ्यते तन्नूदाहरणाभावाद्यवादिशब्दानां दीर्घशूकादिष्वेव
सर्वशिष्टप्रयोगादन्यस्यापि शिष्टप्रयोगविप्रतिपत्तिविषयस्योदाहरणस्यादर्शनात् सन्दिग्धेषु वाक्यशेषादि
ष्वनेन गतप्रायत्वाद्वाक्यशेषाच्चेन्निर्णयस्ततोऽसति वाक्यशेषेऽभियुक्तानामनभियुक्तप्रसिद्ध्योस्तुल्यबलत्वप्र 7
सङ्गादयुक्तमिति मत्वाऽऽचार्यैरन्यथाधिकरणं व्याख्यातम् यत्रार्यम्लेच्छयोरभिधानविप्रतिपत्तिः यथावापी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

माराणमप्रमाणंवेति सन्देहः तदर्थं च श्रुतिमूलत्वं भ्रान्त्यादिमूलत्वं वेति चिन्तनीयं तत्र स्मृत्यधिकरणोक्तसामा।
न्याद्राचाराणामपि स्मृतिवत्प्रतिपादितमपि प्रामाण्यं निर्निबन्धनतया व्यतिक्रमसाहससंस्काराच्च। क्षिप्यसमाधी
यते यदि वसन्तोत्सवादियोऽष्टकादिवद्वेदमूलो भवेत्स्मृतस्तर्हि देव मन्वादिभिरपि निबध्येरन् अनिबन्धनात्
तु तेषां मूलं केनचिद्दृष्टं आचारपरंपरामात्रमेव दृष्ट्वा मन्वादिभिरपि सदाचारः प्रमाणमित्येवं परोक्षरूपेणा
भिधानात्प्रामाण्यमनुमीयते इति मन्यामहे तत्र सैवान्धपरंपरा स्यात् धर्मव्यतिक्रमसाहसदर्शनाच्चानाचारमा
शङ्क्यं धर्माध्यवसानमिति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु धर्मबुद्ध्या वैदिकेष्वनुष्ठानमसतिच वैदिकत्वेनुपपन्नं व्य
तिक्रमसाहसदर्शनं तु रागद्वेषादिनिबन्धनत्वादधर्मबुद्धिनिबन्धनधर्मबुद्धिनिबन्धनस्य चाचरितस्यागमस्मार
णकारणतोऽस्तु नि स्मृतिविरोधाद्दर्शनाच्चधर्मलिङ्गत्वाव्यभिचारः मन्वादिभिस्तु लाघविकेर्यादिनाम स्वरूपेण।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्त्राभासानामप्रामाण्यमुक्तं तत्रैव चोद्योत्तरत्वेनाथ सूत्रद्वयं व्याख्येयं· यद्यपि श्येनहिंसादिवचनं श्रुतिस्मृतिशि
ष्टं न कोपयति तत्प्रमाणं भवति न वेत्तत्रोत्तरं· तच्छास्त्रपरिमाणत्वादिति· न खलु येन केनचित्प्रमितो धर्मः
फलं साधयति स्वाध्यायोध्येतव्यो वेदोऽखिलो धर्ममूलं तद्विदां च स्मृतिशीले धर्मस्तु समयः प्रमाणं वेदाश्च
पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः। वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशेत्येवमादिभिरे
व धर्मप्रमितेर्नियमादन्यतः प्रमितस्य फलसाधनत्वाभावेन धर्मत्वाभावात्तेषामप्रामाण्यमिति· यत्तु
तृतीयसूत्रं अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् तेष्वदर्शनाद्विरोधस्येति तत्सदाचारप्रामाण्यप्र
तिपादनार्थमधिकरणान्तरं व्याख्येयं· अत्रानिबन्धनाः संप्रचाराः· वसन्तोत्सवादिविषया उदाहरणं प्र 8

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

णबलाबलस्यपूर्वभावित्वं नहिप्रमाणयोः स्वरूपतोविरोधः अपितुप्रमेयविरोधनिमित्तः प्रमेयगतं हि
विरोधमात्मन्याप्रमाणेविरोधमुद्भावयन्ति· तद्यदेवप्रमेययोर्विरोधोगम्यते तदैवतयोर्बलाबलमपीति·
ततएवनिर्णीयेत तेनैराकांक्ष्यात्प्रमाणबलाबलमनादर्तव्यमितिनस्मृतेर्बाधः यद्धिस्वभावत एवाप्र
माणं तत्सर्वदैवानादर्तव्यं· यत्तुबलवद्विरोधापेक्षमप्रामाण्यं तत्तदभावापेक्षप्रामाण्यमेवेत्यवगं
तव्यम्· नचात्रबाधकमस्तिप्रमाणबलाबलस्याबाधकत्वात्· तस्मादाचमनादेर्बलीयस्त्वात्तदनुरोधेनै
वश्रुत्युक्तक्रमादयोबाध्यन्तइत्याचमनादिस्मृतीनामबाधात्प्रामाण्यमिति· नात्विदमेवमधिकरणं पू
र्वपक्षस्यातिमहत्त्वाद्यज्ञोपवीतादेश्चप्रत्यक्षश्रुतिनिहितत्वेनानुदाहरणत्वात्· तस्माद्यत्पूर्वंव्याख्यादिश्रा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऽपि च दौर्बल्यं पदार्थेभ्यो गुणत्वात. सर्वेषु हि पदार्थेषु प्राप्तेषु प्रयोगवेलायां तद्विशेषणतया क्रम आश्रीयते इ
ति तेन पदार्थप्राप्त्यपेक्षत्वात् क्रमस्यान्यन्न जघन्यप्रमाणकोऽपि पदार्थः पूर्वं प्राप्नोति. पश्चात् क्रमः सर्व
पदार्थप्रयोगाङ्ग तथा च तस्य नापि न पदार्थैर्विरुध्यते कालेऽप्येवमेव प्रयोगाङ्गत्वात् यावन्तः पदार्था अव
धारितास्तेषां सर्वेषामेव पूर्वोक्तादिकालत्वं प्रधानसान्निकर्षः प्रयोगप्रारम्भावच्छेदपरिमाणं ननु क
स्याचिच्छास्त्रस्यार्थः प्रयोगविधिरपि न तदाक्षिपति. अन्यथा ह्यविस्मरणासिद्धेः अथापि शास्त्रार्थत्व
थापि प्रयोगो यथा क्रमात् प्रयोगस्य च प्रयोज्यपदार्थप्राप्त्यपेक्षित्वादविरोधित्वं. यद्यपि क्रमादीनामाचम
नादिभिर्विरोधः स्यात् तथापि सर्वपदार्थगुणत्वाद्दौर्बल्यं आचमनादयस्तु पदार्थत्वाद्बलवन्तः. ननु प्रमा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

१२
२।१।४१

श्रुतिबलीयस्त्वात्स्मृतेः स्यादप्रमाणता। पूर्वभाविप्रमाणस्थं प्रमेयस्थाद्बलीवत्वात्। ज्यायस्त्वेनैव निर्णीतेन पश्चा
दितरादरः। प्रयोगप्राग्भावस्य प्रयोगवचनावगतो यश्च पूर्वोक्तदिः परिमाणं त्वविस्मृत समस्तपदार्थानु
ष्ठानासिद्ध्यर्थं प्रयोगविधिनैवाकांक्षितं पदार्थविधिप्रचयावगतं तदेतत्त्रयमपि क्रमकालपरिमाणात्मक
माचमनादिभिरन्यथात्वप्रतिपद्यमानेनाविरोधस्तावदस्त्येव विरोधे च श्रुतेर्बलीयस्त्वात्स्मृत्यर्थस्याचमनादे
र्बाधः। नन्वश्रुत्यर्थस्यैव पदार्थगुणत्वात्क्रमादेर्दौर्बल्यमाचमनादेः स्मृत्यर्थस्यापि पदार्थत्वाद्बलीयस्त्वा
मिति वाच्यम्। प्रमाणपूर्वको हि प्रमेयावगतः तेन पूर्वभाविप्रमाणस्थबलाबलं पूर्वमवगम्यते तेन चाच
मनादिभ्यः क्रमादीनां बलीयस्त्वे निर्णीते निराकाङ्क्षत्वान्न पश्चादवगतं प्रमेयबलाबलमादर्तव्यं
तस्मादाचमनादिस्मृतीनामप्रामाण्यम्। सिद्धान्तस्तु पदार्थप्राप्त्यपेक्षत्वात्क्रमादेरविरोधिता। विरोधे

११

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यं दक्षिणाचारेण कर्त्तव्यमित्येवमादीनि कल्पवर्थाऽस्मरणानुदाहरणं किं प्रमाणमप्रमा
णं वेति विचारः तदर्थश्च प्रत्यक्षश्रुत्या विरुद्धत्वेन वेति तदर्थमप्येभिः किं क्रमध्येनुष्ठीयमानैः कस्यचिद्भूत्य
र्थस्य क्रमादेर्भवति बाधो न वेति अथवाभ्युपेत्येव विरोधं प्रमाणमप्रमाणं वेति विचारः तदर्थं च प्रमाणप्रमे
यबलाबलविसंवादे किं न्यायपरमिति चिन्त्यते तथाहि श्रुतिस्मृत्योः प्रमाणयोः श्रुतिर्बलीयसीति स्थितं अतः श्रो
तत्वात्क्रमादयः स्मार्त्तेभ्यश्च आचमनादिभ्यो बलीयांसो विज्ञायन्ते प्रमेयस्वरूपालोचनेन तु पदार्थगुणत्वा
त्क्रमादेराचमनादयः पदार्था बलीयांसो वगम्यन्त इति बलाबलद्वयविसंवादात्कतरेण निर्णय इति सन्देहः 10
तत्र पूर्वः पक्षः अस्मुक्तानां क्रमादीनां स्मार्त्तैराचमनादिभिर्व्याकोपः स्यात् अनस्तावद्धि स्थैर्येव विरोधिता तत्रि
~~[illegible]~~वल्ल्यं पदार्थेभ्यो गुणत्वतः। सर्वेषु हि पदार्थेषु प्राप्तेषु प्रयोगवेलायां तानहि शेषगुणतया क्रमः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

राक्रियते· तेषांञ्च सत्यपि प्रसिद्धवैदिकैरग्निहोत्रादिभिः कर्तृसामान्ये भिन्नप्रस्थाना वा वेदा मूलं भविष्यन्ती
ति· यथैवाथर्वणस्य त्रय्या भिन्नरूपता तथा चतुर्भ्योपि वेदेभ्यो भिन्नरूपा वेदाः संभवेयुः· ते [illegible]रान्नीं प्रलीनाः· म
न्वादीनामपि हि केचित्प्रलीनशाखामूलतामनुमन्यन्ते · तद्वदिहापि भविष्यति· इत्थं च संभवति प्रामाण्ये ना
प्रामाण्यमुक्तमिति भवन्ति केषांचिदाशंका सा च मन्दविषया येन निराकर्त्तव्येत्येवमर्थमिदमधिकर
णं कृतः पूर्वः पक्षः· सिद्धान्तस्तु अविच्छिन्नवैदिकपरिग्रहानुपपत्त्या मन्वादिष्वनुपलभ्यमानोपि वेदः
कल्पितः· शाक्यादिष्वत्यन्तविपरीतमवैदिकमप्रमाणं चेत्तदित्येवं शिष्टानां स्मरणं· वेदहेतुकत्वेन संप्र
माण्यमनुमन्यन्ते इच्छानुसारिणी च कल्पना न तद्विपरीतपरिकल्पने भतो न वेदकल्पनादर्शनसीत्यप्रामाण्य
मेव तेषामसन्मूलत्वादिति·॥ शिष्टाकोपे विरुद्धमिति चेन्न शास्त्रप्रमाणत्वात् ॥ आचान्तेन कर्तव्यं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

थाऽऽ अङ्गं वा समभिव्याहारादविशेषाद्भूमौ वेति वचनत्वप्रामाण्याध्यवसानं · व्यवहारविज्ञो यो चित्यप्रतिपादनार्थं चे
दं स्मृत्यंविरोधे त्वनपेक्षं स्यादिति श्रुतिस्मृतिविरोधे यत्प्रमाणान्तरानपेक्षं श्रुतिवाक्यं तदेव ग्राह्यं · असति
ह्यनुमप्रत्यये परप्रत्ययानुमानं केशाग्रयलोमिति · यथाहुः यावदेकं श्रुतौ कर्म स्मृतौ चान्यत्प्रतीयते · ता
वत्तयोर्विरुद्धत्वे श्रौतानुष्ठानमिष्यत इति · तेन फलतोऽप्रामाण्यं श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनामिति स्थितं ·
भाष्यमप्यननुष्ठानरूपाप्रामाण्यपरं व्याख्येयं · यद्वा · यान्येतानि त्रयीविद्भिर्न परिगृहीतानि शाक्यादि
भिर्निर्मितानि धर्मशास्त्राभासानि तेषामनेनाप्रामाण्यं पूर्वसूत्रोक्तकर्तृसामान्यप्रत्युदाहरणत्वेनोच्य
ते · तेषां हि प्रत्यक्षादिमूलत्वेन प्रामाण्यं प्रत्यक्षसूत्रे निराकृतं मन्वादिवद्वेदमूलत्वेन प्रामाण्यमिह नि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

णस्यात्· तच्च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेन नोदेतीति सर्वपुरुषाणां साधकप्रमाणाभावादीश्वरकरमभावधारणस्यात्· न
च नदर्शनात्युक्तम्· अन्धपरम्परादोषात्· अतः पुरुषान्तराणामिह प्रत्यक्षसंभवात्तस्य चात्मप्रत्यक्षतुल्यत्वात्त
स्मान्न श्रुतिनिराकरणं· तदुक्तं आत्मीयात्परकीयस्य दौर्बल्यं न हि किंचन· प्रत्यक्षत्वाविशेषेण स्वप्रत्य
क्षसमं हि तत्· यदा चैवं स्वशाखापठितश्रुतिमूलत्वप्रमाणकं स्मार्त्तमपि वेदवाक्यं संभाव्यते तदा स्व
२ निखिलं कर्मानुमानं केनचित्स्मृतिवच्यतशतिननिर्मूलत्वं स्मर्यते· शक्यते वक्तुं· ततश्च वेदे तस्य दर्शनयो
रात्मीयपरकीयप्रत्यक्षश्रुतिविहितयोस्तुल्यकक्षप्रमाणतया विकल्पो न्याय्यः· यदि परमात्मीय
स्य प्रत्यक्षस्य विश्वंभरणीयतया ते नैव परप्रत्ययनादरो न्याय्यः। व्यवहारः क्रियते ततः क्रियतां अनादर
णं स्वसहस्रतये यं शेपरप्रत्ययस्याहृत्यदूर[illegible]स्य न्यायाभासनिमित्तत्वसंभवाद्भ्रान्त्यादिमूलत्वसंभ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

त्सन्नवाक्यमपि पुरुषान्तरप्रत्यक्षतया संभाव्यमानं कथमिव शक्यं नास्तीति वक्तुं · द्वेधा हि तस्याभावावधारणं · बाधक
प्रमाणसद्भावात् · साधकप्रमाणाभावाद्वा भवेत् · बाधकसद्भावोपि द्वेधा दृश्यादर्शनाद्वा तदभावनियतार्थान्तरद
र्शनाद्वा · न तावद्दृश्यादर्शनं सम्भवति शाखोपलम्भाभावादित्युक्तम् · न च विरुद्धश्रुतिदर्शनं तदभावनियतं
येन तद्दर्शनात्तदभावोवधार्येत विरुद्धानामपि ग्रहणाग्रहणादिश्रुतीनां सहस्रदर्शनात् · तेन न तावद् 12
बाधकसद्भावो नापि साधकाभावः · सकलवादीयः सर्वेषां वा भवेत् · न तावत्स्वप्रमाणनिवृत्या व
स्तुभावनिश्चयोतिप्रसङ्गात् · न च समस्तपुरुषाणां तत्र प्रमाणं नास्तीति शक्यं निश्चेतुं · संभवति
हि तस्य शाखान्तरे समाम्नानं पुरुषान्तरेणापि प्रत्यक्षीकरणं नित्यानुमेयत्वे हि सर्वेषामिहानुमानमेव प्रमा

वेदस्याश्चात्र तो मूलत्वहेतुरिति ततः स्मृत्युपपत्तेर्नान्यत्ता परिदृष्टवैदिकवचनकल्पनोपपत्तिः । अतः श्रु
तिसिद्धस्य कर्त्रा च स्मरणमप्रमाणमतोऽन्यत्प्रमाणमिति ॥ यस्त्वाचार्यैरधिकरणभंगो दर्शितः तत्राय
मभिप्रायः भवेदेवं स्मृतेर्वाधो यदि स्मृतिमूलं न कदाचिदपि कैश्चित्कस्यांचिदपि शाखायां पठ्यत इत्य
ध्यवसातुं शक्यते । तदा हि तत्र सर्वपुरुषाणामेव प्रत्यक्षप्रसराभावात् केवलं स्मृत्यनुमानसमधिगम्य
श्रुतिवाक्यं अनुमानस्य प्रत्यक्षविरोधादनुदयात् सकलजनसमस्तप्रमाणपथानवतीर्णगगनकुसुमा
यमानं स्यात् । न चैवमध्यवसातुं शक्यम् । अनन्तचरणधारणामनेकसहस्राणां वेदशाखानां कार्त्स्न्येनोपा
लम्भासम्भवात् । एवं चानध्यवसीयमाने सत्यपि विरोधे दुर्निभततरमप्रामाण्यमनित्यानुमेयश्रुतिमूलत्वानु
मानिराकरणात् । यदा हि शाखान्तरगतानि पुरुषान्तरप्रत्यक्षाण्येव वेदवाक्यानि स्मृतीनां मूलं तदा वे

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्थतामासाद्य काल्पनिकी श्रुतिः प्रामाण्यं लभते· तस्यां च कल्पितायां तद्विरोधात्स्मृतेर्नास्य पाक्षिकत्व
मितीतरेतराश्रयत्वं स्यात्· अतोऽत्र श्रुतिसंभवात् स्मृत्यादिमूलकत्वादप्रमाणमेवंजातीयकं स्मरणं· न ह्यसं
भवद्व्याप्त्यादिकं स्मरणं कस्यचिदपि ज्ञातुं शक्यमध्यवसातुं· सम्भाव्यमाने तु भ्रान्त्यादौ हेत्वन्तरेण दृष्ट
कल्पना· असति तु विरोधे कर्तृसामान्याद्धेतोर्दिकपरिग्रहदार्ढ्याच्च श्रुत्यनुमानमिति न सर्वत्रैकरू
प्यमिति॥ हेतुदर्शनाच्च॥ अधिकरणान्तरमारभ्य प्रमाणकारणं श्रुत्याविरुद्धस्मरणमुदा
हरणं· वैसर्जनहोमीयं वासोऽध्वर्युर्गृह्णातीत्यादि· तत्र प्रमाणमप्रमाणं वेति विचारः· कर्तृसामा
न्यात्पूर्वपक्षश्रुतिविरोधाभावाच्च प्रामाण्यमिति प्राप्ते उच्यते· नह्यत्र हेतोर्हेत्वन्तरानुमानं प्रक्रम 23

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शास्त्रानाक्रांतविषयपरत्वमिति नाप्रामाण्यं । न चैवं स्मृतिविरोधेन श्रुतिस्वरूपभंगेन स्पर्शनस्य पाक्षिक
त्वं कल्पयितुं शक्यते स्मृतेः स्वतो प्रामाण्यत्वेन श्रुतिबाधासामर्थ्यात् । श्रुतिकल्पनस्यैव प्रत्यक्षश्रुतिवि
हितस्पर्शविरोधेन निरुद्धत्वात् । ननु पाक्षिकत्वेनापि प्रत्यक्षश्रुतेरुपपन्ने यस्मिन्पक्षे स्पर्शो नास्ति तत्र
स्पर्शाभावेन वेष्टनस्यापि शक्यानुष्ठानत्वात् । नहि मयि श्रुतिकल्पनमनुपपन्नमिति चेन्न । इतरेतरा
श्रयात् । स्वरसतो हि श्रुतिवाक्याद् पाक्षिकस्पर्शो न गम्यते । तस्मिंश्चापाक्षिके न स्मार्तश्रुतिकल्पनसं
भवत्वात् । नहि स्पर्शतावेष्टयितुं शक्यते । न च स्पर्शनस्य पाक्षिकत्वे सति शक्यार्थतामासाद्य कल्प
नीका श्रुतिः स्मार्तं न भते तस्यां च तन्मात्मिकायां तद्विरोधात्स्पर्शनस्य पाक्षिकत्वे सति शक्या

यत्नेन तथापि न तन्मात्रं विधिः किं तु कर्तुः समीहितसाधनताज्ञानाशक्यार्थकर्तृत्वं संभवतीत्यप्रामाण्यं यथोक्तं आख्यातानामर्थं ब्रुव
तां शक्तिः सहकारिणीति तेनाशक्यानुष्ठानमर्थद्वयं बोधयतोः प्रमाणयोः प्रमेयविरोधाद्द्वयमन्यतरबाधितम् तत्र प्र
त्यक्षेणानुमानस्य बाधोऽग्ना विवक्षितत्वानुमानस्येति सिद्धमप्रामाण्यं स्मृतीनां श्रुतिविरुद्धानां व्रीह्यादिषु न द्वयोरपि प्रत्यक्षत्वे
नागम्यमाणविशेषत्वान्नैकेनेतरस्य वाधः संभवति विरुद्धार्थत्वाच्च न द्वयो रंजस्येन प्रामाण्यं नचाप्रामाण्यं अविद्यमान
दोषयोः संभवतीति गत्यन्तराभावादुभयोरपि पाक्षिको वाधः कल्प्यते नचैवं शास्त्रस्याप्रामाण्यं यथा सामान्यशा
स्त्रस्य विशेषशास्त्रवाधितस्यापि नाप्रामाण्यं तद्वदिहापि ननु वाधितं भवत्यप्रमाणं च न भवतीति व्याहतमेतत् सत्य
मेतत् तत्र पारमार्थिकः शास्त्रार्थो वाध्यते येनाप्रामाण्यं शास्त्रस्य स्यात् किं तु प्रतिपक्षमनालोचयतो यः शास्त्रस्य स्व 14
रसतः सार्वत्रिकः प्रत्ययः सोत्र वाध्यते तद्वाधाच्च पाक्षिकानुष्ठानपरत्वं शास्त्रस्याध्यवसीयते सामान्यशास्त्रैव विशेष
स्य

शा.भी.

मुपपन्नमिति नैकस्यापि बाधो युज्यते · किमिदानीं सागरं तरेदग्निना सिंचेदित्यादीनामपि प्रामाण्यं अननुष्ठीयमा
नस्यापि शक्तिसम्भवात् · आहवनीयस्य न पदेन बाधः स्यात् · अविरुद्धस्य दुर्लभस्यापि बाधायोगात् · नचात्र श्रुत्या
दिभिरिव लिङ्गादीनां मूलोच्छेदेन अतिकल्पनाविरोधाद्बाधसम्भवः सामान्यशास्त्रस्यापि प्रत्यक्षत्वाज्जन्मा
त्रेणाहोमान्तरोद्भवपदहोमे व्याहवनीयसिद्धेः · अतोत्र सामग्रीनिरोधसंभवात् · प्रमेयविरोधादेव बाधो
ऽङ्गीकर्त्तव्यः शक्तिमात्रे च प्रमेये विरोधाभावान्न बाधः सिद्ध्येत् · एवमुत्पन्नानुत्पन्नाशिष्टनित्यनैमि
त्तिकादिष्वप्रसङ्गो दर्शयितव्यः · तस्मादवश्यमनुष्ठानविरोधेन शास्त्राविरोधोऽङ्गीकर्त्तव्यः · किंच न शक्ति
मात्रं भूतार्थकथनवद्विधिना बोध्यते · प्रवर्त्तनारूपो हि विधिरर्थात्समीहितसाधनशक्तिं बोधयति · प्र
वर्त्तनाच्चाशक्यविषया न संभवतीति स्यादेवाप्रामाण्यम् · यदा तु समीहितसाधनत्वेव विध्यर्थ इत्याश्री

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इयं व्रीहियवादिवदित्युक्तम्· अथवा श्रुतिस्मृतिप्रमेयेन मिथो विरुद्धेनैतेन हि व्रीहिशक्त्या यवशक्ति विरुध्य
ते सा वा तया स्वशक्त्या बाध्येत न शक्तिः सा वा तु या शक्ति मात्रं च विधेः प्रमेय अतो वा नु मानस्य प्रत्यक्षेणावि
रोधाद्विरुद्धानामपि प्रामाण्यम् इति प्राप्तेऽभिधीयते । अप्रामाण्यं विरुद्धानाम् अशक्यार्थविधानतः· औदुम्बरीं न
शक्नोति सर्वां वेष्टयितुं स्पृशन् । वेष्टितां वापि संस्पृष्टुम् अतोऽन्योन्यविरोधतः प्रमेयापहृतेरेव बाधः स्याद्
द्विशेष्यवत्· अशक्यार्थविषयता हि मूढो भिक्षिक्षम प्रामाण्यनिदानं विधीनां सागरं तरेदित्यादिवदश
क्यं च स स्पृशन्नावेष्टयितुं वेष्टयतो स्पृष्टुं वा· अतो वेष्टयेत्स्पृशेदिति अशक्यार्थविधानान्न तावदुभ 15
योरपि प्रामाण्यं संभवतीत्यवश्यमवश्यमन्यतरद्बाधितव्यम्· ननु शक्तिमात्रं विधेः प्रमेयं स भवति
वाननुष्ठीयमानयोरपि शक्तिरिति सत्यप्यनुष्ठाननिरोधे प्रमेयभूतशक्त्याविरोधादुभयोः प्रामाण्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्तरग्रह रागादि विषय श्रुतिवदिति प्रत्यक्षेणापि स्पर्शविधिना सर्ववेष्टन श्रुतिविषयमनुमानं न शक्यं निराक
र्तुं कथं तर्हि श्रुतिलिङ्गादिषु पूर्वपूर्वेणोत्तरोत्तरस्य बाधः तत्रापि श्रुतिद्वयसम्भवान्न उक्तप्रयाकल्पा निराकर्तुं
शक्यते उच्यते नैवात्र प्रमेयापहार निबन्धनो बाधः किन्तु कल्पनामूलोच्छेदात् यावद्धि सन्नाम्नानमनव
प्र गतप्रयोजनं करणीचाकृतार्थस्तावदेव नास्ति सिद्धमर्थं श्रुतिकल्पनमप्रमाणवत् यदा तु उक्तप्रश्रुत्या द्वयोर
पि नैराकांक्षं तदा मूलोच्छेदादनुमानविरोधः स्यात् यदि परं प्रमेयापहारादग्नाविवशैत्यानुमानं प्रत्य
क्षेण विरुध्येत न चैवं सम्भवति श्रुतिद्वयसम्भवात् अग्नौ हि शैत्योष्ण्येन सम्भवः परस्परोपमर्दकत्वात्तयोः
अतः प्रत्यक्षेण ह्यन्येनत्रौष्ण्यस्यापहृतत्वान्न तद्विषयमनुमानमुदेतुमुत्सहते अत्र तु सम्भवत्सिद्धमिति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नवेयर्थ्यमतः स्मृतयः प्रमाणमिति सिद्धम् ॥ विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम् ॥ उक्तस्य स्मृतिप्रमा-
णस्यापवादः क्रियते अत्र प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धाः स्मृतय उदाहृत्य चिन्त्यन्ते किं प्रमाणं वेति तदर्थं च पूर्ववदेव
श्रुतिमूलत्वं भ्रान्त्यादिमूलत्वं वेति चिन्तनीयम् तत्र पूर्वाधिकरणसमन्यमिह पूर्वः पक्षः । न च प्रत्यक्ष-
श्रुतिविरोधात्स्मार्त्तश्रुतिकल्पनानवक्लृप्तिः द्वयसंभवाद्व्रीह्यादिश्रुतिवत् । यत्र हि द्वयोरसंभवस्त-
त्रैकविषयेण प्रत्यक्षेणेतरविषयमनुमानम् प्रमेयापहारादनायासेनानिराक्रियते । व्रीह्यादिव-
द्वा त्वानुमानम् । यत्र तु द्वयसंभवस्तत्र शीघ्रप्रवृत्तमपीतरन्नेतरस्य विषयमपहरतीति तद्विषय- 16
मनुमानं शक्नोति प्रतिषेद्धुम् । संभवच्च युगपदनुपसंहरणीयार्थमपि श्रुतिद्वयं व्रीहियववद्दृष्टम्

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यते ।। वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात्तत्परिग्रहदार्ढ्यतः । संभाव्य वेदमूलत्वात् स्मृतीनां वेदमूलता । य एव हि वेद
स्थे वधर्ममूलता नान्यस्येत्यास्थितानामन्वादयस्तेषामष्टकादिषु धर्मत्वस्मृतिर्न कथंचनोपपद्यते. नयदि
वेदमूलता तथा वैदिकानामेवाविगीतपरंपरया परिग्रहो वैदिकत्वस्मरणं च शिष्टानां सति वेदमूलत्वे
वकल्प्येत सम्भवति च त्रैवर्णिकानां वेदसंयोगः इति तन्मूलत्वमेवाध्यवसीयते कथमनुच्चारितानां मू
लत्वोपपत्तिरिति चेन्न स्मर्यमाणत्व एव स्मृतिमूलस्मृता. अनयः संप्रत्यपि विप्रकीर्णाः काश्चित्काचि
त्कस्यांचिच्छाखायां विप्रकीर्णाश्चाखान्तराध्यायिभिः शाखान्तरगतानामन्येषां लम्भाच्चादर्शना
र्थवन्निबन्धनम्. उपलंभेऽपि वा मन्दधीभिरनुपसंहरणीयानामुपसंहारफलं स्मृतिप्रणयनमिति.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

चिदपिश्रुतिसद्भावनिश्चयोलैङ्गिकोलभ्यतेलिङ्गादीनितुश्रुतिसद्भावंकल्पयन्तीत्युक्तोविशेषः।तेनयदि
पूरकीयेराज्ञानेनप्रागेवार्थनिश्चयः।ततोर्थस्मरणपरंपरयार्थस्यैवानुमानान्नश्रुतिसिद्धिः।अथस्मृत्यन्तर
मेवमूलंस्यात्अन्धपरंपरयाचरूपनिश्चयस्तदास्यात्चैत्यवन्दनादीनामपिपुंवाक्यपरंपरयाधर्मा
नुमानंस्यात्।अथमूलानुसन्धानापेक्षंततोयथैववयंमानवीयात्स्मरणात्मनोरथविषयंश्रुतिवि
षयंवाज्ञानमात्रंकल्पयित्वाश्रुतिसद्भावमनिश्चित्यतन्निश्चयायमनोः।श्रुतिसद्भावमूलंप्रमाणंमृगयाम 17
हे।तथामनुरप्यन्यस्यसोप्यन्यस्येतिनश्रुतिसद्भावसिद्धिः।एवमुभयथापिश्रुतिर्नित्यानुमेयानसिध्य
तीतिनतन्मूलत्वेनप्रामाण्यंस्मृतीनाम्।अतःश्रुत्यामानाविरुद्धार्थितस्मृतीतिप्रामाण्यमितिप्राप्तेभिधी

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यमष्टकाकर्त्तव्यतां वेदे ऽपेतावत्प्रथमं कल्प्यते न श्रुतिस्वरूपं नापि श्रुतिज्ञानम्। एवमर्थज्ञाने स्मृतिकारस्य क
स्मृ.टी. ल्पिते पश्चाज्ज्ञानलिङ्गाज्ज्ञेयाभूतार्थानुमानेन श्रुतिकल्पनम्। एवं स्मृतिकारस्यापि स्मृत्यनन्तरलिङ्गा
दर्थस्यैवानुमानमिति निष्प्रमाणिका श्रुतिकल्पना स्यात्। अथोच्येत नावश्यं परकीयेण ज्ञानेन रूटि
त्येवार्थनिर्णयः मूलानुसन्धानसापेक्षत्वात्। तत्र यदि स्मृतिकारस्यार्थविषयज्ञानं मूलमनुसंदधानः
स्मृत्यन्तरमेव संभावयेत् तदपि च ज्ञानस्यैव लिङ्गं नार्थस्य एवं ततः पूर्वतरमपि स्मरणं ज्ञानस्यैव लि
ङ्गं नार्थस्येति न कश्चिदर्थनिश्चयो लैङ्गिको लभ्यत इति श्रुतिरेव कल्पयितव्या। यद्येवं श्रुतावपि तुल्य
मेवैतत् स्मृतिकारस्य मूलं तया श्रुतिज्ञानमेव प्रथमं कल्प्यते न श्रुतिसद्भावः श्रुतिविषयेण तु ज्ञाने
न ज्ञेयभूतश्रुतिविनिर्णयः परज्ञानेन च तद्विषयश्रुतिनिश्चयो मूलानुसन्धानसापेक्षः। मूलं च स्मृति
कारस्य स्मृत्यन्तरमेव तदपि चार्थज्ञानद्वारेण श्रुतिज्ञानस्यैव लिङ्गं न श्रुतिसद्भावस्येति न कश्चित्कस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शाखं वाहुल्यमित्यादि शाखापरिमाणस्य परंपरया सर्वलोकस्मरणान्नाधिकाशाखाभावाच्चिरंतनवचने· ना
धिपठ्यमानानां मत्पन्नावहिताध्येतृकाणां मध्ये कासांचिच्चोदनानामुत्सादसम्भवः नचसंप्रत्यपिपठ्य
मानएव विप्रकीर्णाः स्मृतिमूलभूताः अतएव शिष्टोक्तं स्मृतिप्रणायनं सर्वेयथार्थादित्युक्तं तत्रतावदिदानीमती
तकाले वा पठिताः श्रुतयः स्मृतीनां मूलम्· नापि नित्यानुमेयाः अन्धपरंपरन्यायात्· नहि चोदनानकदा
चिद्दृश्यतेतस्याः सर्वपुरुषप्रत्यक्षादिप्रसरभावाद्बलेनतस्मात्तिलम्· ननुस्मृतिर्लिङ्ग· वशेनानुमानं प्र
मरत्येव· सर्वेषां लिङ्गादिकल्प्यास्विवश्रुतिषु· विषम उपन्यासः लिङ्गादयोहि सर्वपुरुषप्रत्यक्षाः श्रु
तिमन्तरेणानुपपद्यमाना युक्तं पत्रस्यां निश्चयमादधति स्मृतिवाक्यरचनातु पौरुषेयी यदर्थविष 18
योपलभ्यते तद्विषयमेव रचयितुर्ज्ञानं कल्पयति· अष्टकाकर्त्तव्यताविषयं च स्मृतिवाक्यमिति नूनम

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

रा. ५८ मुतनेतिविचार्यते· तदर्थं च श्रुतिमूलत्वमेषां भ्रान्त्यादिमूलत्वं वेति विचारयितव्यम्· तत्र प्रायेणानृतवादित्वात्पुंसां भ्रा
न्त्यादिसंभवात्· चोदनानुपलब्धेश्च शङ्कामात्रात्प्रमाणानां सम्भवद्भ्रमविप्रलम्भेषु पुरुषेषु न तावन्निर्विचिकित्समेव प्रामा
ण्यं स्वव्यवसानं अतश्चाननुष्ठानात्मूलतोऽप्रामाण्यमेव· किंच तेषां प्रत्यक्षादिमूलत्वेन प्रामाण्यं तेषां धर्माध
र्मयोरप्रवृत्तेः· न च स्वातन्त्र्येण वेदवत् पौरुषेयत्वात्· न चोदनामूलत्वेन· तेषामनुपलम्भात्· न ह्यनुपल
भ्यमानाश्चोदनामूलत्वेन स्वप्रमेयं प्रतिपादयन्ति· न चासां प्रत्यक्षेणोपलम्भसंभवः· अनुच्चार्यमाणत्वा
त् उच्चार्यमाणत्वे वा स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यं· प्राक् पठिता अपि संप्रति पुरुषक्षयादुत्सन्ना इति चेत् न वि
कल्प्यासहत्वात्· योद्युत्साहं चोदना नाववदति स वक्तव्यः· किमेका काचिच्छाखास्मान्नेश्रुतिसंघातोत्थि
कापूर्वमासीत्सेदानीमध्येतृक्षयादुत्सन्नेति कल्प्यते· किं वा बह्व्योऽशाखा स्थितास्ततः श्रुतयः स्मृति
मूलभूताः पठिताः संप्रत्युत्सन्ना इति· तत्र सहस्रसामशाखाः· एकशतमध्वर्युशाखाः एकविंशति

रात्रिर्देवतेति तदपेक्षस्य मन्त्रस्य तदप्रामाण्यात् अप्रामाण्ये न तत्सामान्यादितरेषु तथात्वमिति सकलस्य वेदस्या-
प्रामाण्यं तेन वेदप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं स्मृतिप्रामाण्यमिति संगतिः। ननु देवं यदि स्मृतेरप्रामाण्यं तदा मन्त्रस्यानर्थक-
त्वे किं प्रमाणं न तावल्लिङ्गं तस्य सामान्यसम्बन्धसापेक्षत्वात्। नापि स्मृतिवाक्यं तस्याप्रामाण्यात्। यद्यपि
लिङ्गमात्रं विनियोजकं स्यात्तथापि पृथक् न वदङ्गत्वेन फलस्य विनियोगात् स्मृत्यप्रामाण्ये च स्मार्तस्य कर्मणः
फलवत्त्वाभावात् तादर्थ्यं मन्त्रस्य येन सापेक्षता स्यात्। यद्यपि च मन्त्राप्रामाण्ये सफलत्वस्याप्रामाण्य-
कृतत्वम्। नहि मन्त्रस्य स्वारसिकं प्रामाण्यं येन शब्दमात्रे स्यात् अपि तु सापेक्षैकवाक्यताकृतं। न च दृष्ट-
त्वस्य तदस्तीति कथमप्रामाण्यं प्रतिपाद्यत इति। न चैवं चोदनैव प्रतिज्ञाव्याकोपः तन्मूलत्वेन तद- 19
नभिधेनैवेतरेषां प्रामाण्यात्। स्यान्मन्त्रेण प्रामाण्याभावात्। तदिह किं स्मृत्याचाराणां धर्मे प्रामाण्यं

श्रा.दी. परिसंख्यायामयशोऽक्केशः स्यादिति। अत्राभिधीयते। यस्यादृष्टं तु लभ्येत तस्यान्तस्यादृष्टकल्पना। अत्रच्छेपस्तु तेष्वेह मन्त्रो १ अध्याय २ पाद
च्चारणसामर्थ्यात् स्मरणं च प्रयोगार्थं प्रयोगाच्च फलोदयः। एवं दृष्टार्थतालाभान्नादृष्टपरिकल्पना। यस्तु मन्त्रेणैव स्मर्त
व्यमिति नियमः तस्य न किञ्चिद्दृष्टमस्तीत्यदृष्टं कल्प्यते मन्त्रोच्चारणस्य तु दृष्टेनैवार्थवत्त्वात्तत्रानुपपत्त्येकशरणमदृष्ट
कल्पनमनवकाशं तदर्थशास्त्रादयोपि गुणार्थवादपरिसंख्यादिभिः परिहृताः तस्मात्प्रकाशनेनैव मन्त्राणामुपका
रिताऽपूर्वनियमादेवत्वदृष्टपरिकल्पनम्॥ इति शास्त्रदीपिकायां प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥धर्मस्य
शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात्. कथं लक्षणको धर्म इत्येतदिह लक्षणार्थ इत्युक्तं न च प्रथमे पादे चोदनानां
प्रामाण्यं सिद्धं द्वितीये त्वर्थवादादेः एवं ध[illegible]स्यनेदस्य प्रामाण्यमप्रामाण्ये पि स्मृतीनां न विहन्यते. तथापि
किं लक्षणो धर्म इति जिज्ञासाधिकारात्स्मृतिप्रामाण्यं लक्षणे संगतं. नन्व प्रामाण्ये स्मृतीनां वेदस्यापि तत्सा
पेक्षत्वादप्रामाण्यं स्यात्. यांजनाः प्रतिनन्दन्तीत्ययं मन्त्रो रणचिद् वत्यक मांऽऽत्वेन प्रतीयते. स्मार्तेच कर्मणि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नार्थवत्त्वया भवितव्यमित्येतावत्यर्थे सिद्धे कथं तत्पर्यवसानायेदानीमर्थविशेषश्चिन्त्यते· तेषां च क्रमप्रक
रणाभ्यां क्रत्वङ्गत्वं भवत् किं दृष्टेनैवार्थप्रकाशनेन भवति किं वोच्चारणमात्रेणादृष्टं कुर्वतामिति· तत्र यदि दृष्टा
र्थत्वैव स्यान्मन्त्राम्नानमनर्थकम्· प्रत्यायनाद् दृष्टं चेत्तदुच्चारणेतो वरं शक्यानुपायान्तरेणापि प्रयोग
वेलायामर्थप्रकाशनं तथादितावन्मात्रमेव कार्यं मन्त्राणां स्यान्नित्यवदाम्नानमनर्थकं स्यात्· अथ तु म
न्त्रप्रत्यायनाद् दृष्टं कल्प्येत ततोऽपदूरमपि गत्वा कल्प्यमदृष्टं तदुच्चारणादेव कल्प्यमिति युक्तं तद्धि पु
रुषव्यापारगोचरः प्रत्यायनं तु तस्मिन्ननुतिष्ठति स्वयमेव भवति स्वव्यापारे च पुरुषो नियुज्यते यत्र
नियुज्यते तत्र फलाकाङ्क्षा· तेन यावदवश्यंभाविनी अदृष्टकल्पना सा तत्रैव युक्ता ननु तस्य प्रत्यायनार्थ 20
त्वं प्रत्यायनं चादृष्टार्थमिति युक्तम्· तस्माददृष्टार्था मन्त्राः तथा च तदर्थशास्त्राद्युपपत्तिः इतरथा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

६ निर्देशः प्ररोचनार्थत्वेयुक्तो भवति नहि भूते भाविनि वा तादृशी प्रवृत्तिर्भवति यादृशी वर्त्तमाने तेन स्तुत्यर्थत्वेन लक्षणया वर्त्तमान + ६

न सिद्धेः श्रूर्पेण जुहोतीत्यस्य वाक्यस्यानुवादः तेनेदृशमिदं वाक्यजातमित्येकदेशिनिष्पन्नं श्रूर्पस्य होमसाधनत्व
मन्त्रकरणत्वात् हेतोः अतः श्रूर्पमन्यच्छायदन्त्रकरणं तेन होतव्यमिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु श्रूर्पस्यार
नीययाश्रुत्याकरणत्वं गम्यते न तदानुमानिके द्विविपूर्वकरणादिभिर्विकल्पितुमर्हति । न च वेदेनोच्यमा
नं श्रूर्पस्य होमसाधनत्वं हेतुमपेक्षते वैदिकस्यैव तत्र प्रमाणत्वात् अर्थवादत्वमपेक्षितः प्ररोचनार्थत्वे
न । तस्मादर्थवादत्वं । एवं चाप्रसिद्धस्याप्रिवचनकल्पनाक्लेशो न भविष्यति क्रियते इति चावर्त्त
मानेपवर्त्तमानैर्निर्देशो युक्तः विध्यर्थत्वेन निष्प्रमाणकं लक्षणाश्रयणं । न च श्रौतेन वर्त्तमाना
न्नक्रियेण मुख्यान्तकरणेन चशक्यते होमः कर्त्तुं तस्मादर्थवादत्वम् ॥ तदर्थशास्त्रात् । गतो ऽर्थवा
दप्रसङ्गः । मन्त्रोविदानीं चिन्त्यते । तेषाम् ध्याधेः विकरणे आनर्थक्यमात्रं क्यस्वाध्यायविधिवशे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

७

हेतुर्वा स्यादर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम् ॥ एवमानर्थक्यप्रतियोगिनो विधिप्रतियोगिनश्चार्थवादा विचारिता
इदानीं हेतुप्रतियोगिनो विचार्यन्ते । एवं श्रूयते । शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियत इति तत्र सन्देहः किं
शूर्पेण होमे कर्तव्ये ऽन्नकरणता हेतुः उतार्थवाद इति । तत्र हि शब्दश्रुत्या हेतुत्वं गम्यते तेन लक्षणाया
प्रासरस्य अनर्थकप्राप्यश्चार्थवादः हेतुस्त्वर्थवान् कः पुनरर्थो हेतोः येन येनान्नं क्रियते शूर्पाद
न्येनापि दर्वीपिठरादिना तेनापि होमसिद्धिर्हेतोः प्रयोजनम् । कथमसिद्धायां व्याप्तौ हेतुत्वव्यप
देशः अत एव हेतुनिर्देशाद्व्याप्तिमन्तरेणानुपपद्यमानाद्व्याप्तिवचनं कल्प्यते येन येना 22
न्नं क्रियते तेन तेन होतव्यमिति । तेन वचनेन सर्वान्नकरणविधायिना शूर्पस्यापि होमसाध

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नेनानिर्विकल्पकं नाम किञ्चिदस्तीति मन्यन्ते। तदनुपपन्नमिति विरुद्धं प्रतीमो हि वयमक्षसन्निपातानन्तरं · अविविक्तसामान्यविभा
गं संमुग्धं वस्तुमात्रगोचरमालोचनज्ञानं तदभावे विकल्पस्यैव न जायेत विकल्पयता हि पूर्वानुभूतं जातिविशेषसंज्ञाविशेषं चानुस्मृत्य
ते न पुरःस्थितं वस्तु विकल्पयितव्यम् · न चार्थमदृष्ट्वैव तत्स्मरणमाकस्मिकमेवोत्पद्यते · तस्माद् अस्ति निर्विकल्पकमपि ज्ञानं तत्त
सन्मात्रविषयमिति केचित् · भेदस्य विकल्पवेद्यत्वात् तच्च हि तेच भेदे विशेषाणामग्रहणात् · किं च · इतरेतराभावो भेदः · न चाभा
सो प्रत्यक्षेण ग्राह्यते ग्रहीतुं न तरां निर्विकल्पेन · अतश्च नेह नानास्ति किंचनेत्यादीनां नानात्वनिषेधानां प्रत्यक्षविरोधाभावा
देकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिभिरद्वितीयं ब्रह्म सिद्धं · तदिदमतिसाहसं · किं भवतो नीलपीतयोरस्ति तिक्तमधुरयोः शीतोष्णयोः सुखदुः
खयोश्चाविलक्षणबुद्धिः · यद्येवं नानयोरन्तरं वक्तव्यं · न च सविकल्पके न विशेषग्रहणमिति वाच्यम् · अविकल्पके न विकल्पक
स्यापि विलक्षणोत्पत्त्यसंभवात् यद्यो[illegible]भेदेयमिदमस्माद्भिन्नमित्येवं विकल्पेनैव भेदो गृहीतव्यो नाविकल्पेन तस्याग्रहणं संभ
वतीति न ब्रूमो भेदस्य ग्रहणमपि तु भिन्नानां तेषामपि नाभिन्नतया किं तु स्वरूपेण यदन्यस्माद्भिन्नं नीलं पीतं वा गृह्यते इति ब्रूमः

यते· नचासावन्यसंसर्गकृतः प्रमाणाभावात्· अभिन्नोपसंसर्गयोग्यस्यापि सामान्याकारस्याभिलापलिङ्गादिभिरवेद्यत्वं· इन्द्रिये
श्च वेद्यत्वमुपपद्यत एव· न ह्ययं परोक्षापरोक्षविभागो विषयकृतः। यदि हि तथा स्यात् सर्वदैव सामान्यं परोक्षं स्यात्· न चैवम
स्ति सामान्याकारेऽपि परोक्षापरोक्षविभागदर्शनात्· तथा हि· दूरस्थं तं स्वलक्षणं परस्परानिर्धारितगवाश्वभाति विशेषो
हेयारवंश्ववशाद्भवत्वं तस्मिन्नेव स्वलक्षणे नु भिमानोऽपि परोक्ष्यं बध्नते· वदति ह्यश्वोऽपि अयं न चक्षुषा तथावभास
ते इति· प्रत्यासन्नस्तु वदति संप्रत्ययश्वत्वमस्य चक्षुषा परिपश्यामि न पूर्वमिति· स्वलक्षणेनुषा गापि विशदमेवेति सामान्या
नोगत एवायं दूरसमीपवर्त्तिनः परोक्षापरोक्षविभागः· तस्मात् कारणकृतोऽयं विभागः· एकस्मिन्नपि हि विषये क्षे
जीयमानमपरोक्षं जायते लिङ्गादिजनितं तु नेति किं नोपपद्यते· ज्ञानजन्योऽपि विषयगतः फलविशेषोयमपरो 22
क्षं नाम सर्वस्वसंवेद्योऽयं शब्दाभावाभ्यां लिङ्गाभ्यां मक्षैः पश्यामि न पश्यामीति विस्फारिताक्षाणामेव व्यवहारः
प्रवर्त्तते अतोऽस्ति विकल्पस्यापि विशदावभासत्वमिति प्रत्यक्षतोपपत्तिः· केचित्तु· सविकल्पकमेव सर्वविज्ञा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्रा· दि·
२९

ञ्जतमर्थापत्त्या· सामान्यतोदृष्टेन वा· ननु विकल्पनिमित्तं सम्बन्धग्रहणं· तत्कथं प्रत्यक्षपूर्वकत्वं· सविकल्पकमपि अ
नुपरतेन्द्रियव्यापारस्य जायमानम् अपरोक्षावभासत्वात् प्रत्यक्षमेवेत्यदोषः· स्वापरोक्षावभासश्चेति चित्रं· अपरोक्षमिति हि
स्वलक्षणाभिमुख्यते· तद्विषयोवभासोपरोक्षावभासः· विकल्पस्त्वभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासत्वान्न स्वलक्ष
णं स्पृशति· नह्यभिलापाः स्वलक्षणं स्पृशन्ति· यदि स्पृशेयुरभिलापमात्रेणापि विना [illegible]क्ष[illegible] व्यापारमपरो[illegible]
क्षावभासः स्यात्· नचासावस्ति· तदुक्तं अन्यथैवाग्निसंयोगाद्दाहं दग्धो हि मन्यते· अन्यथा दाहशब्देन दाहार्थः संप्रती
यते वा इति· तस्मादभिलापास्तावन्नाविशदमाकारमवभासयन्ति· तत्समानविषया अपि विकल्पाः· यस्त्वयं वि
स्फारिताक्षस्य गौरयमिति विकल्पाविशदावभासः स समानकालविषयावभासनिर्विकल्पकसंसर्गकृतः· तद
भावे अभिलापमात्रे अनुमाने च विकल्पाकारप्रतिभासे वैशद्याभावात्· तस्मान्निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षं तत्रैव
हि विकल्पस्य स्वलक्षणस्यावभासः· नैवमुन्मीलितनेत्रस्य विकल्पोपि गौरयमित्यपरोक्षावभास एव प्रती

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्ष्महे। ननु पृथिव्यादीनामन्यतमात्मकं तेभ्योऽन्यद्वा सर्वथाभावदिति मनः। तथात्मतद्गुणोऽस्त्वेव स्वतन्त्रं प्रवर्त्तते न वा बाह्ये-
रूपादिष्वित्यान्तरमित्युच्यते। रूपादिज्ञानेष्वपि तच्चक्षुरादिसहायं प्रवर्त्तते। एवमनुमानादिष्वपि लिङ्गादिसहायमन्य-
मनस्कस्य संप्रयुक्तेष्वपि रूपादिषु ज्ञानानुत्पत्तेः। स्मृतावपि संस्कारपरजन्यं प्रवर्त्तते न स्वतन्त्रम्। ननु अनुमानादीनां
मनोजन्यत्वात्तेषां च भूतभविष्यतोरपि प्रवृत्तेरिन्द्रियजत्वं विद्यमानोपलम्भकत्वेनानैकान्तिकं स्यात्। न स्यात्। न हीं-
न्द्रियजत्वं हेतुः किन्तु इन्द्रियसंप्रयोगजत्वं हेतुः न चानुमाने तीतायां भविष्यन्त्यां वा वृष्टावनुमीयमानायां मन-
सा मनसा संप्रयोगोऽस्तीति अव्यभिचारः। तदेवं प्रत्यक्षं तावदनिमित्तं तत्पूर्वकत्वाच्चानुमानाद्यपि। न गृहीते-
धर्मे तेन सह कस्यचित्सम्बन्धग्रहणं संभवति। सादृश्यविषयत्वाच्चोपमानं दूरभ्रष्टम्। अर्थापत्तिरपि धर्मेणावि-
नानुपपद्यमानस्य कस्यचिददर्शनादसमर्था। ननु जगद्वैचित्र्यमनुपपन्नं न स्वाभाविकत्वेनोपपत्तेः। यद्यपि
तदनुपपत्त्या किञ्चिददृष्टं कल्प्येत तथापि को धर्म इति विवेकाभावादवश्यं चोदनैव प्रार्थनीया। सा चेदङ्गीकृता

23

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रोक्षावभासस्य ज्ञानस्येन्द्रियाधीनतया रूपादिज्ञानेषु देशकालादिष्वव्याप्तिदर्शनात्सुखादिविषयमपरोक्षज्ञानमिन्द्रियम
नुमापयति। तच्च चक्षुरादीनामसम्भवात्तेभ्योऽन्यदवतिष्ठते· अत्र कश्चिन्नित्यद्रव्याविशेषगुणत्वात्सुखादीनां द्रव्यान्त
रसंयोगजत्वं पार्थिवपरमाणुगतरूपादीनामग्निसंयोगजत्वादर्शनात्· यच्च द्रव्यान्तरं तन्मनइत्याह· तदयुक्तम्· श
रीरं भोगायतनम्· किंच तस्य भोगायतनमन्यत् संयोगापेक्षसुखाद्युत्पत्तेः· अशितपीताद्याधारत्वोपचनवाहिः शरी
रात्सुखाद्युत्पत्तिः। अतः शरीरसंयोगादेवासिद्धेर्न द्रव्यान्तरानुमानम्· किंच पार्थिवगुणानामेव द्रव्यान्तरसंयोगापे
क्षा न द्रव्यमात्रगुणानाम्· तेजःसंयोग एव च कारणतया दृष्टो न द्रव्यमात्रसंयोगः। तस्मान्नैवं मनःसिद्धिरिति सुखा
द्यपरोक्षज्ञानं लक्षयति तदिन्द्रियमुच्यते· तच्च द्विविधम्· बाह्यमाभ्यन्तरं च· बाह्यं पञ्चविधम्· घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रो
त्रात्मकम्· आभ्यन्तरं त्वेकं मनः· तत्राद्यानि चत्वारि पृथिव्यप्तेजोवायुप्रकृतीनीत्यक्षपाददर्शनादभ्युपगम्यन्ते श्रो
त्रं त्वाकाशात्मकं तैरभ्युपगतम्· वयं तु ब्रूमः· श्रोत्रमिति दर्शनाद्धि आगमे व[illegible]कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं श्रोत्रमा

३ वभासएव मनसोलिङ्गम्· किं पुनरिन्द्रियलक्षणं· चक्षुरादिषु मनसि वानुस्यूतं उच्यते· यत्संप्रयुक्तेऽर्थे विशदावभासंवि·

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तेन तं धार्मिक इत्याचक्षते । किन्त्वधर्मान्निर्दिश्यत इत्येतावन्तराहुः । लोके सिद्धस्य च लक्षणं परीक्षकैर्वक्तव्यं न द्रव्यादिव
त्परिभाषणमित्यास्तां तावत् ॥ ॥इति चोदनासूत्रम् ॥ ॥तस्य निमित्तपरीष्टिः ॥ अनेन सूत्रेण चोदनारूपस्य निमि
स्य त्तपरीक्षणमस्मिन्न्याये वक्ष्यमाणमथातः शेषलक्षणमथ विशेषलक्षणमितिवत् सुखग्रहणार्थमनुकीर्तितं । स
त्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् । चोदनैवेत्यस्य साधनाय प्रत्य अर्थस्य ४
क्षादीनामनिमित्तत्वमुच्यते । प्रत्यक्षं तावदिन्द्रियार्थसंयोगजन्यत्वेन विद्यमानोपलम्भत्वाद्भविष्यति धर्मेऽनि न
भा मित्तम् । सत्संप्रयोगजन्यत्वमासेखापि तत्स्वरूपत्वाल्लक्षणमिति नैयायिका ब्रुवते । तन्न लक्षणानभिधानाद्दू द
षणम् । नहीदं लक्षणं प्रत्यक्षस्य । किन्त्वनिमित्तत्वकथनमात्रम् । तत्र हेतुर्विद्यमानोपलम्भनत्वम् । तत्साधनं च
सत्संप्रयोगजत्वम् । नहि सत्संप्रयोगजमविद्यमानोपलम्भनं भवति । इन्द्रियार्थसंयोगजत्वं तु सुखादिज्ञानेऽव्य
व्याप्तेरहेतुरिति चेन्न । तेषामपि मनःसंज्ञकेन्द्रियसंप्रयोगजत्वात् । मनःसंज्ञावे सुखादिज्ञानमेव प्रमाणम् । अप

24

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्यस्य बाधः। विधौ तु अपूर्वजनके सत्यग्नीषोमीयहिंसापि प्रतिषिद्धेत। किमर्थं च श्येनस्य विधेयत्वं निराक्रियते। प्रतिषेधसिद्ध्य
र्थमिति चेत्कः प्रतिषेधो न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति। नायं निषेधः। श्येनेऽप्रवर्तने हिंसाविषयत्वात्। श्येनफलं हिंसा न
श्येनः। तथा चोक्तम्। यो हि हिंसितुमिच्छन् श्येनस्यायमभ्युपगम इति हितेषामुपदेश इति। कश्चित्त्वाह श्येनस्य कर्तव्य
त्वे सति बलात्तत्फलमपि हिंसा कर्तव्या भवतीति न निषेद्धुं शक्यते। अतः फलकर्तव्यतानिरासार्थं श्येनकर्तव्यताव
त्वान्निरस्यते इति। तदिदमसंबद्धम्। यथैव हि श्येनापूर्वस्य कर्तव्यतायां सत्यामपि तत्साध्यफलस्य कर्तव्यता न प्रसज्यते। तद्व
थायागकर्तव्यत्वे सत्यपि रागप्राप्तस्य फलस्य नास्ति कर्तव्यतापत्तिः। तस्मादनर्थकं श्येनकर्तव्यतानिराकरणम्। त
स्माद्धिंसैवात्र प्रत्युदाहरणम्। इदं चापरमेकदेशिनः पृष्टव्याः। अर्थशब्देन किमुच्यते इति। यदि श्रेयःसाधनं नित्या
नां धर्मत्वं न स्यात्। अथ यन्निर्निमित्तफलं भवति तदर्थशब्देनोच्यते। तथा सति नन्वर्थविषयस्यापूर्वस्य धर्मत्वप्रसङ्गः।
चोदनालक्षणत्वान्निषिद्धफलाभावाच्च भवत्विति चेन्न। लोकविरोधात्। यो हि हिंसायामुद्युक्तः प्रतिषेधवशान्निवर्त

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

रागोद्दिष्टस्य प्रतिषेधः क्रियते ततः स्यादपि वैरूप्यं प्रतिषेध्योपस्थापितक्रतुपुरुषयोर्गोचरत्वात्प्रतिषेधस्य। यदा तु हिंसामात्र
मुद्दिश्य प्रतिषेधः क्रियते तदापि वैरूप्यम्. तद्यथा भोजनार्थमांसोत्पादने हिंसायाश्च वैरिनिपातनार्थतयोः साक्षा
त्पुरुषार्था तस्यामुभय्यामविशेषेण प्रतिषिध्यमानायामपि नास्ति वैरूप्यम्. एवमिहापि. इतरथा तत्रापि भोज
नाङ्गता पुरुषार्थता च प्रतिषेध्यस्य स्यादिति वैरूप्यं स्यात्. तस्माद्येव काचिद्येन केनापि प्रकारेण प्रसक्ता हिंसा
सा सर्वा सामान्येन प्रतिषिध्यते. पुरुषार्थश्च प्रतिषेधो नारभ्याधीतत्वात्. तस्मादग्नीषोमीयहिंसाप्यसं
ति विधेयत्वे प्रतिषेधगोचरः स्यात्. विधेयत्वे तु विधेर्विशेषविषयत्वात्सामान्यविषयो निषेधस्तद्विरोधा
द्धिंसान्तरण एव लभते। ननु सत्यपि विधेयत्वे विधेः क्रत्वर्थत्वात्प्रतिषेधस्य च पुरुषार्थत्वाद्विषयभेदेनावि 25
रोधः। ज्योतिष्टोमविधिस्तु साङ्गं प्रधानं पुरुषस्य विदधत्पुरुषार्थहिंसाप्रतिषेधं अग्नीषोमीयहिंसायाम
वतरन्तं रुणद्धि. न चाग्नीषोमीयहिंसां वर्जयित्वा ज्योतिष्टोमः शक्यते ऽनुष्ठातुम्. तस्मादविरोध इति सामा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यत्न इति चोत्तरमपूर्वविषयं स्यात् । न च तस्य कर्तव्यत्वं शक्यते वा रचितुं कार्यस्वभावत्वात् । एवं यागकर्तव्यतानिषेधार्थमिदं भा
ष्यकृत्प्रयत्नः साधनायप्रयस्यते । कर्तव्यताविषयो हि नियोगो न पुनस्तस्य कर्तव्यता माहेति । तदपार्थकम् । काम्येष्वपि विधिरे
वप्रवर्तकः । न फलं तस्य विध्यधीनोत्पत्तित्वेन यागापेक्षाभावात् । विधिस्तु यागाधीननिष्पत्तित्वाद्यागमनुष्ठापयतीति पु
रुषम् । यदि च विधिः प्रवर्तकः काम्येषु स्यात् । इति कर्तव्यतार्थविधेया स्यात् । तस्यामपि फलं न त एव प्रधानसिद्धेः साङ्ग प्रधा
नसाध्यत्वात्फलस्य । वक्ष्यति हि तद्युक्तेन फलश्रुतिस्तस्मात्सर्वं चिकीर्षेमि । तत्तथाग्निषोमीयहिंसाया विध्यभावेन निषेधवि
षयत्वात्तद्युक्तस्य ज्योतिष्टोमस्यानर्थत्वापत्तेः । कोऽर्थो योनिःश्रेयसा ज्योतिष्टोमादिरिति भाष्यानुपपत्तिः । ननु न
हिंस्यादिति निषेधो नारभ्याधीतत्वात्पुरुषार्थः । तेनानेन पुरुषार्था एव हिंसाः प्रतिषेधव्याः । क्रत्वर्थप्रतिषेधेऽपि हिंसापि
क्रत्वर्था प्रतिषेद्धव्या स्यात् । अविशेषत्वे कस्य प्रतिषेधावयवेः क्रत्वर्थत्वापत्त्या वैरूप्यं स्यात् । तस्मात्पुरुषार्थानामेव हिंसा
नामिह प्रतिषेधो न क्रत्वर्थानामिति । तदिदं बालसंमोहनम् । न च विशेषेणापि प्रतिषेधे वैरूप्यं यदि हि क्रत्वर्थपुरुषार्थनिषेधे २५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उपपत्त्या स्वविषयस्य कर्त्तव्यतां बोधयन्ननुष्ठापक इत्युच्यते· श्येनादीनां तु रागादेवानुष्ठानसिद्धेर्न विधिस्तेषामनुष्ठानमाक्षिपती
ति न तेषां विधेयत्वम्· असति च विधेयत्वे तेषां निषेधविषयत्वादनर्थत्वमिति वभाष्यस्य र्थमर्थपदमिति· तत्रेदं वक्तव्यम्· कस्मिन्न
र्थे तेषां व्यावृत्तिः· धर्मत्वे इति चेन्न· तत्स्वरूपानभिधानात्· इदं हि सूत्रं वेदार्थस्य कार्यत्वं प्रतिपादनार्थं न धर्मस्वरूपलक्षणार्थम्· य
तः श्येनादीनां धर्मत्वमप्रसक्तौ दित्यर्थपदेन व्यावृत्तिः क्रियते· यदि परं कार्यत्वव्यावृत्तिः स्यात्सा चायुक्तेत्युक्तं प्राक्· भवतु वा धर्म
भेदाङ्गीकारेण धर्मलक्षणार्थं तथापि चोदनालक्षणपदेन कार्यात्मकमपूर्वमङ्गीकृत्य दिश्यते तस्य धर्मत्वमुच्यते इति वो मतम्· तद
स· श्येनादिपरास्य कः प्रसङ्गः· यस्मादित्यर्थं अर्थपदं स्यात्· न हि ज्योतिष्टोमादियागस्यापि धर्मत्वमस्ति· अपूर्वस्य धर्मत्वाभ्यु
पगमात्· अथ श्येनाद्यपूर्वस्यैव धर्मत्वमर्थपदेन व्यावर्त्यते· ततो भाष्ये श्येनादिशब्देन नामधेयेन तत्साध्यमपूर्वं लक्ष्यत इत्य
विशिष्टा लक्षणा स्यात्· यदि वापूर्वमेवोदाहरणं ततो हिंसा हीति भाष्यं नोपपद्यते· श्येनयागो वा तत्फलं वा हिंसा न त्वपू
र्वं कथंचिदपि हिंसापदास्पदम्· अस्मिंश्च पक्षे कथं पुनरसावनर्थः कर्त्तव्यतयोपदिश्यत इति चोदनैव श्येनादयः कर्त्तव्या विज्ञा

26

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२ग. ६८
९३

तस्माद्यागादिरेवश्रेयःसाधनरूपेण धर्मस्तद्रूपाभावाच्चन भूद्दुःकृतस्य धर्मतापत्तिः · चोदनालक्षणमात्रस्य धर्मत्वं माभू-
दित्यर्थः शब्देन विशेष्यते । चोदनाशब्देन च प्रवर्त्तकं निवर्त्तकं च वाक्यमुच्यते · तत्र च निषेधवाक्येन हिंस्यादित्यादिना
मा। ऽनर्थत्वेन लक्षणानां हिंसादीनामपि धर्मत्वं स्यात् तस्मादित्यर्थं यस्य वार्थरूपेण प्रवर्त्तकवाक्येन लक्ष्यते तस्यैव धर्मत्वं वक्तु-
मर्थग्रहणम् । भाष्ये च स्येनादिग्रहणं तत्साध्यहिंसादेर्लक्षणार्थम् · उपरि स्यादुद्धिसा हिं सा · हिंसा प्रतिषिध्यत इति च
निवर्त्तणात् केचित् · लक्षणपरिहरत्नः श्येनादिस्वरूपमेवार्थशब्दस्य व्यावृत्त्यमन्यन्ते · तेषामेव नैवश्येनाद
यः कर्त्तव्या विज्ञायन्त इति विधेयत्वनिराकरणेन प्रतिषेधविषयत्वसमर्थनात् । कथं पुनस्तेषां विधेयत्वं निरा-
क्रियते · तत्राहुः । यः स्यादि विधिः स्वसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्याभावान्न स्वयमनुष्ठानमाक्षिपति · न तु कर्त्तव्यतावोधन
मेव प्रवर्त्तनम् · कर्त्तव्यता च वैदेया गस्यालिङ्ग्वबोधितेति कथमविधेयत्वम् । सत्यम् · न तु यागस्य कर्त्तव्यतालि-
ङ्ग न विधीयते स्वार्थस्य कर्त्तव्यतां लिङ्भिधत्ते · यागस्तु तस्य विषयः करणं च · सोयं कर्त्तव्यता त्मानिगार्थान्यथा

३× स्वयमनुष्ठानमाक्षिपति · तादृधेयमित्युच्यते · काम्येषु च कर्मसु कामश-
ब्दादेव प्रवृत्तिसिद्धेस्तत एवा विधिः सिद्ध्येन्न अन्यथानुपपत्त्या ×३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

र्थेन बोधकत्वाद्व्यभिचारेपि न बोधकत्वहानिः।। लिङ्गस्याव्यभिचारित्वादागमकत्वमिति व्यभिचारिणो लिङ्गत्वमनुपपन्नम्·
अथ चक्रुरप्रवृत्त्याव्यभिचारशङ्कां निवर्त्त्यानुमानम्। तथा सति शाब्दमेवार्थे प्रमाणमस्तु· प्रतिबन्धिकायाः शङ्काया निरस्तत्वात्
अवगत्यै हि बुद्धिविशेषमनुमितस्ततः प्रथमं पदार्था आलोचनीयास्तेषां चान्वययोग्यता ज्ञातव्या। ते चालोच्यमाना द्रागेव वाक्या
र्थमवबोधयन्तीति नानुमानं प्रतीक्षन्ते· किं चानुमिते बुद्धिविशेषे पश्चादनुवादभूतं वाक्यं वाक्यार्थमवबोधयन्तीति सद्भ्रान्तः
ततश्चयो नामा नापूर्वा प्रवृत्तिर्गृहीतस्तस्माद्वाक्याद्यथार्थमेव ज्ञानमुत्पन्नमित्युपगन्तव्यम्· ततश्च दोषाधीनत्वादप्रा
माण्यस्य वक्तृदोषाणां च शब्देन संक्रान्त्यनभ्युपगमात्· स्वारसिकमेव वेदस्य त्वमापन्नमिति बलादप्रामाण्यवे
दस्य प्रसज्यत इत्यास्तां तावत्। तस्माद्नाप्रवचसां सम्यग्वा प्रामाण्यं वक्तृदोषाधीनत्वादेव चेत्तदभावात्प्रामाण्यमित्येवव 27
क्तव्यम्। तस्माच्चोदनालक्षणक एव धर्मः श्रेयस्कर इत्यर्थः। यदेव श्रेयःसाधनभूतं यागहोमादि तदेव धर्म इत्युच्यते लोके
नापूर्वमन्तःकरणवृत्त्यादि वा· लोकप्रसिद्धिविरहात्· न नापूर्वमेव श्रेयःसाधनम्· न· अवान्तरव्यापारत्वात्·
मात्र

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ऋग्. दी निभवन्तीति वैषम्यम्। ।केचित्तु आहुर्लोकेऽपि शब्दस्यायथार्थत्वमस्ति तदभावात्। नहि लोके शाब्दप्रमाणमस्ति वक्त्रभिप्रायानुमापकत्वा
५२ त्पुरुषवचसाम्। तेनानुमानस्यैवायं व्यभिचारो न शब्दस्य न वा तस्यापि विवक्षाग्रहाच्छिङ्गं स्वलिङ्ग व्यवहारप्रवृत्तेः यदि तु शाब्द ६२
स्यैवायं व्यभिचारोऽभ्युपेयते स्वाभाविकमेवाप्रामाण्यं स्यात् नहि पुरुषदोषेण शब्दस्य दोषो भवति यथावस्थितशब्दाभिव्य
क्तिमात्रे पुरुषस्य व्यापारात् तदिदमसारम् यदि लोके शाब्दं नास्ति तर्हि वैदिकमपि कथं न स्यात् न ह्यभिप्रायानुमानक्षीणस्य शब्
दस्यार्थप्रतिपादकत्वे प्रमाणमस्तीत्युक्तं न्यायरत्नमालायाम् यदि च व्यभिचाराभ्युपगमे स्वाभाविकमप्रामाण्यं भवति
पुरुषदोषस्य शब्देनवतारादिति स्यादेतदेवम् यदीदं वाक्यं स पुरुषोऽभिव्यञ्ज्यात् तत्तु तेनैवाक्रियते वर्णानि त्यापदानि च
वाक्यानि तु पुरुषैरेव क्रियन्ते पौरुषेयत्वादेव यथावस्थितानि व्यज्यमानानि वेदवाक्यवदपौरुषेयाण्येव स्युः। ततश्च
वक्त्रभिप्रायानुमापकत्वमपि न स्यात् न यथा अध्येतृभिरभिव्यज्यमानानि वेदवाक्यानि नाध्येतॄणामभिप्रायं सूचयन्ति
तर्हि तद्वक्त्रभिप्रायानुमानेऽपि तुल्यम् अन्यथा संविदानस्याप्यन्यथा वाक्यरचनादर्शनात् किं च शब्दस्य चक्षुरादेरिवस्वसाम
तथा पुरुषवाक्यान्यपि न सूचयेयुः यदि हि व्यभिचारशंकया लोके शब्दस्यार्थप्रामाण्यं न संभवतीत्युच्यते १२

दप्रामाण्यमेव वेदानामिति प्राप्तेऽभिधीयते। ।परापेक्षं प्रमाणत्वं नात्मानं लभते क्वचित् मूलोच्छेदकरं पक्षं को हि नामाध्यवस्य
ति ।। यदि हि सर्वमेव ज्ञानं स्वविषयतथात्वावधारणे स्वयमसमर्थं विज्ञानान्तरमपेक्षते ततः कारणगुणसंवादार्थक्रिया
ज्ञानान्यपि स्वविषयभूतगुणावधारणे परमपेक्षेरन् परमपि तथेति न कश्चिदर्थो जन्मसहस्रेणाप्यध्यवसीयेत इति प्रामा
ण्यमेवोत्सीदेत् ।अथार्थक्रियाज्ञानं स्वतः प्रमाणमिति चेत् को विशेषः; अव्यभिचार इति चेन्न· स्वप्नावस्थायामसत्य
स्युदकाहरणेऽर्थक्रियाविज्ञानदर्शनात्· अथ सुखज्ञानमेवार्थक्रिया तच्चाव्यभिचार्येव· न हि कश्चिदप्यसति सुखे सुखज्ञा
नमस्ति· सत्यमेतत्· न तु तेन पूर्वज्ञानस्य प्रामाण्याध्यवसानं संभवति· अप्रमाणेनापि प्रियासङ्गविज्ञानेन स्वप्नावस्था
यां सुखदर्शनात् तस्मात् स्वतः प्रामाण्यं प्राप्तमर्थान्यथात्वकारणदोषज्ञानाभ्यामपोद्यत इत्यवश्यमङ्गीकरणीयम् ।
एवञ्चनाद्येनापुरुषसंस्पर्शीकृतत्वाद्दोषाणामपौरुषेये वेदे तदभावात् साक्षाद्वार्थान्यथात्वज्ञानाभावादनपोदितं प्रा 28
माण्यं भवति· पौरुषेयवचनानि तु पुरुषबुद्धिप्रभवत्वाद् भ्रान्त्या विप्रलिप्सया वा प्रयुक्तानि मूलदोषाद् दुष्टत्वादयथार्था

स्वरूपेण प्रामाण्याप्रामाण्यमनेनैव ...

ज्ञानप्रकाशितप्रकारभाववत्त्वमर्थतथात्वम्

प्र.५८ भावेनानिरूपितं कारणगुणदोषप्रत्ययाभ्यामवगम्यते आहोस्विदप्रामाण्यं स्वत एवगम्यते प्रामाण्यमनु कारणगुणज्ञानात्संवादज्ञानाद
११ र्थक्रियाज्ञानाद्वावधार्यते अत्र प्रामाण्यं स्वतः प्राप्तं सदर्थान्यथात्वकारणदोषज्ञानाभ्यामवगतेनाप्रामाण्येनापोद्यत इति तत्र सर्वका
रणानां स्वकार्यशक्तेः स्वाभाविकत्वादुभयमपि ज्ञानस्य स्वरसादेवावगम्यत इति केचित्तदयुक्तम् नहि ज्ञानं स्वविषयतथात्वमतथात्वं स्य
च युगपच्छक्नोति वेदयितुं विरोधात् अथ कापि ज्ञानव्यक्तिः स्वप्रामाण्यं स्वतो बोधयति काप्यप्रामाण्यमित्युच्यते तथापि न युक्तम्
कारणान्तरनिरपेक्षस्य ज्ञानस्यैवोत्पन्नोत्पन्नं महेतुत्वे किं कज्ञाने भवतीति शक्यं न विवेक्तुम् अतो द्वयमपि स्वभावेनानिरूपितं का
रणगुणदोषज्ञानाभ्यामवगम्यत इत्यपरे । तदप्यपेसलम् । एवं गुणदोषावधारणस्यागन्तरेणार्थमनवगमयतो हि ज्ञानं निः
स्वभावं स्यात् तस्मादप्रामाण्यमु स्वतः प्रामाण्यमनु संवादज्ञानादिभिरित्येतदेवयुक्तम् तथाहि न ज्ञानमुत्पन्नं इत्येताव
तार्थतथात्वावधारणयुक्तं व्यभिचारादनिश्चयाच्चाप्रामाण्यमेव तस्यां वेलायां प्राप्तं पश्चात्कारणगुणज्ञानात्संवादज्ञानाद
र्थक्रियाज्ञानाद्वा प्रामाण्यावगमादपोद्यते शब्दे चाप्तप्रणीतत्वं गुणेन च वेदे तदस्ति अपौरुषेयत्वाभ्युपगमात् अस्मत्प
क्षे चाप्तप्रणीतत्वाभावात् न तस्य तयोः सत्यमासत श्रणोत ग्रावाण इत्येवमादीनामुन्मत्तप्रलपितकल्पत्वादप्रत्ययितप्रणीतत्वा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्षं प्रामाण्यं संभवति । उच्यते प्रत्यक्षं तावत्संयुक्तविषयत्वेन विद्यमानोपलम्भनत्वाद् भविष्यति धर्मे न समर्थम् । यद्यपि च गोदोहनादिद्रव्यं
यागादिकाश्च क्रियानीचेष्टादिगुणाश्च फलसाधनत्वाद् धर्मशब्देनोच्यन्ते । नापूर्वाद्युत्पत्तिर्ज्ञेयस्तत्करम्भाष्ये वक्ष्यते । तथापि तेषां फलसाधनरू
पेण धर्मत्वात् फलस्य च जन्मान्तरादिभावित्वात् । धर्मस्वरूपेण प्रत्यक्षविषयत्वं न संभवति । तत्पूर्वकत्वाच्चानुमानादिकमपि न प्रमा
णम् । भावनाफलं तु योगिप्रत्यक्षं धर्मे भविष्यतीति तदपि समर्थमिति मनोरथमात्रम् । भावना त्वनुभूतगोचरा नियतानुभूतेष्वेव निश्चयरूपां जम्प ५
स्मृतिं जनयेत् । न च सा प्रमाणम् । स्मृतित्वादेव । नतरां प्रत्यक्षमनिन्द्रियत्वात् । नेन्द्रियजन्यत्वं प्रत्यक्षमपि तु कल्पनापोढत्वमिति चे
त्सुतरां धर्मस्याप्रत्यक्षत्वम् । फलसाधनरूपस्याविकल्पग्रहणासंभवात् । तस्मादनिमित्तं प्रत्यक्षम् । तत्पूर्वकत्वाच्चानुमानाद्यपि ।
कारण दः कार्यपीयाः पुनः श्रुतिभाशानमचीरणां धर्मे प्रामाण्यमाहुः । तन्नु लिङ्गाद्याभासजन्यत्वादप्रमाणमेव न भवति किं पुनर्धर्मे । शब्दस्य तु बुद्धि नयामीस्तिता ।
जनकत्वादसत्यपवादे युक्तं प्रामाण्यम् । ननु न बुद्धिजननमात्रात्प्रामाण्यमुक्तम् । अयथार्थेष्वपि वाक्येषु बुद्धिजननाविशेषात् । निलमीयादिषु
सत्यम् । तत्र तु कारणदोषबाधकप्रत्ययाभावाद्युक्तमप्रामाण्यं वेदे तु तदभावात्स्वतः प्रामाण्यमपोदितं भवति । कथं पुनः प्रामाण्यस्य
स्वतः प्राप्तिः तदर्थमिदं सर्वज्ञानान्यधिकृत्य चिन्तनीयम् । किं प्रामाण्यमप्रामाण्यं चोभयं स्वतः एवावगम्यते अथवान्यतरद्यपि स्व

याज्ञिरचनापाः भारतमिश्राः तस्य प्रत्यक्षस्य यत्र प्रमाणादि दोषाः बाधकप्रत्ययाश्च युक्तं लौकिकवाक्यानामप्रामाण्यमिति ।

लक्षण ६

29

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शा॰ दी॰ ग्निहोत्रं चोदनाभ्योऽसंदिग्धज्ञानोत्पत्तेः स्वतः प्रामाण्यं प्राप्तम्· न चापवादकमर्थान्यत्वज्ञानं साक्षादस्ति· नापि कारणदोषज्ञानम्· पुरुषाश्र
१८ यत्वाद्धि दोषाणाम्· पदपदार्थसम्बन्धस्याकृत्रिमत्वान्न तद्द्वारेण पुरुषानुप्रवेशाभावाच्चोदनानामिति स्थिते शब्दस्यैवानित्यत्वात्कुतः
सम्बन्धनित्यतेत्याक्षिप्य शब्दस्य नित्यतया शब्दाधिकरणे सम्बन्धनित्यत्वे समाहिते माभूत्पदपदार्थसम्बन्धद्वारेण पुरुषानुप्रवेशः। वाक्य
वाक्यार्थयोस्तु लोके सम्बन्धादर्शनान्निर्मूलोऽग्निहोत्रादिवाक्यार्थप्रत्ययइत्यतो व्यामोहः सामयिको वा· अतो न वाक्यार्थे वेदस्य प्रामाण्यं सांकेतिकः
क्रियाशक्यपदार्थानां सम्बन्धग्रहणं समयं चानपेक्ष्यमाणानामेव वाक्यार्थे प्रामाण्यं सम्भवतीति तद्भूताधिकरणेन प्रतिपादिते पु
नर्वेदानां वाक्यात्मकत्वात्काठकलौदिसमाख्यानाच्च पौरुषेयत्वात्तद्द्वारेण दोषसंस्पर्शनमाशंक्य स्मर्तव्यत्वे सति अस्मरणयोग्या
नुपलब्धिनिरस्तस्य कर्तुरनुमानासंभवात् समाख्यायाश्च प्रवचननिमित्तत्वादपौरुषेया वेदा इति तदेकदेशानां चोदनानां सिद्ध
प्रामाण्यमित्येवं समस्तः प्रथमः पादः। चोदनासूत्रप्रतिज्ञातार्थोपपादने न तस्यैव परिकरः· सोऽयं भाष्यकारेण सारेण पदार्थो
नुक्रान्तः। इति कारमतं तु पश्चादनुक्रमिष्यामः॥ प्रकृतं वानुसरामः। प्रतिज्ञातं तावच्चोदनैव प्रमाणम्· सा च प्रमाणमेवेति· ननु १८
प्रत्यक्षादेरनपेक्षं प्रामाण्यं सम्भवतीति तस्यैव धर्मे प्रामाण्यम्· शब्दस्य तु सर्वदैव प्रमाणान्तरप्रमितविषयत्वान्न तदनपे

प्रत्यक्षत्वप्रयोजकरूपाद्यभावात्

किमस्य न किञ्चित्प्रमाणमस्ति किं वा प्रत्यक्षादिकमेव प्रमाणम् उत चोदनैव अथवा विकल्पोऽथवा समुच्चय इति । तत्राद्यस्य प्रमाणा
प्राप्त न्तरैः प्रापकत्वेन स्वयमप्रमाणत्वात् प्रत्यक्षादीनां चासामर्थ्यादप्रमाणको धर्म इत्येकः पक्षः । प्रत्यक्षादिगम्य एवेत्येकः पक्षः । यो
गिनां प्रत्यक्षगम्योऽर्वाचीनानां तु चोदनागम्य इत्यपरः । जगद्वैचित्र्यार्थापत्त्या किमप्यदृष्टमस्तीति सामान्येन प्रसिद्धो धर्मश्चो सा च प्रमाण
दनयाग्निहोत्रादिविशेषरूपेण गम्यते तस्मात्समुच्चय इति पक्षान्तरम् । चोदनैव प्रमाणमेव नाप्रमाणकत्वमिति सिद्धान्तः । तदि ४
१ सा च प्रमाण हचोदनैव प्रमाणमेवेत्यवधारणद्वयं प्रतिज्ञायते । निमित्तसूत्रे तु प्रथम द्वितीयसूत्रे मात्रालोचनया वेदो धर्ममूलमित्याद्यव
दुपदेशशास्त्रताशङ्का माभूदिति परीक्षाशास्त्रमिदमिति ज्ञापयितुं परीक्षाज्ञानम् । यद्यपि चोपरितनव्यापारादेव परीक्षाशा
स्त्रत्वं गम्यते तथापि वक्ष्यमाणमेवौत्सुक्यसमाधानाय कीर्तितम् । प्रत्यक्षसूत्रेण तु प्रत्यक्षस्याविद्यमानोपलम्भनत्वाद्भवि
ष्यति धर्मे प्रामाण्यासम्भवात् तत्पूर्वकत्वेन चेतरेषामप्यप्रामाण्यात्प्रमाणान्तराणि नियमविकल्पसमुच्चयनिराकरणाच्चो
दनैवेत्ययमर्थः सिद्ध इति । औत्पत्तिकसूत्रेण तु स्वतःप्रामाण्यमर्थान्यथात्वकारणदोषज्ञानाभ्यामप्रामाण्यमित्याश्रित्या ३०

मेवेद ४ प्रति४

श्लो.वा. त्ति·विधिप्रत्यययोगात्सिद्धेश्चार्थव्युत्पत्तिविरहादप्रामाण्यमेव श्येनादिवाक्यानां स्यात्· अथ पूर्वसूत्राद्वेदार्थपरं धर्मपदम
८ नुषज्य चोदनालक्षणो वेदार्थ इत्येकं वाक्यम् अर्थो धर्म इत्यपरं वाक्यम्· तदिदं स्वप्रज्ञाविलसितमोजस्· अनुषंगवाक्यभेद
योर्विना फलमाश्रयणादप्रतिज्ञातस्य च धर्मस्य लक्षणमसङ्गतम्· अथ प्रतिज्ञातस्यैव वेदार्थस्य कार्यत्वसिद्धये ध
र्मत्वमुच्यते· किं कार्यस्वरूपधर्मरूपो वेदार्थः स एव जिज्ञास्यो न सर्वः· तथा च य एव जिज्ञास्यो वेदार्थस्तस्यैव सूत्राक्षरा
विनाशेन जिज्ञासा प्रतिज्ञातव्येति वेदार्थप्रतिज्ञावचनमनर्थकम्· अथ त्वर्थशब्दमनादृत्य यो वेदार्थः स कार्यरूप इ
त्युच्यते तत्तोर्थपदमनर्थकम्· वस्तुमात्रपर्यायमनुवादकं स्यात्· अनर्थव्युदासार्थता चास्य भाष्यकारेणोक्ता· तस्मा
द्विशेषणसामर्थ्येनैतत्· विशेषणत्वे चाभ्युदयरूपस्य वेदार्थस्य कार्यत्वाभिधानादनभ्युदयरूपस्य कार्यत्वं न स्यादिति
सर्वस्य वेदस्य कार्ये एव प्रामाण्यमिति नियमो न स्यात्· ततश्चा[illegible] विनाशी अरेयमात्मेत्यादीनामात्मस्वरूपपरत्वं
न निराकर्तव्यमित्यास्तां तावत्· तस्माद्धर्मस्वरूपप्रमाणप्रतिपादनार्थमेवेदं सूत्रम्· तदिह धर्मो विषयीकृत्य चिन्त्यते ९

तिपादनेशब्दस्य सामर्थ्यं व्युत्पद्यते· तस्मान्नैकान्ततः कार्यार्थता शब्दानां का वा स्त्रस्य वचनव्यक्तिः· यदि तावद्यत्कार्यं तद्वे स्या २
दार्थ एवेति कार्यमुद्दिश्य वेदार्थता विधीयते· तथा सत्युद्दिश्य· पादेयेनु सम्यं स्वरस नियमात्सर्वस्य लौकिकस्यापि गवा
नयनादिकार्यस्य वेदार्थता स्यात्· किं चोपादेयस्य वेदार्थस्योद्देश्येन कार्यरूपेणाग्नेरिव धूमेनाव्याप्तेरकार्येपि वेद
स्य प्रामाण्यमनिरस्तं स्यात्· अथ यो वेदार्थः स कार्यरूप एवेति ततो यो धर्मः स चोदनालक्षण इति वचनव्यक्तिः स्या
त्· तत्रार्थशब्दोऽभ्युदयवाची कस्य विशेषणम्· यद्युपादेयस्य चोदनार्थस्य तदा सर्वस्य वेदार्थस्य कार्यत्वमर्थत्वं च वि
धीयते इति श्येनादिनियोगानामप्यर्थत्वं स्यात्· अथोद्देश्यस्य वेदार्थस्य विशेषणं ततोयमर्थो भवति योर्थोऽभ्य
कोऽभ्युदयात्मको वेदार्थः स कार्यरूपस्तथा च श्येनादिनियोगानां निषिद्धफलत्वेनानभ्युदयस्वरूपाणां कार्यता
न स्यात्· माभूदिति चेन्न· तेषामपि लिङा कार्यतावगमात्· श्येनयागस्य कार्यता निवारयितुं शक्यते नेति योगस्य·
तस्य कार्यैकस्वभावात्· असति च कार्यत्वे श्येनवाक्यस्य कार्यार्थत्वाभावात्सिद्धार्थतैव वक्तव्या स्यात्· न च तथा संभव 31

२त. ५९ श्चिदन्विताभिधायीस्यात् तत्रान्वितप्रतीतिः कथंसिद्ध्येत् वक्तृज्ञानानुमानादितिचेन्न · यद्विषयंहिवाक्यंतद्विषयमेववक्तृ
८ ज्ञानमनुमातव्यम् · नचान्वितप्रतिपादकंवाक्यमुच्चरितमितिकथमन्वितज्ञानानुमानम् · अथार्थस्वरूपस्मारकैःपदैरन्वि
तज्ञानमनुमीयतेततःकार्यवाचिष्वपिसिद्धेरन्विताभिधानंनस्यात् · किंचप्रथममेवकार्यव्यभिचारःशक्योवगन्तुम् · यदाहि
पुत्रस्तेजातइत्युक्तस्यकस्यचिन्मुखविकासंपार्श्वस्थःपश्यतितदाहर्षहेतुरनेनशब्देनप्रतिपादितइतिहर्षहेतुभूतसिद्धा
र्थप्रतिपादनेशब्दस्यसामर्थ्यंकल्पयति · यद्यपिचतदानींअर्थविशेषानज्ञायतेहर्षहेतूनांबहूनांसम्भवात् · तथापि
सिद्धार्थतातावदवगतानावतापिकार्यव्यभिचारासिद्धिः ॥ किंचबहुशःपुत्रजननेसत्येवंविधशब्दप्रयोगादन्येषुहर्षहे
तुष्वप्रयोगात्पुत्रजननार्थविशेषोपिसुज्ञानएव · किंचप्रवृत्त्यधीनापिव्युत्पत्तिर्नावश्यंकार्यविषयैवभवति · त
थाहि · यदाकश्चित्प्रवृत्तावत्यन्तासमर्थंवृद्धमातुरंवाप्रतिविनोदार्थंवाक्यंप्रयुङ्क्तेनद्यास्तीरेफलानिसन्तीतितत्रान्यो
दैवसङ्गतःकश्चिदेतद्वाक्यमर्थाच्छ्रुत्वानदीतीरंगत्वाफलान्याहरतिएतत्सर्वंपश्यन्नन्योपिव्युत्पित्सुःफलसद्भावप्र ८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्सधीनैव व्युत्पत्तिः। स्थाल्यां काष्ठैरोदनं पचतीत्यादिवर्तमानापदेशेष्वपि प्रसिद्धतृतीयार्थानां प्रसिद्धकारकप्रातिपदिकार्थानां च
पुरुषाणां कार्यार्थे व्युत्पत्तिदर्शनात्· प्रथमव्युत्पत्तिः कार्यविषयैव नहि तदा शब्दान्तरवशेन शब्दान्तरव्युत्पत्तिः सम्भवति स
र्वस्याप्रसिद्धत्वात् इति चेत् अस्त्वेवं तथापि वृद्धाः पश्चात्सिद्धार्थप्रयोगदर्शनात् कोयं राजा पांचाल इत्यादिषु प्रश्नप्रतिव
चनादिषु कार्यस्य व्यभिचारादव्यभिचारिसर्थमात्रं वाच्यमिति सुज्ञानं· यथैव हि कस्यांचिद्व्यक्तौ प्रथमं गोशब्दस्य प्रयोगदर्श
नात्सैव वाच्येत्यवगमे सत्यपि व्यक्त्यन्तरे प्रयोगदर्शनात् पूर्वव्यक्तिव्यभिचारादव्यभिचारि सामान्यमेवार्थ इत्यध्यवसीयते·
तथा कार्यपरतामवगतामपि पश्चात्सिद्धार्थप्रयोगदर्शनेन बाधितार्थमात्रमेवाव्यभिचाराद्वाच्यमिति युक्तम्· किं च· प्र
थमव्युत्पत्तौ कतिपयानामेव शब्दानां कार्यार्थत्वमवगतं न सर्वशब्दानां कार्यार्थत्वमवगतम्· अतः पश्चाद्व्युत्पद्यमा 32
नस्य कार्यादेः सिद्धार्थव्युत्पत्तिः केन वार्यते· न च व्युत्पत्तौ शब्दानां पौर्वापर्यनियमोस्ति अतः सर्वे शब्दाः पश्चाद्व्युत्पद्य
मानाः केचित्सिद्धार्था भवन्ति· सर्वेषां च कार्यार्थत्वे सिद्धार्थपरेषु लौकिकवाक्येषु सर्वशब्दानां लाक्षणिकत्वान्न क

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दानीमात्मादिवाक्यानामप्रामाण्यप्रतिपादनपरमिदं सर्वं सुव्याहृतं तर्हि शास्त्रारंभे प्रथमं तावत्सूत्रकारोऽप्रा
माण्यमेव वेदवाक्यानां प्रतिपादयतीति· कथं च कार्यएव प्रामाण्यम्· तत्रैव व्युत्पत्तेः। प्रवृत्त्यधीना हि व्युत्पत्तिः
सा च कार्यावगमाधीनेति व्युत्पत्तिरपि तत्रैव भवतीति चेत्· नावश्यं प्रवृ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रमाणविधावर्थश्चोदनागम्यएवाग्निहोत्रादिधर्मोनातल्लक्षणश्चैत्यवन्दनादिरितिस्वरूपमपिसिद्धमिति· तथायश्
चोदनालक्षणः सधर्मइतिस्वरूपविधौवर्थात्प्रमाणसिद्धिर्वेदितव्या· कश्चित्वाह· कार्यरूपोवेदार्थोनसिद्धरू
पइतिअनेनसूत्रेणोच्यते· चोदनालक्षणशब्देनकार्यमुच्यतेधर्मशब्देनवेदार्थइति· तदयुक्तम्· यानिताव
त्सिद्धिवाक्यानितेषांविधावेवप्रामाण्यंवस्तुस्वरूपेचाप्रामाण्यंविस्पष्टमेवेतिनतत्रकिञ्चिद्वक्तव्यम्· से
पिष्ठादिवाक्यानामपिविध्येकवाक्यतयातत्रैवप्रामाण्यम् अन्यत्राणामपिप्रकरणेनप्रधानशेषत्वंद्विती
येपादेवक्ष्यतेइतिनतत्रापिवक्तव्यमस्ति· येन्वकस्यात्रसिद्धार्थतांनिरस्यकार्यार्थतोच्यते· अविनाशीवा
अरेयमात्मेत्यादीनामुपनिषद्वाक्यानामितिचेत्· तेषामपियदिविध्येकवाक्यत्वमस्तिततोर्थवादाधि
करणेनगतं· अथनास्तिकथंतेषांकार्यार्थतास्यात्· अथतेषांविधिश्रवणाद्विध्यन्तरेणैकवाक्यता 33
भावाच्चकार्यार्थत्वानुपपत्तेर्मन्यसेनिर्विरहासिद्धार्थेप्रामाण्ययोगादप्रामाण्यमेवाभिमतमिति· किमि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

६८ जिज्ञासा कर्त्तव्येति सिद्धमेवैतावदध्ययनविधिप्रयुक्ते· नैमैवन्यायेनाध्ययनस्यार्थज्ञानार्थत्वसिद्धेरध्ययनानन्तर
प्रयोजनविवक्षया सूत्रकारेणोच्यते· यदाहुः धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनमिति· ननु कस्य चिद्वेदवाक्यस्यार्थो
विचार्यते· तदाहुः· न चात्र चोदनाव्याख्येभोरवंतत्र चोदितमिति· तत्सिद्धमध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासा कर्त्तव्येति· सा चतुर्वि
धा· धर्मस्वरूपप्रमाणसाधनफले· नन्वध्ययनविधिना वेदवाक्यार्थविचारमात्राक्षेपाद्धर्मस्वरूपप्रमाणजिज्ञासयोः कः प्र
सङ्गः· उच्यते· उपोद्घातत्वात्प्रसङ्गः· यदि हि वेदवाक्यार्थे धर्मः स्याद्वेदश्च प्रमाणं तदा सो विचारः कर्त्तव्यो भवति· इ
तरथा काकदन्तपरीक्षावत्स्यात्· तदध्ययनविधिरेव प्रमाणादि विचारमाक्षिपति· धर्मग्रहणं चोपलक्षणार्थम्·
अधर्मस्यापि हानाय जिज्ञास्यत्वात्· अकारप्रश्लेषेण वा सूत्रमधर्मजिज्ञासायामपि व्याख्येयमिति निरव
द्यम्· चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः· प्रथमं तावत्को धर्मः· कथं लक्षणक इत्येतद्द्वयमनेन सूत्रेणाश्रुत्यर्थाभ्यां नि
रूप्यते· यो धर्मः स चोदनालक्षणः· चोदनैव तस्य लक्षणं प्रमाणम्· चोदना च तस्य लक्षणमेवेति श्रुत्या

६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सत्याविहितेन लौकिकेनाध्ययनेन तत्संभवान्नाविहितस्याध्ययनस्य नियोगतस्तत्प्रयुक्तिः ॥ न च प्रयुक्तिलाघवादपि विहितोपजीवनं तदुपजी
वनेपि प्रयुक्त्यनवलोपात् ॥ विहितमप्यध्ययनमध्येयनविधिनैव प्रयुज्यते नाध्यापनविधिना तस्माल्लौकिकमेवाध्ययनमुपनीता
नामध्यापनविधिराक्षिपेत् ॥ विधिविहितमध्ययनं परप्रयुक्त्यभावादधिकारं प्रकल्पयेत् ॥ किंच यद्युपनयनमध्यापनाङ्गं तेनोध्य
यनविधिरर्थज्ञानार्थः सन्नाध्यापनार्थतयोपनीतैः शिष्यैर्वर्णिकैः सम्बध्येत ॥ येध्यापनार्थतयोपनीतास्ते वर्णिकास्तदुपयोगिव्यापा
रमपेक्षन्तेर्थज्ञाना[illegible]मथोपनीताश्रितेनिअसान्वेच्छार्थमेव स्यात् ॥ ततश्चोपनीतेरसम्बद्धमानोध्ययनविधिश्चतुर्णामपि वर्णा
नां स्यादित्यश्रुताधिकारप्रसङ्गः ॥ तस्मादुपनीतानां प्रयोजनापेक्षिणामध्ययनकरणिकार्थज्ञानभावना विधीयत इत्यध्य
यनाङ्गमेवोपनयनम् ॥ स्वविधिप्रयुक्तं चाध्ययनम् ॥ प्रपञ्चेनायं पक्षो न्यायरत्नमालायामेवाभिरत इत्युपरम्यते ॥ तस्मात्पूर्वो
क्त एव विचारः किमदृष्टार्थमध्ययनं श्रुताक्षरग्रहणादिपरंपरयार्थज्ञानार्थमिति ॥ अथवा नात्र किञ्चिद्विचार्यते न्या 34
यमिकन्यायेनैवाध्ययनस्याक्षरसंस्कारादिपरंपरयार्थज्ञानार्थत्वसिद्धेः ॥ न च मोहितानामप्यक्षराभिव्यक्तिद्वारेणानुप
योगित्वदर्शनात् तादर्थ्यमेव नादृष्टार्थत्वमिति वक्ष्यते ॥ तेनैव न्यायेनाध्ययनस्यार्थज्ञानार्थत्वासिद्धेरध्ययनानन्तरं धर्म

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शा·दी· त्वस्याहवनीयत्वादेरग्निसमवेतत्वेन कर्तृसमवायाभावात् · इयं चास्य निरूपनीयं नयः शिष्यति · अतो बलीयसी द्वितीया श्रुतिः · तस्मान्नाध्ययनाङ्ग
५ मिति न तद्द्वारेणाध्ययनस्य प्रयुक्तिः · यज्ञोपनीतस्य व्यापारापेक्षायामुपनयनं प्रकृत्य विहितमध्ययनं तद्व्यापारत्वेनाध्यवसीयते इति · न
दप्यवृद्धिपूर्वकम् · एवं हि वदताध्यापनाङ्गमध्ययनमित्युपपादितं भवति · यदा ह्यध्यापनार्थत्वेनोपनीतस्य माणवकस्य तदुपयोगि
व्यापारापेक्षायामध्ययनविधिरेवाध्ययनं तदुपयोगिव्यापारतया विधत्ते · गेवर्णिके ह्युपनीते स्याध्यापनोपयिकव्यापारापेक्षेऽध्य
यनव्यापारः कर्तव्य इति तदा स्पष्टमेवाध्यापनशेषोऽध्ययनमिति दूरनिरस्तमर्थज्ञानार्थत्वमिति सुनिरूपितो वाक्यार्थः · अथाध्य
यनविधिरध्ययनमर्थज्ञानार्थतया विधत्ते नाध्यापनोपयिकतया · न तोऽस्याध्ययनस्य तदौपयिकत्वेन प्रमाणेनावगम्यते · नह्य
त्र प्रत्यक्षादीनि प्रक्रमन्ते · सन्निधानादिति चेत् न · सन्निधानं नाम स्वयं प्रमाणम् · शब्दस्य त्वर्थं प्रतिपादयतः सन्निधापेक्षायो
ग्यत्वानीति कर्तव्यतानेनुस्येषान्मीलनम् · शास्त्रं चेदध्यापनौपयिकतयाध्ययनं विदध्यान्नार्थज्ञानार्थता सिद्ध्येत् · अर्थज्ञाना
र्थतया विधाने ध्यापनौपयिकता न सिद्ध्येत् · अतोऽनोपनयनसान्निधौ स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विहितस्याध्ययनस्योपनयन
द्वाराध्यापनविधिना प्रयुक्तिसम्भवः · यदि परमध्यापनस्याध्ययनमन्तरेणासंभवात्पदार्थस्वभावेनाध्ययनमाक्षिपेत् · तथा ५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

साक्षादङ्गत्वमेवोच्यते अतो यथा त्रिवृता यूपपरिव्याणं यूपार्थं नोपाकरणार्थं · एवमुपनयनमपि माणवकसंस्कारार्थं · स्मृतिगतश्चात्का
प्रत्ययः प्रत्यक्षश्रुतिगतात्वसन्नेधाश्रणाभिति द्वितीया · अतोपि माणवकार्थत्वं । भवतु माणवकसंस्कारत्वं द्वारेणाध्यापनाङ्गं नाध्ययना
ङ्गमिति चेत् · नैवम् · अन्तरङ्गत्वादध्ययनस्य तादर्थ्यमेव संस्कारस्य युक्तम् · अध्ययनमपि फलवत् · अध्यापनमपि तयोः कस्या
यं माणवकसंस्कारोङ्गं भवत्वित्यपेक्षायामध्यापनस्य पुरुषान्तरगामित्वेन वहिरङ्गत्वान्माणवकगताध्ययनार्थमेव युक्तम् · यथैव
ह्यध्ययनस्याचार्यत्वसिद्धिप्रयोजनतामनादृत्य वेदमधीत्य स्नायादिति स्मृतिं वाधित्वान्तरङ्गत्वादर्थज्ञानार्थत्वमाश्रीयते · तथो
पनयनस्याप्यध्ययनार्थता वेदितव्या · स्मरणादपि पाणिनीयादध्ययनाङ्गत्वेनोपनयनस्यावगम्यते · अध्ययनाङ्गतां हि स्मरन्ना
चार्यकरणे नयतेरात्मनेपदं विधत्ते · अध्यापनाङ्गत्वे हि कर्त्रभिप्रायत्वात् क्रियाफलस्य ञित्वादेवात्मनेपदं सिद्ध्येत् · उपनीयते
यः शिष्यमिति क्ताप्रत्ययो हि कथंचिद्दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वेतिवदसत्यप्यङ्गाङ्गिभावे वकल्प्यते · पुनर्विधाने चात्मनेपदस्यो 35
त्पन्नानर्थकम् · तस्मादध्ययनाङ्गमुपनयनं स्यात् · न स्यात् · तज्जन्यः संस्कारो हि माणवकसमवायी · सत्यं · माणवकसम
वेतोपि न तदर्थः · कर्त्रर्थत्वं च फलस्य कर्त्रभिप्रायत्वं · न तु तत्समवायः · अन्यथा ह्यग्नीनादधीतेत्यात्मनेपदं न स्यात् · आधानफ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यद्यपि कथंचित्परप्रयुक्तानुष्ठानादात्मलाभः स्यात्तथापि न तावता कार्यत्वं सिद्ध्यति · नहि कृतिसाध्यतामात्रं कार्यत्वं · किं तर्हि यत्कृ
तिसाध्यं कृतिं प्रति प्रधानभूतं तत्कार्यमित्युच्यते । प्राधान्यं च कृतेस्तदुद्देशेन प्रवृत्तिः । न तस्याध्ययननियोगेन कार्येण भ
वितव्यं स्वरूपस्य व्यापारोद्देश्येन भवितव्यम् · न चासति नियोज्ये तदुद्देशेन कश्चित्प्रवर्तते · अध्यापनविधिना हि प्रवर्त्यमानो
माणवकः कथंचिदध्ययनमात्रमनुतिष्ठेन्न त्वपूर्वमुद्दिश्येत · न हि तस्य तदुद्देश्यं प्रमाणाभावात् · प्रयाजाद्यपूर्वाणि दर्शपूर्णमा
सापूर्वोपकारत्वात्तदधिकृतेन पुरुषेणानुष्ठीयमानानि उद्दिश्य क्रियमाणानीति युक्तं · यदस्त्यपि साक्षान्नियोज्योपादाने का
र्यत्वं लभन्ते · अध्ययननियोगस्य नान्योपाधिकत्वं यतस्तदुपयोगोद्देश्यता स्यात् · अर्थज्ञानस्य च विषयफलत्वेन नियो
गानपेक्षत्वात् · तस्मादस्य कार्यत्वसिद्धये ऽवश्यं नियोज्यः कल्पनीयः · यच्चाध्ययनविधेरुपनयनद्वाराध्ययनप्रयोज
कत्वमुक्तम् · तदप्ययुक्तम् · उपनयनप्रयुक्तेरेवाभावात्तद्द्वारेणाध्ययनप्रयुक्ति दूरापास्ता · क्त्वाप्रत्ययेन हि समा
नकर्तृकत्वमेवोच्यते · तेन चैकप्रयोगता कल्प्यते · अङ्गाङ्गिभावस्त्वेकप्रयोगतावशात्कल्पनीयः · द्वितीये पात्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कृत्वादर्थज्ञानार्थत्वं न शास्त्रगोचरतामनुभवतीति· तत्र यदेवास्मदभिप्रेतं विधेर्नियमार्थत्वं महता प्रयत्नेन भवद्भिर्दूषितं·
तदेव भवद्भिरपि मुक्तलज्जैरनन्यगतिकत्वादाश्रयणीयमापन्नं नियमाङ्गीकारे च पूर्वपक्ष एव श्रेयानापद्येत· आचा
र्यकस्यादृष्टत्वेन प्रयोजनतोपपत्तेः· अर्थज्ञानार्थत्वे चाध्ययनं स्वाध्यायसंस्कारो नियोगार्थत्वे तु प्रधानकर्मेति वैरूप्यम
पि स्यात्· अर्थोऽज्ञातमर्थज्ञानं प्रयोजनं न तु शास्त्रत इति चेत्· आचार्यकमपि प्रयोजनं न स्यात्· तस्याप्यर्थोऽज्ञातत्वात्· स्व
तिबाधेन त्वस्नानोत्कर्षो न स्यात्· अशास्त्रस्वीकृतत्वाद्द्विवारस्य· किंच· नियोज्यः कल्पनीयोऽनुविध्यर्थानुपपत्तेः· न
चोपनयनस्याङ्गभावोऽस्याध्यापनं प्रति। द्वितीयाश्रुतिसामर्थ्यात्सा माणवकसंस्कृतया। तथा सत्यनङ्गत्वादङ्गमध्यय
नस्य तत्· यत्तावन्नियोज्याभावादप्रयोजकत्वमध्ययनविधेरिति· तदयुक्तम्· अभावासिद्धेः· अत्र तस्यापि विश्वजिदादिव 36
त्कल्पनात्· कार्यं हि विध्यर्थः· संबन्धिशब्दश्चायं कार्यमिति कस्यचिद्धि किंचित्कार्यं भवति· न तु सर्वं सर्वस्य· अतः कस्येदं कार्यमि
त्यस्ति प्रतिसंबन्ध्यपेक्षा· सावश्यमध्याहृतेन केनचिन्निवर्तनीया· अस्येदं कार्यमिति· यस्येदं कार्यं स एव नियोज्य इत्युच्यते·

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यप्रयुक्तिः उच्यते·उपनीयतु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः। सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते इति स्मृत्यनु
मितः उपनीयाध्यापनेनाचार्यकं कुर्यादित्याचार्यकरणविधिः अत्र चाध्यापनमाचार्यकसाधनम्·उपनयनं तु
त्क्वा प्रत्ययानस्यैवाङ्गम्·तच्च केन द्वारेणाध्यापनस्योपकरोतीत्यपेक्षायामुपनेयासन्निरेवास्य द्वारमङ्गीक्रि
यते लिङ्गात्·उपनीतोपि नाकिञ्चित्करोऽमितितन्त्र्यापारापेक्षायामुपनयनं प्रक्रम्य विहितमध्ययनमध्याप
नोपकारित्वादुपनीतस्यव्यापारत्वेनाध्यवसीयते·तदेवं स्वाङ्गभूतमुपनयनप्रयुञ्जानोध्यापनविधिस्तद्द्वारे
णाध्ययनं प्रयुङ्क्ते·तदेतदनुपपन्नम्·तथाहि नियोगार्थस्याध्ययनस्याचार्यकप्रयोजनता अर्थज्ञानप्रयो
जनता च न शक्यते न शास्त्रेण बोधयितुं·साध्यद्वयस्यैकत्रासंभवात्·नियोगार्थतैव शास्त्रेण बोध्यते र्थज्ञानार्थ
ताया न्त्वनुज्ञामात्रमिति चेन्न·तथाप्यर्थद्वयं स्यादेव·किं चैवं स क्रतु [illegible]रितस्य विधिप्रत्ययस्य विध्यर्थत्वमर्थ
ज्ञानार्थत्वं चेति वैरूप्यमपि स्यात्·तेन स शाय एवानुपपन्नः। तथा सिद्धो न्तेप्यनुपपन्न एव·प्रमाणान्तरासि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

फलवदध्ययनकर्तृभूतमाणवकसंस्कारत्वादुपनयनमध्ययनाङ्गम्· अध्ययनमपि दृष्टार्थज्ञानार्थम्· अर्थज्ञानञ्च
नुष्ठानोपयिकत्वात्प्रसिद्धफलेन कर्मणैवेति सर्वेषाम्फलवत्वम्· एवंच त्रैवर्णिकेषु विद्वत्सु लब्धेषु नाग्निहोत्रादिविध
यस्त्वर्थविधावन्तमाक्षिपति· किन्तु त्रैवर्णिकानेव विदुषोधिकुर्वन्ति· सोयमधिकारनियमो षष्ठाधिकरणे
वक्ष्यमाणोध्ययनविधिप्रसादलभ्य इति फलवानेव विधिः· तेनार्थज्ञानावसानमध्ययनमध्ययनविधिना वि
धीयते इति विचारमन्तरेण तदनुपपत्तेरध्ययनविधिरेव विचारमाक्षिपंस्तद्धेतुः स्नात्ते स्नानं बाधते इति सि
द्धमध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासा कर्त्तव्येति। केचित्पुनराचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वमध्ययनस्याङ्गीकृत्याकि
माचार्यकसिद्धिरेवाध्ययनस्य प्रयोजनमुतार्थज्ञानमिति विचार्यान्तरङ्गत्वादर्थज्ञानमित्याहुः· किं पुनः 37
कारणमाचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वेध्ययनस्य· अध्ययनविधेरधिकारशून्यत्वादाचार्यकरणविधिप्रयु
क्त्या चात्मनो विश्वजिदादिवत्फलकल्पनानुपपत्तिः· कः पुनराचार्यकरणविधिः· कथं वा तेनाध्ययन

शा· दी· ध्ययनस्य· अनारभ्याधीतत्वात् श्रुत्याद्यभावाच्चाक्रत्वर्थत्वं तस्माद् दृष्टार्थमेव स्वाध्यायाध्ययनमाचार्यदेवसमाप्तेः शास्त्रार्थगुरुगृहा
२ त्समावर्तितव्यमिति प्राप्ते विधीयते· लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टपरिकल्पना। विधेश्च नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यति।। यदुक्तं
ज्ञानस्वरूपे क्रत्वपूर्वे वा न नियमः सम्भवतीति· तदभिधीयते· नोभयथापि ब्रूमः· कथं तर्हि योयमग्निहोत्रादिष्वधीतवेदा
नां त्रैवर्णिकानामेवाधिकारो नानधीतवेदानां शूद्राणामित्यधिकारनियमः सप्रयोजनमध्ययनविधेः। तथाहि असत्यध्यय
नविधावग्निहोत्रादिशास्त्राणि विद्वांसमनूद्यमानानि अविद्वांसमेवाधिकुर्युः विद्यामन्तरेणानुष्ठानासंभवाद्विद्वां
समाक्षिपन्त्यविशेषाच्चतुरो वर्णानधिकुर्युः सति त्वध्ययनविधौ त्रैवर्णिकानामेव विदुषामधिकारो भवति न तुरी
यस्य। तथाहि वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यमिति द्वितीयानिर्देशादुपनयनसंस्कृतास्त्रैवर्णिकाः
किमस्माभिः कर्त्तव्यमित्यपेक्षन्ते· तत्सन्निधौ चाध्ययनमनिर्दिष्टकर्त्तृकं विधीयमानं कर्त्तारमपेक्षन्ते· तत्रापेक्षा
सन्नियोग्यत्वैरेवं विज्ञायते· त्रैवर्णिकैरेवोपनीतैरध्ययने माक्षिप्ति [illegible] एवं च २

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यं सम्बन्धः प्रयोजनो ऽप्यैवार्थो ज्ञायत इति सूत्रकारेण न पृथगुक्त इत्यदोषः ॥ अत्रेदं चिन्त्यते । किं अध्ययनानन्तरं धर्मजि
ज्ञासया गुरुगृहे वस्थातव्यं । उत गुरुगृहात्समावर्त्तितव्यमिति । यदि स्वाध्यायाध्ययनविधिना धर्ममात्रार्थमध्ययनं
स्वर्गार्थं विधीयेत तस्मिन्मात्रेणोपकारस्य समाप्तत्वाद्धीत्य स्नायादिति स्मृतिवचनबलेन समावर्त्तितव्यं । अथा
क्षरग्रहणादिपरंपरोपजायमानवाक्यार्थज्ञानार्थमध्ययनं विधीयते । ततस्तस्य विचारमन्तरेणासम्भवादध्ययन
विधिनैवार्थाद्विचारोऽपि विहित इति गुरुगृह एवावस्थाय विचारयितव्यो धर्मः ॥ तत्र विनापि विधिना दृष्टफलाभावान्न
हि तदर्थता । कल्प्यस्तु विधिसामर्थ्यात्स्वर्गो विश्वजिदादिवत् । स्वाध्यायसंस्कारद्वारेणाध्ययनस्यार्थज्ञानहेतुत्वे वि
नैव विधिनावि~~हितमिति गुरुगृहस्य~~ प्रमाणान्तरेण सिद्धमेवेति तादर्थ्ये विधानर्थक्यम् । न चावघातादिविधिवन्नि
यमार्थत्वम् । अवघातो हि दर्शपौर्णमासापूर्वे नियम्यते । अवघातनिष्पन्नैरेव तण्डुलैरपूर्वं सिध्यतीति । न तण्डुलस्व 38
रूपे प्रमाणान्तरविरोधात् । तद्वदिहापि ज्ञानस्याध्ययनमन्तरेणापि दर्शनान्न त्स्वरूपे नियमासंभवात् क्रत्वपूर्वे वा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शा.दी.

श्रीगणेशाय नमः॥ ॥लक्ष्मीकौस्तुभवक्षसं मुररिपुं शङ्खासिकौमोदकीहस्तं पद्मपलाशताम्रनयनं पीताम्बरं
शार्ङ्गिणम्। मेघश्याममुदारपीवरचतुर्बाहुं प्रधानात्परं श्रीवत्साङ्कमनाथनाथममृतं वन्दे मुकुन्दं मुदा॥१॥ न्याया
भासतमश्छन्नशास्त्रतत्त्वार्थदर्शिनीम्। कुमारिलमतेनाहं करिष्ये शास्त्रदीपिकाम्॥२॥ अथातो धर्मजिज्ञा
सा अनेन सूत्रेण प्रारिप्सितस्य शास्त्रस्य श्रोतृप्रवृत्तिसिद्धये धर्मज्ञानं प्रयोजनं कथ्यते· यदा हि धर्मजिज्ञासाक
र्तव्येत्युक्त्वा शास्त्रमारभ्यमाणं दृश्यते तदा नूनमिदं शास्त्रं धर्मज्ञानप्रयोजनकमित्यवगम्यते। विदितं तावत्
प्रयोजनं। सम्बन्धोपि शास्त्रस्य प्रस्तावहेतुर्वक्तव्यः· यथा शास्त्रान्तरेषु द्विष्ठप्रधानत्यादिसम्बन्धः शा
स्त्रस्य प्रस्तावको वर्ण्यते· तथेहापि शास्त्रारम्भप्रयोजकानां सम्बन्धानामन्यतमो वक्तव्यः· अनेन सम्बन्धेनेदं शा
स्त्रमायातमिति· अन्यथा ह्यसंबद्धप्रलापिता स्यात्· सत्यम्· इह तु य एवार्थः प्रयोजनेन सह शास्त्रस्य साध्यसाध
नसम्बन्धः स एव शास्त्रस्य प्रस्तावको नान्यः· भवति हि साधनत्वमेव साध्यार्थिनः साधने प्रवृत्तिहेतुः· स चा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४२५८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४२५८

शास्त्रदीपिका

श्री ५ को सरकार
राष्ट्रिय पुस्तकालय

...t University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शा·दी· १

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ लक्ष्मीकौस्तुभवक्षसं मुररिपुं शंखासिकौमोदकीहस्तं पद्मपलाशता-
म्रनयनं पीताम्बरं शार्ङ्गिणम् ॥ मेघश्यामम् उदारपीवरचतुर्बाहुं प्रधानात्परं श्रीवत्साङ्कमनाथनाथमस-
मं वन्दे मुकुन्दं मुदा ॥ १ ॥ श्रीवरस्वामिनं नत्वा महाचार्यं च जैमिनिम् ॥ कुमारिलमतेनाहं करिष्ये शास्त्रदी-
पिकां ॥ २ ॥ अथातो धर्मजिज्ञासा । अनेन सूत्रेण प्रारिप्सितशास्त्रस्य श्रोतृप्रवृत्तिसिद्धये धर्मज्ञानप्रयोजन-
ता कथ्यते । यदा हि धर्मजिज्ञासा कर्तव्येत्युक्ता शास्त्रमारभमाणां हृदयेनेतदा नूनमिदं शास्त्रं धर्मज्ञानप्रयोजन-
मित्यवगम्यते । विदितं तावत्प्रयोजनं सम्बन्धोऽपि शास्त्रप्रस्तावहेतुर्वक्तव्यः । यथा ह्याशास्त्रान्तरेषु शिष्यप्रश्ना-
नन्तर्यादिसम्बन्धः शास्त्रस्य प्रयोजनकोपवर्ण्यते तथेहापि शास्त्रारम्भप्रयोजकानां सम्बन्धानामन्यतमो वक्त-
व्यः । अनेन सम्बन्धेनेदं शास्त्रमारभ्यत इति । अन्यथा ह्यसंबद्धप्रलापिता स्यात् । सत्यम् । इह तु सर्वेषां प्रयोज-
नोऽन्यैर्वार्थो ज्ञायत इति न सूत्रकारेण पृथगुक्त इत्यदोषः । अथेदं चिन्त्यते । किमध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञा- रामः
सया गुरुकुले वस्तव्यम् उत गुरुकुलात्समावर्तितव्यमिति । यदि स्वाध्यायाध्ययनविधिना धर्ममार्गार्थ- १

प्रयोजनेन सहास्य साध्यसाधनसंबन्धः स एव शास्त्रस्य प्रस्तावको नान्यः । भवति हि साधनत्वमेव साध्यार्थिनः
साधने प्रवृत्तिहेतुः स चायं सम्बन्धः ×३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

मध्ययनं स्वर्गायविधीयते ततस्तन्मात्रेणैव शास्त्रार्थस्य समाप्तत्वादधीत्यस्नायादितिस्मृतिबलेनसमावर्त्तिनं स्या

पं मा अथत्वक्षरादिग्रहणपरोपजायमानवाक्यार्थज्ञानार्थमध्ययनं विधीयते तेन तस्य विचारमन्तरेणासम्भवादध्ययन नम

विधिनैवार्थाद्विचारोपि विहित इति गुरुमतरहस्यावस्थायधर्मो विचारयितव्यः। ननु विनापि विधिना दृष्टलाभान्न हि न

दर्थनाकल्प्यस्तु विधिस्सामर्थ्यात्स्वर्गो विश्वजिदादिवत्। स्वाध्यायसंस्कारद्वारेणाध्ययनस्यार्थज्ञानहेतुत्वं विनैव

३० विधिना प्रमाणान्तरेण सिद्धमिति नादृष्टे विध्यानर्थक्यम्। न चावघातादिवन्नियमार्थत्वम्। अवघातो हि दर्शपू

र्णमासापूर्वे नियम्यते। अवघातनिष्पन्नैरेव तण्डुलैरपूर्वं सिद्ध्यतीति। न च तण्डुलस्वरूपे प्रमाणान्तरविरोधात्

तद्वदिहापि ज्ञानस्याध्ययनमन्तरेणापि दर्शनात्तत्स्वरूपे नियमासम्भवात् क्रत्वपूर्वे स्वैव नियमो विधातव्यः। अधी

तैरेव वेदैरवगतानि कर्माणि स्वफलं ददतीति। न चैतद्युक्तम्। अकृतार्थत्वादध्ययनस्य। अनारभ्याधीतत्वाच्छ

मायभावाच्च। तस्माददृष्टार्थमेव स्वाध्यायोध्येतव्य इत्यध्ययनमात्रेणैव शास्त्रार्थसमाप्तेर्गुरुकुलात्समावे

र्त्तितव्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते। लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टस्य प्रकल्पना॥ विधेस्तु नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२ × स्वधीतवेदानां त्रैवर्णिकानामेवाधिकारो नानधीतवेदानां शूद्राणामित्यधिकारनियमः सप्रयोजनमध्ययनवि
धेः तथा हि अस्मत्यध्ययनविधाव्ग्निहोत्र ×२

भविष्यति। ज्ञानस्वरूपेऽकृत्वपूर्वे वा नियमो न संभवतीति यदुक्तं तदभिधीयते नोभयथा(वि)ब्रूमः। कथं तर्हि योयम
शा·दी· २ ग्निहोत्रादिशास्त्राणि विद्वांसमलभमानानि अविद्वांसमेवाधिकुर्युस्तद्विद्यामन्तरेणानुष्ठानासंभवाद्विद्यामा
क्षिपन्त्यविशेषाच्चतुरो वर्णानधिकुर्युः। सति त्वध्ययनविधौ त्रैवर्णिकानामेव विदुषामधिकारो भवति न
तु शूद्रस्य। तथा हि। वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीतेत्यादिषु द्वितीयानिर्देशादुपनयनसंस्कृतास्त्रैवर्णिकाः किमस्मा
भिः कर्त्तव्यमित्यपेक्षन्ते। तत्सन्निधौ चाध्ययनमनिर्दिष्टकर्त्तृकं विधीयमानं कर्त्तारमपेक्षते। तत्रापेक्षास
न्निधियोग्यत्वैरेवं ज्ञायते त्रैवर्णिकैरुपनीतैरध्ययनेनाक्षरग्रहणादिपरंपरयार्थज्ञानं कर्त्तव्यमिति। ए
वं च फलवदध्ययनकर्त्तृभूतमाणवकसंस्कारत्वादुपनयनमध्ययनाङ्गम्। अध्ययनमपि दृष्टार्थज्ञाना
र्थम्। अर्थज्ञानं चानुष्ठानोपयिकत्वात्प्रसिद्धफलकमेवेति सर्वेषां फलवत्त्वम्। एवं च त्रैवर्णिकेषु सत्सु
विद्वत्सु नाग्निहोत्रादिविषयश्चतुर्थस्य विद्यामाक्षिपन्ति किन्तु त्रैवर्णिकानेव विदुषोऽधिकुर्वन्ति। सोयम
धिकारनियमो यः शूद्राधिकरणे वक्ष्यमाणोऽध्ययनविधिप्रसादलभ्य इति फलेनानेवं विधिः। तेनार्थज्ञाना राम: २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

यस्मान्नमध्ययनमध्ययनविधिना विधीयत इति विचारमन्तरेण तदनुपपत्तेरध्ययनविधिरेव विचारमाक्षिपतीत्युक्तं तस्मा
न्नैरन्तर्यं नाधत इति सिद्धमध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासा कर्तव्येति । केचित्पुनराचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनमस्याङ्गीकृ
त्य किमाचार्यकसिद्धिरेवास्य प्रयोजनमुतार्थज्ञानमपीति विचार्यान्तरङ्गत्वादर्थज्ञानमित्याहुः । किं पुनः कारण
माचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वेऽध्ययनस्य । अध्ययनविधेरधिकारशून्यत्वादाचार्यकरणविधिप्रयुक्त्या चात्मला
भे विश्वजिदादिवत्कल्पनानुपपत्तेः । कः पुनराचार्यकरणविधिः । कथं वानेनाध्ययनस्य प्रयुक्तिः । उच्यते । उ
पनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते इति स्मृत्यनुमितमुपनीयाध्या
पनेनाचार्यत्वं भावयेदित्याचार्यकरणविधिः । अत्र चाध्यापनमाचार्यत्वसाधनम् । उपनयनं तु तत्कालप्रत्यया
त्तस्यैवाङ्गम् । तत्र केन द्वारेणाध्यापनस्योपकरोतीत्यपेक्षायामुपनेयासत्तिरेव द्वारत्वेनाङ्गीक्रियते । नि
ह्नान्तु । उपनीतोऽपि नाकिञ्चित्करोऽङ्गमिति निर्व्यापारापेक्षायामुपनयनं प्रक्रम्य विहितमध्ययनमध्याप
नोपकारित्वादुपनीतस्य व्यापारत्वेनाध्यवसीयते । तदेवं स्वाङ्गभूतमुपनयनं प्रयुञ्जानोऽध्यापनविधिस्तद्द्वा

शा॰ दी॰ ३

रेणाध्ययनं प्रयुङ्क्ते॰ तदिदमनुपपन्नम्· तथाहि· । न नियोगार्थस्याध्ययनस्याचार्यत्वप्रयोजनतार्थज्ञानप्र-
योजनता च शास्त्रेण शक्यते बोधयितुम्· साध्यद्वयस्यैकत्रासंभवात्· नियोगार्थतैव शास्त्रेण बोध्यते अर्थज्ञा-
नार्थता यां तु अनु॰मतिमात्रमिति चेत्· तथाप्यर्थद्वयं स्यादेव· किंचैवं सकृदुच्चारितस्य लिङ्प्रत्ययस्य विरुद्धार्थ-
त्वमनुज्ञानार्थत्वं चेति वैरूप्यमपि स्यात्· तेन संशयस्यानुपपन्नः· तथा सिद्धान्तोप्यनुपपन्न एव· प्रमाणा-
न्तरासिद्धत्वादर्थज्ञानार्थत्वं न शास्त्रगोचरतामनुभवतीति· तच्च यदेवास्मदभिप्रेतं विधेर्नियमार्थत्वं महता प्र-
यत्नेन भवद्भिर्दूषितं तदेव भवद्भिर्विमुक्तलज्जैरनन्यगतिकत्वादाश्रयणीयमापन्नम्· नियमानङ्गीकारे
हि पूर्वपक्ष एव श्रेयानापद्येत· आचार्यत्वस्यादृष्टत्वेन प्रयोजनत्वोपपत्तेः· अर्थज्ञानार्थत्वे चाध्ययनं स्वा-
ध्यायसंस्कारे नियोगार्थत्वेनु प्रधानं कर्मेति वैरूप्यमपि स्यात्· अर्थाज्ञानमर्थज्ञानं प्रयोजनं न शास्त्रात-
रणचेत्· आचार्यत्वमपि प्रयोजनं न स्यात्· तस्याप्यर्थाज्ञातत्वात्· स्मृतिबाधेन चत्वानोक्तवो न स्यात्· अ-
ङ्गत्वस्वीकृतत्वाद्विचारस्य· किंच· नियोज्यः कल्पनीयो ज्ञा विरुद्धार्थानुपपत्तितः· तच्चोनयनस्याङ्गभा- रामः ३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वोस्याध्यापनंपुनि·द्वितीयाश्रुतिसामर्थ्यात्माणवकसंस्क्रिया·तथासत्यङ्गत्वादङ्गमध्ययनस्यतत्·यत्तावन्नि
योज्याभावादप्रयोजकत्वमध्ययनविधेरिति·तदयुक्तम्·अभावासिद्धेः·स्थुतस्यापिविश्वजिदादिवत्कल्पनात्·कार्यं
हिविज्ञर्थः·सम्बन्धिशब्दश्चायंकार्यमिति·कस्यचित्किंचित्कार्यम्भवतिनसर्वंसर्वस्य·अतःकस्येदंकार्यमित्य
स्तिसम्बन्ध्यपेक्षा·सावश्यमध्याहृतेनकेनचिन्निवर्तनीया·अस्येदंकार्यमिति·यस्येदंकार्यंसएवनियोज्यइत्यु
च्यते·यद्यपिकथंचित्स्वर्गपुत्रानुष्ठानादात्मलाभःस्यात्तथापिनतावताकार्यत्वंसिद्ध्यति·नहिकृतिसाध्यता
मात्रंकार्यत्वम्·किन्तर्हियत्कृतिसाध्यंकृतिंप्रतिप्रधानभूतंतत्कार्यमित्युच्यते·प्राधान्यंचकृतेस्तदुद्देशेनप्रवृ
त्तिः·ततश्चाध्ययननियोगेनकार्येणभवता·अवश्यंपुरुषव्यापारोद्देशेनभवितव्यम्·नचासतिनियोज्येत
दुद्देशेनकश्चित्प्रवर्तते·अध्यापनविधिनाहिप्रवर्त्यमानोमाणवकः·कथंचिदध्ययनमात्रमनुतिष्ठेन्नत्व
पूर्वमुद्दिश्य·नहितस्यतदुद्देश्यम्·प्रमाणाभावात्·प्रयाजाद्यपूर्वाणिदर्शपूर्णमासापूर्वोपकारकत्वा
त्तदधिकृतेनपुरुषेणतत्सिद्ध्यर्थमुद्दिश्यक्रियमाणानीतियुक्तंयदसत्यपिसाक्षान्नियोज्योपादा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

* नचैकप्रयोगताकल्प्यते· अङ्गाङ्गिभावबलादेकप्रयोगतावशात्कल्पनीयः· द्वितीयपादे तु साक्षादङ्गत्वमेवोच्यते· *४

शा·दी ४ नैकार्थ्यत्वं मन्ये· अध्ययननियोगस्य तु नान्योपायिकत्वम्· यतस्तद्रूपेणाद्वैरूपता स्यात्· अर्थज्ञानस्य च विषयफ-
लत्वेन नियोगानपेक्षत्वात्· तस्मादस्य कार्यत्वसिद्धये कश्चिन्नियोज्यः कल्पनीयः· यद्वाध्यापनविधेरुप-
नयनद्वारेणाध्ययनप्रयोजकत्वमुक्तम्· तदप्ययुक्तम्· उपनयनप्रयुक्तेरेवाभावान्न द्वारेणाध्ययनप्रयुक्ति-
र्दूरापास्ता· स्वाप्रत्ययेनाहमस्मान्न कर्तृकत्वमेवोच्यते· अतो यथा त्रिवृता यूपपरिव्याणं यूपार्थत्वोपका-
रार्थम्· एवमुपनयनमपि माणवकसंस्कारार्थं नाध्यापनार्थम्· स्मृतिगतश्च स्वाप्रत्ययः प्रत्यक्षश्रुतिगता-
नुवसन्ते ब्राह्मणमित्यादि· तृतीया· अतोपि माणवकार्थत्वम्· भवतु माणवकसंस्कारस्तद्द्वारेणत्वध्यापनाङ्गं ना-
ध्ययनाङ्गमिति चेत्· नैवम्· अन्तरङ्गत्वादध्ययनस्य तादर्थ्यमेव संस्कारस्य युक्तम्· अध्ययनमपि फलवत्
अध्यापनमपि तयोः कस्यायं माणवकसंस्कारोङ्गं भवत्वित्यपेक्षायामध्यापनस्य पुरुषान्तरगामित्वेन बहि-
रङ्गत्वान्माणवकगताध्ययनार्थत्वमेव युक्तम्· यथैव ह्यध्ययनस्याचार्यकसिद्धिप्रयोजनमनादृत्य वे-
दमधीत्य स्नायादिति स्मृतिं बाधित्वान्तरङ्गत्वादर्थज्ञानार्थत्वमाश्रीयते· तथोपनयनस्याध्यापनार्थता राम: ४

मे वेदितव्याः स्मरणादपि पाणिनीयादध्ययनाङ्गत्वेनोपनयनस्यावगम्यते अध्ययनाङ्गतां हि स्मरन्नाचार्यकरणे नयते
रात्मनेपदं विधत्ते अध्यापनाङ्गत्वे हि कर्त्रभिप्रायत्वात्क्रियाफलस्य शित्वादेवात्मनेपदंसिद्धेर्न उपनीय तु यः शिष्य
मिति क्त्वाप्रत्ययो हि कथंचिद्वृत्तौ पूर्णमासाभ्यामिष्टुतिवदसत्यप्यङ्गाङ्गिभावेऽवकल्पते पुनर्विधानं चात्मने
पदस्यात्यन्तानर्थकम् तस्मादध्ययनाङ्गमुपनयनं स्यात् नत्वात्तज्जन्यः संस्कारो हि माणवकसमवायी स
त्यम् माणवकसमवेतोपि न तदर्थः कर्त्रर्थत्वं च फलस्य कर्त्रभिप्रायत्वम् ननु तत्समवायः अन्यथाह
नीनादधीते स्यात्मनेपदं न स्यात् आधानफलस्याहवनीयत्वादेरग्निसमवेतत्वेन कर्तृसमवायाभावात् उ
इयं च स्मृतिरुपनीय तु यः शिष्यमिति अतो बलीयसी द्वितीया श्रुतिः तस्मान्नाध्यापनाङ्गमिति न तद्वारेणा
ध्यापनस्य प्रयुक्तिः यद्वोपनीतस्य व्यापारापेक्षायामुपनयनं प्रक्रम्य विहितमध्ययनं तद्व्यापारत्वेना
ध्यवसीयत इति नत्वबुद्धिपूर्वकम् एवं हि वदताध्यापनाङ्गमध्ययनमित्युपपादितं भवति यदाप
ध्यापनार्थत्वेनोपनीतस्य माणवकस्य तदुपयोगिव्यापारापेक्षायामध्ययनविधिरेवाध्ययनं तदुपर

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ग. टी.
५

योगिव्यापारमयाविधत्ते । एवं चैवर्णिके ह्युपनीतेरध्यापनोपयिकव्यापारापेक्षैरध्ययनव्यापारः कर्तव्य इ
ति तदास्ययमे वाध्यापनत्रोप्यध्ययनमिति दूरनिरस्तमर्थज्ञानार्थत्वमिति सुनिरूपितो वाक्यार्थः । अ
थाध्ययनविधिरध्ययनमर्थज्ञानार्थतयैव विधत्ते । नाध्यापनोपयिकतया । तदा स्वाध्ययनस्य तदौ
पयिकत्वं केन प्रमाणेन गम्यते । न चात्र ——— प्रत्यक्षादीनि क्रमन्ते । सन्निधानादिनि चेत् । न सन्नि
धानं नाम स्वयं प्रमाणम् । शब्दस्य त्वर्थप्रतिपादयतः सन्निध्यपेक्षा योग्यत्वानीनि कर्तव्यता । नेत्र
स्य चोन्मीलनम् । वाक्यश्चेदध्यापनोपयिकतया विदध्यान्नार्थज्ञानार्थता सिध्येत् । अर्थज्ञानार्थतया
विधानेऽध्यापनोपयिकता न सिध्येत् । अतो नोपनयनसन्निधौ स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विहितस्या
ध्ययनस्योपनयनद्वाराध्यापनविधिना प्रयुक्तिसम्भवः । यद्दिपरमध्यापनस्याध्ययनमन्तरेणासं
भवात्पदार्थस्वभावेनाध्ययनमाक्षिप्यते । तथा सत्यविहितेन लौकिकेनाध्ययनेन तत्सम्भवान्न
विहितस्याध्ययनस्य नियोगतः प्रयुक्तिः । न च प्रयुक्तिलाघवादपि विहितोपजीवनम् । तदुपजी

राम:
५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वनेपि प्रयुज्यमानत्वलोपात् । विहितमप्यध्ययनमध्यापनविधिनैव लब्धमनेन प्रयुज्यते न स्वविधिना । तस्माल्लौकिक
मेवाध्ययनमुपनीतानामध्यापनविधिराक्षिपेत् । विहितमध्ययनं परप्रयुक्त्यभावादधिकारं प्रकल्पयेत् । किं
च । यद्युपनयनमध्यापनाङ्गं ततोध्ययनविधिरर्थज्ञानार्थः स्वाध्यापनार्थतयोपनीतानीतेस्त्रैवर्णिकैः सुख
ज्ञेन येध्यापनार्थतयोपनीतास्त्रैवर्णिकास्तदुपयोगिव्यापारमपेक्षन्ते नेर्थज्ञानार्थमधीयीरन्नित्यसंबद्धार्थमे
वस्यात् । ततश्चोपनीतैरसंबध्यमानोध्ययनविधिश्चतुर्णामपि वर्णानां स्यादिति शूद्राधिकारप्रसङ्गः । तस्मा
दुपनीतानां प्रयोजनापेक्षितगामध्ययनं करणकार्थज्ञानभावना विधीयत इत्यध्ययनाङ्गमेवोपनयनम् ।
स्वविधिप्रयुक्तं चाध्ययनम् । प्रपञ्चेनायं पक्षो न्यायरत्नमालायामेव निरस्त इत्युपरम्यते । तस्मात्पूर्वोक्त ए
व विचारः किमदृष्टार्थमध्ययनमुताक्षरग्रहणादिपरम्परयार्थज्ञानार्थमिति । अथवा नात्र किञ्चिद्विचा
र्यते । नावमिकन्यायेनैवाध्ययनस्याक्षरसंस्कारादिपरम्परयार्थज्ञानार्थत्वसिद्धेः । नवमे हि साम्नामृग
क्षराभिव्यक्तिद्वारेण स्तुत्युपयोगित्वदर्शनात् तादर्थ्यमेव । नादृष्टार्थत्वमिति वक्ष्यते । तेनैव न्यायेनाध्यय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

मी. टी.
८

नस्यार्थज्ञानार्थत्वसिद्धेरध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासा कर्त्तव्येति सिद्धमेवेतन्न प्रयोजनविवक्षया सूत्रकारेणो
च्यते यदाहुः धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनमिति नावगकस्यचिद्वेदस्य वाक्यार्थो विचार्य
ते यथाहुः न चात्र चोदनाव्याख्यागौरवं तत्र चोदितमिति नन्विदमध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासा कर्त्तव्ये
ति साक्षाद्धो धर्मस्वरूपप्रमाणसाधनफलैः नन्वध्ययनविधिना वेदवाक्यार्थो धर्मस्याच्छेदश्च प्र
माणान्तरासो विचारः कर्त्तव्यो भवति स्वरूपाकाक्षेपादिवस्यात् नह्यध्ययनविधिरेव प्रमाणा
दिविचारमप्याक्षिपति धर्मग्रहणं चोपलक्षणार्थम् अधर्मस्यापि हानाय जिज्ञास्यत्वा
त् अकारप्रश्लेषेण वा सूत्रमधर्मजिज्ञासायामपि व्याख्येयमिति निरवद्यम् ॥ ॥

चोदनालक्षणोर्थो धर्मः ॥ ॥प्रथमं तावत् को धर्मः कथं लक्षण क इत्येते द्वयमनेन
सूत्रेण श्रुत्यर्थाभ्यां निरूप्यते यो धर्मः स चोदनालक्षणः चोदनैव तस्य लक्षणं मे
वेति श्रुत्या प्रमाणविषयावर्थो चोदनागम्यस्त्वग्निहोत्रादि धर्मो नातल्लक्षणा —

राम:
८८

र्थ विचारमोगाक्षेपाद्धर्मस्वरूपप्रमाणजिज्ञा
सयोः कः प्रसङ्गः उच्यते अयोद्यानत्वात्प्रसङ्गः
४× यद्विहवेदवाक्या ×४

चैत्यवन्दनादिरिति स्वरूपमपि सिद्ध्यति· तथा यथोदनालक्षणः स धर्म इति स्वरूप विधावर्थात्प्र
माणसिद्धिर्वेदितव्या· कश्चिदाह· कार्यरूपो वेदार्थो न सिद्धरूप इत्यनेन सूत्रेणोच्यते· चोदनाल
क्षणशब्देन कार्यमुच्यते· धर्मशब्देन वेदार्थ उक्तः· नन्वस्तु नाम· यानि तावद्विधिवाक्यानि तेषां विधावेव प्र
माणत्वम्· वस्तुस्वरूपे चाप्रामाण्यं विस्पष्टमेवोक्तं तेन तत्र किंचिद्वक्तव्यम्· क्षेपकादिवाक्यानामपि वि
ध्येकवाक्यतयात्रैव प्रामाण्यम्· मन्त्राणामपि प्रकरणेन प्रधानशेषत्वं द्वितीये पादे वक्ष्यते इति न तत्रापि
वक्तव्यमस्ति· तेन कस्यात्र सिद्धार्थता निरस्य कार्यार्थतोच्यते· अविनाशी वा अरेऽयमात्मेत्यादीना
व मुपनिषद्वाक्यानामिति चेत् तेषामपि यदि विध्येकवाक्यत्वमस्ति ततोऽर्थवादाधिकरणेन गतम्· अथ
नास्ति· कथं तेषां कार्यार्थता स्यात् अथ तेषां विध्यन्तराणि विध्यन्तरेणैकवाक्यत्वाभावाच्चाकार्यत्वा
दुपपत्तेर्व्युत्पत्तिविरहाच्च सिद्धार्थे प्रामाण्यायोगादप्रामाण्यमेवाभिहितम्· किमिदानीमात्मादि

ति

वाक्यानामप्रामाण्यप्रतिपादनपरमिदंसूत्रम् सुव्याहृतम् · तर्हि शास्त्रारंभे प्रथमन्तावत्सूत्रकारेण प्रामाण्यमेव
वेदवाक्यानां प्रतिपादयितव्यमिति · कथंच कार्य एव प्रामाण्यम् · तत्रैव व्युत्पत्तेः · प्रवृत्त्यधीना हि व्युत्पत्तिः · सा च कार्या
वगमाधीनेति व्युत्पत्तिरपि तत्रैव भवतीति चेत् · नावश्यं प्रवृत्त्यधीनैव व्युत्पत्तिः · काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचती त्यादि
वर्त्तमानापदेशेष्वपि प्रसिद्धतृतीयार्थानामप्रसिद्धकारकप्रातिपदिकार्थानां च पुरुषाणां काष्ठार्थे व्युत्पत्तिद
र्शनात् · प्रथमव्युत्पत्तिः कार्यविषयैव · नहि तदा शब्दान्तरवत्तेन शब्दान्तरव्युत्पत्तिः सम्भवति सर्वस्याप्रसिद्ध
त्वादिति चेत् · अस्त्वेवम् · तथापि बहुशः पश्चात्सिद्धार्थप्रयोगदर्शनात् कोयं राजा पाञ्चाल इत्यादिषु प्रथमप्र
तिवचनादिषु कार्यस्य व्यभिचाराद व्यभिचार्यर्थमात्रं वाच्यमिति युक्तम् · यथैव हि कस्यचित्प्रथमं गो
शब्दस्य प्रयोगदर्शनात् सैव वाच्येत्यवगमे सत्यपि व्यक्त्यन्तरे प्रयोगं दृष्ट्वा पूर्वव्यक्तिव्यभिचारादव्यभिचा
रिसामान्यमेवार्थ इत्यध्यवसीयते · तथा कार्यपरतामवगतामपि पश्चात्सिद्धार्थप्रयोगदर्शनेन बाधित्वा
र्थमात्रमेवाव्यभिचाराद्वाच्यमिति युक्तम् · किञ्च प्रथमव्युत्पत्तौ कतिपयानामेव शब्दानां कार्यपरत्वमवगत

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मृ· न सर्वशब्दानाम्· अतः पश्चाद्व्युत्पाद्यमानस्य काष्ठादेः सिद्धार्थव्युत्पत्तिः केन वार्यते· न च व्युत्पन्नो शब्दानां पौर्वापर्यनि
यमोस्ति· अतः सर्वशब्दाः पश्चाद्व्युत्पाद्यमानाः केचित्सिद्धार्था भवन्ति· सर्वेषां च कार्यार्थत्वे सिद्धार्थपरेषु लौकिकवाक्ये
षु सर्वशब्दानां लाक्षणिकत्वान्न कश्चिदन्विताभिधायी स्यात्· तत्रान्वितप्रतीतिः कथं सिद्ध्येत्· वक्तृज्ञानानुमानादिति
चेत्· न यद्विषयकं हि वाक्यं तद्विषयकमेव वक्तृज्ञानमनुमापयेत्· न चान्वितप्रतिपादकं वाक्यमुच्चारितमिति कथम
न्वितज्ञानानुमानम्· अपार्थस्वरूपस्मारकैः पदैरन्वितज्ञानमनुमीयते· ततः कार्यताविन्यपि सिद्धेरन्विताभिधानं
स्यात्· किं च पृथगर्थमेव कार्यव्यभिचारः शक्योवगन्तुम्· यथा हि पुत्रस्ते जात इत्युक्तस्य कस्यचिन्मुखविकासं
पार्श्वस्थः पश्यति· तदा हर्षहेतुरनेन शब्देन प्रतिपादित इति हर्षहेतुभूतसिद्धार्थप्रतिपादने शब्दस्य सामर्थ्यं कल्प
यति· यद्यपि च तदानीमर्थविशेषो न ज्ञायते हर्षहेतूनां बहूनां संभवात्· तथापि सिद्धार्थता तावदवगता तावता
पि कार्ये व्यभिचारः सिद्धः· किं च बहुशः पुत्रजनने सत्येवं शब्दप्रयोगादन्येषु हर्षहेतुष्वप्रयोगात्पुत्रजनना
र्थविशेषोपि ज्ञात एव· किं च प्रत्यक्षाधीनापि व्युत्पत्तिर्नावश्यं कार्यविषयैव भवति· तथा हि· यदा कश्चित्प्रद

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तावत्पन्नसमर्थं ... मातुरं वा प्रतिविनोदार्थवाक्यं प्रयुज्यते · नद्यास्तीरे फलानि सन्तीति · तत्रान्योदेव सङ्गतः कश्चि
दर्थो तद्वाक्यमर्थो ... त्वा न दीतीरं गत्वा फलान्याहरति · एतत्सर्वं परस्परान्योन्यसम्बन्धः फलसद्भावप्रतिपादने ग्राह
स्य सामर्थ्यं प्रतिपद्यते · तस्मान्नैकान्ततः कार्यार्थता शब्दानाम् · का वास्य सूत्रस्य वचनव्यक्तिः · यदि तावद्यत्कार्यं
प्रतिपद्यते · तस्मान्नैकान्ततः कार्यार्थता । नहि वेदार्थस्येति कार्यमुद्दिश्य वेदार्थता स्यात् · किं चोपादेयस्य वेदा
र्थस्योद्देश्ये न कार्यरूपेणाग्नेर्विधूमेनाव्याप्तेः कार्येपि वेदस्य प्रामाण्यमनिरस्तं स्यात् · अथ यो वेदार्थः स
कार्यरूप एवेति · ततो यो धर्मः स चोदनालक्षणादिति च न व्यक्तिः स्यात् · तत्रार्थग्राहको यद्युपादेयवाचीकस्यवि
शेषणम् · यदुपादेयस्य चोदनालक्षणपदार्थस्य ततः सर्वस्य वेदार्थस्य कार्यत्वमर्थत्वं च विधीयत इति
श्येनादिनियोगानामप्यर्थत्वं स्यात् · अथोद्देश्यपदं वेदार्थविशेषणम् · ततोयमर्थो भवति · योर्थात्मको भ्यु
दयात्मको वेदार्थः स कार्यरूपः · तथा च श्येनादिनियोगान्निषिद्धफलत्वेनानभ्युदयरूपाणां कार्यता
न स्यात् · मा भूदिति चेत् · न · तेषामपि लिङादिकार्यतावगमात् · श्येनयागस्य कार्यतानिवारयितुं शक्यते न

[illegible]

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नियोगस्य · तस्य कार्यैकस्वभावात् · असति च कार्यत्वे रूपेण वाक्यस्य कार्यार्थत्वाभावात्सि-
द्धार्थतैव वक्तव्या स्यात् · न च तथा संभवति · विधिप्रत्यययोगात् · सिद्धे चार्थे प्रत्यन्ते विर-
हादप्रामाण्यमेव रूपेणादिवाक्यानां स्यात् · अथ पूर्वसूत्राद्वेदार्थपरं धर्मपदमनुषज्य चो-
दनालक्षणो वेदार्थ इत्येकं वाक्यमर्थो धर्म इत्यपरं वाक्यम् · तदिदं स्वप्रज्ञाविलसितमात्रम् · अनुषङ्ग-
वाक्यभेदयोर्विना फलमाश्रयणात् · अप्रतिज्ञानस्य च धर्मस्य लक्षणमसङ्गतम् · अप्रतिज्ञानस्यैव वे-
दार्थस्य कार्यत्वासिद्धये धर्मत्वमुच्यते · किं कार्य एव धर्मरूपो वेदार्थः स एव जिज्ञास्यो न सर्वः · तथा च य
एव जिज्ञास्यो धर्मस्तस्यैव सूत्राक्षराविनाशेन जिज्ञासा प्रतिज्ञातव्येति वेदार्थजिज्ञासावचनमनर्थक-
म् · अथ त्वर्थशब्दमनादृत्य यो वेदार्थः स कार्यरूप इत्युच्यते ततोऽर्थपदमनर्थकं वानुमात्रपर्यायमननुवाद-
कं स्यात् · अनर्थक्यमुदासार्थता चास्य भाष्यकारेणोक्ता · तस्माद्विशेषणमेवैतत् · विशेषणत्वे चाभ्युद-
यरूपस्य वेदार्थस्य कार्यत्वाभिधानादनभ्युदयरूपस्य कार्यत्वं न स्यादिति सर्वस्य वेदस्य कार्यत्व

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शा॰दी॰ ९ प्रामाण्यमिति नियमो न स्यात्· तत्रश्चाविनाशी वा अरे ऽयमात्मेत्यादीनामात्मस्वरूपपरत्वेन निराकर्त्तव्यमित्यास्तां ता
वत्· तस्माद्धर्मस्वरूपप्रमाणप्रतिपादनार्थमेवेदं सूत्रम्· तदिह धर्मविषयी कृत्य चिन्त्यते· किमस्य नास्ति किञ्चित्प्रमाण
मस्ति· किं वा प्रत्यक्षादिकमेव प्रमाणम्· उत चोदनैव· अथ किं प्रत्यक्षादिः अथवा समुच्चय इति· तत्र तावत् स्वप्रमाणान्तरप्रा
प्रापकत्वेन स्वयमप्रमाणत्वात्· प्रत्यक्षादीनां चासामर्थ्यादप्रामाणिको धर्म इत्येकः पक्षः· प्रत्यक्षादीन्यस्य स्वे
त्येकः· योगिनां प्रत्यक्षगम्यो ऽर्वाचीनानां तु चोदनागम्य इत्यपरः· यागे हि व्यापृते किमप्यदृष्टमस्तीति सामान्येन
प्रसिद्धो धर्मश्चोदनयाग्निहोत्रादिविशेषरूपेण गम्यते· तस्मात्समुच्चय इति पक्षान्तरम्· चोदनैव प्रमाणं सा च
प्रमाणमेवेति सिद्धान्तः· तदिह चोदनैव प्रमाणं प्रमाणमेवेत्यवधारणद्वयं प्रतिज्ञायते। निमित्तसूत्रे तु प्रथमद्वि
तीयसूत्रप्रमाणालोचनया वेदो धर्ममूलमित्यादिवदुपदेशशास्त्रत्वाशङ्का मा भूदिति परीक्षाशास्त्रमिति
ज्ञापयितुं परीक्षाप्रतिज्ञानम्· यद्यपि चोपरितनव्यापारादेव परीक्षाशास्त्रत्वं गम्यते· तथापि वक्ष्यमाणमेव
श्रोतृबुद्धिसमाधानाय कीर्त्तितम्· प्रत्यक्षस्य हेतु प्रत्यक्षस्यापि विद्यमानोपलम्भनत्वादविषयतिधर्मे प्रामाण्या राम: ६

संभवान्नत्पूर्वकत्वेन चेन्नेरेणामप्यप्रामाण्यात्प्रमाणान्तरनियमविकल्पसमुच्चयनिराकरणाच्चोदनैवेत्ययमर्थः सिद्धमिति औ
त्पत्तिकसूत्रे तु स्वतःप्रामाण्यमर्थोन्यथात्वकारणदोषज्ञानाभ्यामप्रामाण्यमित्याश्रित्याग्निहोत्रादिचोदनाभ्यो संदिग्
धत्वानोत्पत्तेः स्वतःप्रामाण्यम् । न चापवादकमर्थान्यत्वज्ञानं साक्षादस्ति । नापि कारणदोषज्ञानम् । पुरुषाश्रयत्वा
द्धि दोषाणाम् । पदपदार्थसंबन्धस्याकृत्रिमत्वान्नद्वारेण पुरुषानुप्रवेशाभावाच्चोदनानामिति स्थिते शब्दस्ये
वानित्यत्वात्कृतः सम्बन्धनित्यतेत्याक्षिप्य शब्दस्य नित्यतया शब्दाधिकरणे सम्बन्धनित्यत्वे समाहिते मा भू
त्पदार्थसंबन्धद्वारेण पुरुषानुप्रवेशः । वाक्यवाक्यार्थयोस्तु लोके सम्बन्धादर्शनान्निर्मूलोग्निहोत्रादिवाक्यार्थ
प्रत्यय इत्यतो व्यामोहः सामयिको वा । अतो न वाक्यार्थे वेदस्य प्रामाण्यमित्याशङ्क्य पदार्थानां संबन्धग्रहणं स
मयं चानपेक्षमाणानामेव वाक्यार्थे प्रामाण्यं संभवतीति तत्कृताधिकरणे न प्रतिपादिते पुनर्वेदानां वाक्यात्म
कत्वात्काठकादिसमाख्यानाच्च पौरुषेयत्वान्नद्वारेण दोषसंस्पर्शे नमाशंक्य स्मर्तृत्वे स्मृत्यस्मरणाद्योगानु
पलब्धिनिरस्तस्य कर्तुरनुमानासंभवात्समाख्यायाश्च प्रवचननिमित्तत्वादपौरुषेया वेदा इति तदेकदेशानां

चोदनानां सिद्धं प्रामाण्यमिति एवं समस्तः प्रथमः पादश्चोदनासूत्रप्रतिज्ञातार्थोपपादने तत्तस्यैव परिकरः सोयं भाष्य
कारानुसारेण पदार्थोनुक्रान्तः ध्वनिकारमतं तु पश्चाद्लुकमिष्यामः प्रकृतं चानुसरामः प्रतिज्ञातं तावच्चोदनैव
प्रमाणं सा च प्रमाणमेवेति नतु प्रत्यक्षादेरनपेक्षं प्रामाण्यं संभवतीति तस्यैव धर्मे प्रामाण्यम् शब्दस्य तु सर्वदैव प्रमा
णान्तरप्रमितविषयत्वान्न तदपेक्षं प्रामाण्यं संभवति उच्यते प्रत्यक्षं तावत्संयुक्तविषयत्वेन विद्यमानोपलम्भक
त्वाद्भविष्यति धर्मे न समर्थम् यद्यपि गोदोहनादिद्रव्ययागादिः क्रियानीचे दिश्यतेश्च फलसाधनत्वाद्धर्मत्वा
देनोच्यते नापूर्वादयइति श्लेयस्करम्भाष्ये वक्ष्यते तथापि तेषां फलसाधनरूपेण धर्मत्वात् फलस्य च जन्मान्त
रादिभावित्वाद्धर्मस्वरूपेण प्रत्यक्षविषयत्वं न सम्भवति तत्पूर्वकत्वाच्चानुमानादिकमपि निष्प्रमाणम् भाव
नाबलजन्तु योगिप्रत्यक्षं धर्मे भविष्यत्यपि समर्थमिति मनोरथमात्रम् भावनाह्यनुभूतगोचरनियतानुभूते
रेव निश्चयरूपां स्मृतिं जनयेत् न च सा च प्रमाणम् स्मृतित्वादेव नतरां प्रत्यक्षमनिन्द्रियजत्वात् नेन्द्रियज
त्वप्रत्यक्षलक्षणमपि नु कल्पनापोढत्वमिति चेत् सुतरां धर्मस्याप्रत्यक्षत्वम् फलसाधनरूपस्यापि कल्पना

ग्रहणसंभवात् · तस्मादनिमित्तं प्रत्यक्षम् · तत्पूर्वकत्वाच्चानुमानाद्यपि · काश्यपीयाः पुनः प्रातिभा   धर्मे प्रमाण
माहुः · ननु लिङ्गाद्याभासजत्वात् प्रमाणाभासे वन भवति · किंपुनर्धर्मे · शब्दस्य तु बुद्धिजनकत्वादस्त्यपि वेदेषु मंत्रप्रामा
ण्यम् · ननु न बुद्धिजननमात्रात् प्रामाण्यं प्रयुक्तम् · अयथार्थेष्वपि वाक्येषु बुद्धिजननाविशेषात् · सत्यम् · तत्तु का
रणदोषबाधकप्रत्ययाभ्यां प्रयुक्तमप्रामाण्यम् वेदे तु तदभावात् स्वतः प्रामाण्यमनपोदितं भवति · कथं पुनः प्रामाण्य
स्य स्वतः प्राप्तिः · तदर्थमिदं सर्वज्ञानान्यधिकृत्य चिन्तनीयम् · किं प्रामाण्यमप्रामाण्यं चोभयं स्वत एवगम्यते अ
थवान्यतरदपि स्वभावेनानिरूपितं कारणगुणदोषप्रत्ययाभ्यामवगम्यते · आहोस्वित् प्रामाण्यं स्वतस्त्ववगम्यते ·
प्रामाण्यं तु कारणगुणज्ञानात् संवादज्ञानादर्थक्रियाज्ञानाद्वावधार्यते · उत प्रामाण्यं स्वतः प्राप्तं सदर्थान्यथात्वका
रणदोषज्ञानाभ्यामपगतेनाप्रामाण्येनापोद्यत इति · तत्र सर्वकारणानां स्वकार्ये शक्तेः स्वाभाविकत्वादुभय
मपि ज्ञानस्य स्वरसादेवावगम्यत इति केचित् · तदयुक्तम् · नहि ज्ञानं स्वविषयस्य तथात्वमतथात्वं च युगपद्बु
द्धौ निवेदयितुम् · विरोधात् · अथ कापि ज्ञानव्यक्तिः स्वप्रामाण्यस्य वाधयितुं काप्यप्रामाण्यमित्युच्यते · न

शा.दी. थापि नयुक्तम्. कारणान्तरनिरपेक्षस्य ज्ञानस्यैवोभयोपलम्भहेतुत्वे किं ज्ञानेन भवतीति न शक्यं विज्ञातुम्. अतोऽयमा
३३ पि स्वभावेनानिरूपितकारणं गुणदोषज्ञानाभावमवगम्यते इत्यपरे. तदप्यपेशलम्. एवं गुणदोषावधारणे
ऽप्यन्यतरेणाप्याकारेणाप्यर्थमनवगमयद्धि ज्ञानं निःस्वभावं स्यात्. तस्माद्यथाप्रामाण्यं स्वतः प्रामाण्यमनुसं
वादज्ञानादिभिरन्यत इत्ययुक्तम्. तथाहि. न ज्ञानमुत्पन्नमित्येतावतार्थतथात्वावधारणं युक्तम्. व्यभिचा
रादनिश्चयाच्चाप्रामाण्यमेव तस्यां वेलायां प्राप्तं पश्चात्कारणगुणज्ञानात् संवादज्ञानादर्थक्रियाज्ञानाद्वाऽप्रा
माण्यापवादाद्व्यपोह्यते. ज्ञाने चाप्राप्तप्रणीतत्वं गुणानां च वेदे न दृश्यते. अपौरुषेयत्वाभ्युपगमात्. अस्मत्पक्षे चा
प्राप्तप्रणीतत्वाभावात्. वनस्पतयः सत्रमासत. शृणोत ग्रावाणः. इत्येवमादीनामुन्मत्तप्रलपितकल्पत्वाद
प्रत्ययितप्रणीतत्वादप्रामाण्यमेव वेदानामिति प्राप्ते अभिधीयते. परापेक्षं प्रमाणत्वं नात्मानं लभते क्वचित्. मू
लोच्छेदकरं पक्षं को हि नामाध्यवस्यति. यदि हि सर्वमेव ज्ञानं स्वविषयतथात्वावधारणे स्वयमसमर्थं विज्ञा
नान्तरमपेक्षते ततः कारणगुणसंवादार्थक्रियाज्ञानान्यपि स्वविषयभूतगुणाद्यवधारणे परमपेक्षेरन्. अ राम:
३३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परमपि न तथेति न कश्चिदर्थो जन्मसहस्रेणापि अध्यवसीयेत इति प्रामाण्यमेवोत्सीदेत् अथार्थक्रियाज्ञानं स्वतः प्रमा
णमिति चेत् को विशेषः अव्यभिचार इति चेत् न स्वप्नावस्थायामसत्यप्युदकाहरणेऽर्थक्रियाविज्ञानदर्शनात् अर्थ
सुखज्ञानमेवार्थक्रिया तत्राव्यभिचार एव नहि क्वचिदप्यसति सुखे सुखज्ञानमस्ति सत्यमेतत् ननु तेन पूर्वज्ञानस्य
प्रामाण्यस्याध्यवसानं संभवति अप्रमाणेनापि प्रियासङ्गविज्ञानेन स्वप्नावस्थायां सुखदर्शनात् तस्मात्स्वतः
प्रामाण्यपक्षापूर्वम् अर्थान्यथात्वकारणदोषज्ञानाभ्यामपोद्यत इत्यवश्यमङ्गीकरणीयम् एवञ्च शब्देनापौ
रुषसंस्पर्शरहितत्वाद्दोषाणामपौरुषेये वेदे तदभावात् साक्षाच्चार्थान्यथात्वज्ञानाभावादनपोदितं प्रामाण्यं भ
वति पौरुषेयवचनानि तु पुरुषबुद्धिप्रभवत्वाद्भ्रान्त्या विप्रलिप्सया वा प्रयुक्तानि मूलदोषेण दुष्टत्वादयथार्थ
नि भवन्तीति विशेषमन्ये केचित्त्वाहुः न लौकिकशब्दस्यायथार्थत्वमस्ति तदभावात् नहि लौकिकशब्दः प्रमाणम
स्ति वक्त्रभिप्रायानुमापकत्वात्पुरुषवचनानाम् तेनानुमानस्यैवायं व्यभिचारो न शब्दस्य न वा तस्यापि
विवेकाग्रहाद्विलिङ्गस्वलिङ्गव्यवहारप्रवृत्तेः यदि तु शब्दस्यैवायं व्यभिचारोऽभ्युपेयते स्वाभाविकमेवा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शा·दी·

३२

प्रामाण्यं स्यात्· नहि पुरुषदोषेण शब्दस्य दोषो भवति· यथावस्थितशब्दाभिव्यक्तिमात्रे पुरुषस्य व्यापारात्· तदिदमसा
रम्· यदि लोके शास्त्रे नास्ति तर्हि वेदे पि कथं स्यात्· न चाभिप्रायानुमानक्षीणशब्दस्यार्थप्रतिवाचकत्वे प्रमाणम
स्तीत्युक्तं न्यायरत्नमालायाम्· यदपि च व्यभिचाराभ्युपगमे स्वाभाविकमप्रामाण्यं भवति· पुरुषदोषस्य शब्दे न व
ताराद् इति· स्यादेतदेवम्· यदि यदीयं यद्वा क्वचन स पुरुषोभिव्यञ्ज्यात्· न तु तेनैव क्रियते· वर्णा नित्याः पदानि च·
वाक्यानि तु पुरुषैरेव क्रियन्ते· पौरुषेयत्वादेव यथावस्थितानि व्यज्यमानानि वेदवाक्यवदपौरुषेयाण्यर्थस्य
ततश्च वक्त्रभिप्रायानुमापकत्वमपि न स्यात्· तद्यथा· अर्थैरभिव्यज्यमानानि वेदवाक्यानि नाध्येतॄणामभि
प्रायं सूचयन्ति· तथा पुरुषवाक्यान्यपि न सूचयेयुः· यदि हि व्यभिचारशङ्कया लोके शब्दस्याप्रामाण्यं न सं
भवतीत्युच्यते· तर्हि तद्वक्त्रभिप्रायानुमानेपि तुल्यम्· अन्यथासंविदानस्यान्यथावाक्यरचनादर्शनात्· किं
च शब्दस्य चक्षुरादेरिव स्वसामर्थ्येन बोधकत्वाद्व्यभिचारेपि न बोधकत्वहानिः· लिङ्गस्याव्यभिचारिण ए
व गमकत्वमिति व्यभिचारिणो लिङ्गत्वमनुपपन्नम्· अपवक्तृणां तु व्यभिचारशङ्का निवत्यनुमानम्· तथा

राम:

३२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सति शाब्दमेवार्थप्रमाणमस्तु प्रतिबन्धिकाया आशङ्काया निरस्तत्वात् । अवश्यं हि बुद्धिविशेषमनुमिततां प्रथमं पदार्था
स्तेषां चान्वययोग्यता ज्ञातव्या । ते त्वालोच्यमाना प्रागेव वाक्यार्थमवबोधयन्तीति नानुमानं प्रतीक्षन्ते । किञ्चानुमितेबु
द्धिविशेषपश्चादनुवादभूतं वाक्यं वाक्यार्थमवबोधयन्तीति वः सिद्धान्तः । ततश्च यो नाम मानानाप्तस्वाप्तत्वमाग्रहीतस्तद्वा
क्यादयथार्थमेव ज्ञानमुत्पन्नमित्युपगन्तव्यम् । ततश्च दोषाधीनत्वादप्रामाण्यस्य वक्तृदोषाणां च शब्दे संक्रान्त्य
नभ्युपगमात्स्वारसिकमेव शब्दे दुष्टत्वमापन्नमिति बलादप्रामाण्यं वेदस्य प्रसज्यत इत्याशङ्कां नावकाशः तस्मादनाप्त
वचसां सत्येवाप्रामाण्ये वक्तृदोषाधीनत्वादेव च तदभावादप्रामाण्यमित्येव वक्तव्यम् । तस्माच्चोदनालक्षण एव धर्मः श्रे
यस्कर इत्यर्थः । यदेव श्रेयःसाधनरूपं यागहोमादि तदेव धर्म इत्युच्यते लोके । नापूर्वमनन्तं करणमित्यादि वा । लोकप्रसि
द्धिविरहात् । न च पूर्वमेव श्रेयःसाधनं । न भवान्तरव्यापारत्वात् । तस्माद्यागादिरेव श्रेयःसाधनरूपेण धर्मस्तद्रूपा
भावाच्च न श्येनादेस्तस्य धर्मतापत्तिः । चोदनालक्षणमात्रस्य धर्मत्वं मा भूदित्यर्थत्वेन विशेष्यते । चोदनाशब्दे
न च प्रवर्त्तकं निवर्त्तकं च वाक्यमुच्यते । ततश्च निषेधवाक्ये न हिंस्यादित्यादिभिरनर्थत्वेन लक्ष्यमाणानां हिंसा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्या·दी· दीनामपि धर्मत्वं स्यात्तदाह स्वर्गयस्वार्थत्वेन पूर्वकर्तकवाक्येनोच्यते · तस्यैव धर्मत्वं च कुमर्थग्रहणम् · भाष्ये च रूपेणादि
१२ ग्रहणं तत्साध्या हिंसा लक्षणार्थम् · उपरिष्टाद्धिंसाहिंसा साच प्रतिसिद्धेति विवरणात् · केचित्तु · लक्षणाम्बाधिहरन्तः रूप
नादिस्वरूपमेवार्थशब्दव्यावर्त्यमन्यन्ते · तेषामेव नैव रूपेणाद्यः कर्तव्या विज्ञायन्ते · इति निषेधत्वनिराकरणेन प्रवृ
त्तिनिषेधविषयत्वसमर्थनात् · कथं पुनस्तेषां विधेयत्वं निराक्रियन्ते · तत्राहुः · यस्य हि विधिः सत्त्वसिद्धमन्यथानुपपत्त्या
नुष्ठानमाक्षिपति तद्विधेयमित्युच्यते · काम्येषु कर्मसु कामवशादेव प्रवृत्तिसिद्धेस्तत्र स्वविधिः सिद्धमन्यथानुपप
त्त्यभावान्न स्वयमनुष्ठानमाक्षिपति · ननु कर्तव्यतावोधनमेव प्रवर्तनम् · कर्तव्यता च वेदे यागस्य लिङैव बोधिते
ति कथमविधेयत्वम् · सत्यम् · ननु यागस्य कर्तव्यताभिनिष्पुभिधतिति याग स्वयागास्तु तस्य विषयः करणं च सोयं क
र्तव्यतात्मा नियोगान्यथानुपपत्त्या स्वविषयस्य कर्तव्यतां बोधयन्ननुष्ठापक इत्युच्यते · रूपेणादीनामनुरागादेवा
नुष्ठानसिद्धेर्न विधिस्तेषामनुष्ठानमाक्षिपतीति न तेषां विधेयत्वम् · तेषां निषेधविषयत्वादनर्थत्वमिति · तत्रेदं व
क्तव्यम् · कस्मिन्नंशे तेषां व्यावृत्तिरिति धर्मत्वइति चेन्न · तत्स्वरूपानभिधानात् · दृष्टं हि स्तनं वेदार्थस्य कार्यत्वप्रति राम:
३२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

मी॰ पु॰ श्रीगणेशायनमः॥ ॥यत्कृपालेशमात्रेण पुरुषार्थचतुष्टयम् ॥प्राप्यते तमहं वन्दे गोविन्दं भक्तवत्सल
१ म् ॥१॥अनन्तगुणसंपन्नमनन्तभजनप्रियम् ॥अनन्तरूपिणं वन्दे गुरुमानन्दरूपिणम् ॥२॥इह खलु परम
कारुणिकेन भगवता जैमिनिमुनिनाऽथातो धर्मजिज्ञासेत्यादिना द्वादशसु अध्यायेषु धर्मो विचारितः ।तत्र वेदेन
प्रयोजनमुद्दिश्य विधीयमानोर्थो धर्मः ।यथा यागादिः ।स हि यजेत स्वर्गकाम इत्यादिवाक्येन स्वर्गमुद्दिश्य विधीय
ते ।तथा हि ।यजेतेत्यत्र हि अस्त्यंशद्वयम् ।यजधातुः प्रत्ययश्च ।तत्र प्रत्ययेऽस्त्यंशद्वयम् ।आख्यातत्वं लिङ्त्वं च ।आख्या
तत्वं दशसु लकारेषु वेद्यते ।लिङ्त्वं पुनः केवलं लिङ्येव ।तत्राख्यातत्वलिङ्त्वाभ्यां भावनैवोच्यते ।भावना ना
म भवितुर्भवनानुकूलो भावकव्यापारविशेषः ।सा च द्विविधा ।शाब्दी भावना आर्थी भावना चेति ।तत्र पुरुषप्र राम: १

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्यनुकूलो व्यापारविशेषः शाब्दीभावना। सा च लिङ्गांशेनैवोच्यते। लिङ्श्रवणेऽयं मां प्रवर्त्तयतीति मत्प्रवृत्त्यनुकू-
लव्यापारवानयमिति नियमेन प्रतीयमानत्वात्। यद्यस्मात्प्रतीयते तत्तस्य वाच्यम्। यथा गोशब्दस्य गोत्वम्। स च
प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारविशेषो लोके पुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः। वेदे पुरुषाभावाल्लिङादिशब्दनिष्ठ एव। न
हि वेदः पुरुषनिर्मितः। वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम्। वेदाध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथेत्यादिना वेदा-
पौरुषेयत्वस्य साधितत्वात्। यः कल्पः स कल्पपूर्व इति न्यायेन संसारस्यानादीश्वरस्य च सर्वज्ञत्वादीश्वरेणानक-
ल्पीयं वेदमस्मिन्कल्पे स्मृत्वोपदिशतीत्येतावतैवोपपन्नो प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य रचितत्वकल्पनानुपपत्ते-
श्च। ततश्च पुरुषाभावाच्छब्दनिष्ठैवासा। अत एव शब्दो भावनेति व्यपदिशन्ति। सा च शाब्दीभावनांशत्रयमपे-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्षन्ते साध्यं साधनमिति कर्त्तव्यतां चेति। तत्र साध्याकांक्षायां वक्ष्यमाणलक्षणांशत्रयोपेतार्थी भावना साध्यत्वे
न संबध्यते। एकप्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिश्रुतेः। यद्यपि संख्यादीनामप्येकप्रत्ययगम्यत्वं समानं तथाप्ययो
ग्यत्वान्न तेषां भाव्यत्वेनान्वयः। करणाकांक्षायां लिङादिज्ञानं करणत्वेन संबध्यते। तस्य च करणत्वेन भावनो
पादकत्वेन सन्निकर्षस्येव रूपादिज्ञाने सन्निकर्षात्प्रागरूपज्ञानस्येव लिङादिज्ञानात्प्राक् शब्दधर्मभावना
याश्चभावप्रसङ्गात्। किन्तु भावनाभाव्यनिवर्त्तकत्वेन लिङादिज्ञानं हि शब्दभावनाभाव्यार्थभावनां निवर्त्तयति
दृवच्छेदनम्। अतो लिङादिज्ञानस्य करणत्वेनान्वयः। इतिकर्त्तव्यताकांक्षायां प्राशस्त्यज्ञानं इतिकर्त्तव्यतात्वे
न संबध्यते। तच्च प्राशस्त्यज्ञानं वायुर्वैक्षेपिष्ठा देवतेत्याद्यर्थवादैर्जन्यते। ते हि अर्थवादाः स्वार्थप्रतिपादनेप्रयोज

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नमत्वभमानाल्लक्षणायाकृतोः प्राशस्त्यंप्रतिपादयन्ति।स्वार्थमात्रपरत्वेआनर्थक्यप्रसङ्गात्।नचेष्टापत्तिः।अध्यय
नविध्युपात्तत्वेनानर्थक्यानुपपत्तेः।तथाहि।स्वाध्यायोध्येतव्यइत्यध्ययनविधिःसकलस्यवेदस्याध्ययनकर्त्त
व्यतांवोधयन्सर्वोवेदःप्रयोजनवदर्थपर्यवसायीतिसूचयति।निरर्थकस्याध्ययनानुपपत्तेश्च।सचवेदःविधि
मन्त्रनामधेयनिषेधार्थवादात्मकः।तत्रविधिःप्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवान्।सचाप्राप्तमर्थंविधत्ते।य
थाग्निहोत्रंजुहुयात्स्वर्गकामइतिविधिरप्राप्तंप्रयोजनवद्धोमंविधत्तेअग्निहोत्रहोमेनस्वर्गंभावयेदिति।यत्रतु
कर्मप्रकारान्तरेणप्राप्तंतत्रतदुद्देशेनगुणमात्रंविधत्तेयथादध्नाजुहुयादित्यत्रहोमस्याग्निहोत्रंजुहुयादित्य
नेनप्राप्तत्वाद्धोमोद्देशेनदधिमात्रविधानंदध्नाहोमंभावयेदिति।यत्रतूभयमप्राप्तंतत्रविशिष्टंविधत्ते।तदु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मी· सा· कं। न चेदन्येन विशिष्टा इति। विशिष्टा उपदिष्टा इत्यर्थः। यथा सोमेन यजेतेत्यत्र सोमयागयोरप्राप्तत्वात् सोमविशिष्टस्य याग
३ विधानं सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति। न चोभयविधाने वाक्यभेदः। विशिष्टस्यैकत्वात्। विशिष्टविधौ च मत्वर्थ
लक्षणा। यथा सोमपदेन मत्वर्थो लक्ष्यते सोमवतेति। नहि मत्वर्थलक्षणां विना सोमस्यान्वयः सम्भवति। यदि ता
वत्सोमयागयोरेकरूपेण भावनायां करणत्वेनैवान्वयः सोमेन यागेनेष्टं भावयेदिति तत उभयविधाने वाक्यभेदः
सोमस्य यागवत्फलभावनाकरणत्वेन प्राधान्यापत्तिश्च यागार्थत्वानुपपत्तिश्च यागे द्रव्यानुपपत्तिश्च प्रत्ययवा
च्यफलभावनायाः समानपदोपात्तेन करणाकांक्षाया निवृत्तत्वेन भिन्नपदोपात्तस्य सोमस्य करणत्वेनान्व राम:
यानुपपत्तिश्च स्यात्। यदि च वैयधिकरण्येनान्वयः। तत्र न तावद्यागेन सोममित्यन्वयः समानपदोपात्तत्वात् ३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रत्ययवाच्यफलभावनाकरणत्वेनान्वितस्य यागस्य सोमकर्मकभावनान्वयानुपपत्तेर्यागस्य सोमार्थत्वापातश्च। न चे
ष्टापत्तिः। अदृष्टकल्पापत्तेः। नहि यागस्य सोमार्थत्वे फलभावनायां सोमस्य करणत्वेनान्वयो वक्तव्यः। भावनाकर
णत्वं भावनाभाव्यनिवर्त्तकत्वेनेत्युक्तं। न च सोमो ऽदृष्टद्वारेण संभवति। व्रीहिषु अववातेनेव योगेन सोमे कस्यचिद्दृष्ट
स्याजननात्। अतस्तेन तावत्सोमे किञ्चिद्दृष्टं जननीयं प्रोक्षणेनेव व्रीहिषु। न था यागस्य सोमार्थत्वे ऽदृष्टमन्त्रेण फलं
जनयितुं समर्थः। गृहे जुहोतीति वाक्यविहितहोमेन तस्य भस्मीभावात्। अतो ऽदृष्टकल्पापातान्न यागस्य सोमार्थत्वमिति न यागे
न सोमं भावयेदित्यन्वयः सम्भवति। करणत्वेनोपस्थितस्य सोमस्य साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तेश्च। अथ सोमेन यागं भावयेदि
त्यन्वयः। न च यद्यपि सोमस्य यागार्थत्वाधारणे निर्दिष्टमेव प्रयोजनं लभ्यते इति नादृष्टकल्पापत्तिर्नापि करणत्वेनोपस्थित

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

मी·सा· स्यसोमस्यसाध्यत्वानुपपत्तिःकरणत्वेनैवान्वयात्।तथाप्यप्राप्तत्वाद्भावनाकरणत्वेनान्वितस्ययागस्यसाध्यत्वेनान्व
४ यानुपपत्तिस्तत्वत्तथैवाननुपजेतेयत्रयागस्यनकरणत्वेननापिसाध्यत्वेनोपस्थितिः।तद्वाचकतृतीयाद्यभावा
त्।किन्तुभावनायांयागसंबन्धमात्रंप्रतीयतेयागस्यभावनासम्बन्धःकरणत्वेनसाध्यत्वेनचसंभवतितत्रकरण॰
त्वांशमादायफलसम्बन्धःसाध्यत्वांशमादायगुणसम्बन्धश्चस्यादितिचेत्।मैवम्।यद्यपिभावनायांयागस्यसंब
न्धमात्रंप्रतीयतेतथापिकरणत्वेनोपस्थितिदशायांनसाध्यत्वेनोपस्थितिःसम्भवतिविरोधात्तद्वत्त्वंयागेनस्व
र्गंभावयेदितिकरणत्वेनान्वयेसतिपश्चात्सोमेनयागंभावयेदितिसाध्यत्वेनान्वयोवक्तव्यस्तत्रश्चवाक्यभेदः।नचप्रत्यय॰ राम:
याविहितभावनास्वरूपेयागस्वरूपमात्रेमन्वेनीतियुक्तंवक्तुम्।कारकाणामेवक्रियान्वयात्।नास्तिद्धंसोमस्यनसा॰ ४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

श्रीगणेशायनमः॥ ॥हरिः ॐ॥वागीशाद्याःसुमनसःसर्वार्थानामुपक्रमे॥यन्नत्वाकृतकृत्याःस्युस्तन्नमामिगजाननम्॥१॥
युक्तिंमानवतींविदन्नुस्थिरव्रतिर्भेदैविज्ञोयार्थभागाप्रोहःक्रमकृत्स्नयुक्तिनिपुणःस्वाध्यायनिर्देशोन्नतिः॥नित्यस्फूर्त्यधिकार
वान्गतसदावाधःस्वतन्त्रेश्वरोजागर्तिश्रुतिमन्त्रसङ्ग्रोरतःश्रीबुक्कक्ष्मापतिः॥२॥यद्दृक्तप्रतिपाद्यनेपुणतःयत्नस्यस्व
मूर्त्तिंप्रथांतत्रायंस्थितिमूर्त्तिमाकलयतिश्रीबुक्कक्ष्मापतिः॥विद्यातीर्थमुनिस्सदात्मनिरतःसन्मूर्तिस्त्वनुयाहिकान्तेनास्य
स्वगुरोररवण्डितपदंसर्वैस्समुद्योतते॥३॥इन्द्रस्याङ्गिरसोनलस्यसुमतिःशैव्यस्यमेधातिथिर्धौम्योधर्मसुतस्यवैन्यनृपतेः
स्वौजानिमेगौतमिः॥प्रत्यग्दृष्टिरतःस्वनीसहचरोरामस्यपुण्यात्मनोयद्वत्तस्यविभोरभूत्कुलगुरुर्मन्त्रीतथामाधवः
॥४॥सरवलुप्राज्ञजीवातुःसर्वज्ञस्त्वविशारदः॥अकरोज्जैमिनिनयेन्यायमालांगरीयसीम्॥५॥तांप्रशस्यसभा
मध्येवीरबुक्कराभूपतिः॥कुरुविस्तरमस्यास्त्वमितिमाधवमादिशत्॥६॥सभव्यांभारतीतीर्थयतीन्द्रचतुराननात्॥कृ

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पामव्याहतां लब्ध्वापराङ्गप्रतिमो भवत् ॥७॥ निर्मीय माधवाचार्यो विद्वदानन्ददायिनीम् ॥ जैमिनीयन्यायमालां व्याचष्टे बा
लबुद्धये ॥८॥ श्रुतिस्मृतिसदाचारपालको माधवो बुधः ॥ स्मार्तं व्याख्याय सर्वार्थं द्विजार्थं श्रौत उद्यतः ॥९॥ प्रणम्य पर
मात्मानं श्रीविद्यातीर्थरूपिणम् ॥ जैमिनीयन्यायमालां श्लोकैः संगृह्यते स्फुटम् ॥१०॥ एको विषयसन्देहपूर्व
पक्षावभासकः ॥ श्लोकोऽपरस्तु सिद्धान्तवादी प्रायेण कथ्यते ॥११॥ सर्वथापि सहस्रे द्वे नातिकामति संग्रहः ॥ मीमां
सासागरस्तेन क्रीडापुष्करिणीकृता ॥१२॥ शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसंगतयस्त्रिधा ॥ शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्सं
गतिरूह्यताम् ॥१३॥ धर्मो द्वादशलक्षण्या व्युत्पाद्यस्तत्र लक्षणैः ॥ प्रमाणभेदशेषत्वप्रयुक्तिक्रमसंज्ञकाः ॥१४॥
अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन विशेषतः ॥ ऊहो बाधश्च तन्त्रं च प्रसङ्गश्चोदिताः क्रमात् ॥१५॥ विध्यर्थवादस्मृतयो
नाम चेति चतुर्विधम् ॥ प्रथमाध्यायगैः पादैश्चतुर्भिर्मानमीरितम् ॥१६॥ उपोद्घातः कर्मभेदमानं तस्यापवादगः
॥ प्रयोगभेद इत्येते द्वितीयाध्यायपादगाः ॥१७॥ श्रुतिलिङ्गवाक्यादिविरोधप्रतिपत्तयः ॥ अनारभ्योक्ति व

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ह्यर्थस्त्वाम्यर्थो अष्टपादगाः ॥१८॥ प्रधानस्य प्रयोक्तृत्वमप्रधानप्रयोक्तृता ॥ फलचिन्ताजघन्याङ्गचिन्ते त्वेते चतुर्थगाः ॥१९
॥ श्रुत्यादिभिः क्रमस्तस्य विशेषो वृद्ध्यवर्द्धने ॥ श्रुत्यादेर्बलिता चेति पञ्चमाध्यायपादगाः ॥२०॥ अधिकारी तस्य धर्माः प्रति
निध्यर्थलोपने ॥ दीक्षासत्रदेयवह्न्यत्र षष्ठपादेष्वमी स्थिताः ॥२१॥ प्रत्यक्षोक्तातिदेशोऽस्य शेषः सामनिरूपणात् ॥ ना
मलिङ्गातिदेशौ द्वौ सप्तमाध्यायपादगाः ॥२२॥ स्पष्टलिङ्गाद्यथा स्पष्टात्प्रबलादपवादतः ॥ अतिदेशविशेषाः स्युर
ष्टमाध्यायपादगाः ॥२३॥ ऊहारंभोऽथ सामोहो मन्त्रोहस्तत्प्रसङ्गतः ॥ नवमाध्यायपादेषु चतुर्ष्वेते प्रकीर्तिताः ॥२४॥ द्वारलो
पोऽस्य विस्तारः कार्यैकत्वसमुच्चयः ॥ ग्रहसामप्रकीर्णानि नञर्थश्चाष्टपादगाः ॥२५॥ उपोद्घातस्तथा तन्त्रावापौ त
न्त्रस्य विस्तृतिः ॥ आवापविस्तृतिश्चैवैकादशाध्यायपादगाः ॥२६॥ प्रसङ्गस्तन्त्रिनिर्णीतिः समुच्चयविकल्पने ॥ द्वादशा
ध्यायपादार्था इति पादार्थसङ्ग्रहः ॥२७॥ उपोद्घातापवादाभ्यां प्रसङ्गानुप्रसङ्गतः ॥ तत्तत्पादगतत्वेन विचारान्तरमुच्य
ते तु ॥२८॥ तन्त्रे पूर्वोत्तरीभावो ध्यायानामभिधास्यते ॥ पादानान्तु तमत्वे यत्नेशाच्छ्रुत्या दर्शयामहे ॥२९॥ विधिःसा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्षान्मितिधर्मेतस्यनोऽर्थवादगीः ॥ वेदमूलास्मृतिर्नामवाक्यांशोमीख्वतःक्रमः ॥३०॥ ऊहित्वासङ्गतीस्तिस्रस्तथावान्तरस
ङ्गतिम् ॥ ऊहेदाक्षेपदृष्टान्तप्रत्युदाहरणादिकाम् ॥३१॥ पूर्वन्यायस्यसिद्धान्तयुक्तिंवीक्ष्यपरेनये ॥ पूर्वपक्षोक्तयुक्तिंच
तत्राक्षेपादियोजयेत् ॥३२॥ ॥स्वाध्यायोऽध्येतव्यइत्यस्यविधानस्यप्रयुक्तितः ॥ विचारशास्त्रनारभ्यमारभ्यंवेतिसंश
यः ॥३३॥ अर्थधीहेतुताधीतेलोकसिद्धावघातवत् ॥ नियामकंचनैवातोवेधारंभोनसंभवी ॥३४॥ दृष्टापूर्ववदस्य
नकत्वपूर्वंनियामकम् ॥ अर्थनिर्णायकंशास्त्रमतआरभ्यतांविधेः ॥३५॥ अथवाध्यापनात्सिद्धेनैवास्त्यध्ययनेवि
धिः ॥ तेनपूर्वोत्तरौपक्षौप्रसाध्यावन्यहेतुभिः ॥ विधेयाध्यापनंसिद्ध्येद्वानस्यार्थधियंविना ॥ तेननिर्विषयंशास्त्रं
निष्फलंचेत्युपेक्ष्यताम् ॥ स्वतःप्राप्तार्थबोधस्यविवक्षानपनोदनात् ॥ विषयादिषुसंपाद्यंशास्त्रमारभ्यतांततः ॥८
३८॥ ॥विचारविषयोधर्मोलक्षणेनाविवर्जितः ॥ मानेनचाथवोपेतस्तत्राप्यामितिविचिन्त्यते ॥३९॥ लौकिकाका
रहीनस्यतस्यकिंनामलक्षणम् ॥ मानंत्वांकातुदूरेचप्रत्यक्षाद्यप्रवर्तनात् ॥ चोदनागम्यआकारोऽह्यर्थत्वेसति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अ·मा·
३

त्वक्षणाम्॥अत एव प्रमाणं च चोदनैवात्र नो कुतः॥४१॥ ॥यद्वा जिज्ञास्यवेदार्थः किं मन्त्राद्यवबोधितः॥सिद्धार्थोप्यथ
विध्येकगम्यः कार्यार्थ एव वा॥४२॥सिद्धेपि पुत्रजन्मादौ व्युत्पत्तिरुपपादिता॥मन्त्रादिगम्यसिद्धस्य वेदार्थत्वेपि का
क्षतिः॥४३॥हर्षहेतुत्वहेतुत्वेन व्युत्पत्तिः पुत्रजन्मनि॥दुर्लभसुलभाकार्ये वेदार्थोतः स एव हि॥४४॥ ॥धर्मस्य
ज्ञापकं मानं यदुक्तं चोदनात्मकम्॥एतत्किं न परीक्ष्यं स्यात् किं वा सम्यक् परीक्षताम्॥४५॥मानोपदेशान्मेय
स्य सिद्धत्वात्किं परीक्षया॥नैव विचारशास्त्रस्येस्मिन् परीक्षोपेक्षते कुतः॥४६॥ ॥आदौ परीक्ष्यो वेदार्थश्चो
दनामानताथवा॥वेदार्थस्य प्रधानत्वात्प्रथमं तत्परीक्षणम्॥४७॥चोदनामानतैवात्र प्रथमं साध्यतां गता॥
अनपेक्षतया तस्य यतो मुख्यत्वमाश्रितम्॥४८॥प्रत्यक्षादिभिरप्येष गम्यते विधिनैव वा॥अक्षादीनां प्रमा
णत्वान्मेयधर्मावभासिता॥४९॥वर्तमानैकविषयमक्षं धर्मस्तु भाव्यसौ॥अक्षमूलोनुमानादिस्तेन विध्येक
मेयता॥५०॥अबोधको बोधको वा ननावद्बोधको विधिः॥राध्येरलौकिके धर्मे ग्रहणं दुर्घटं यतः॥५१॥सम्यग्भ

श्रीः
३

अगृहीते धर्मे शक्तिग्रहणासंभवात् ॥ बोधकस्य विधेर्मानमनपेक्षतया स्थितम् ॥५२॥ विध्यादिरूपो यः शब्दः सो नित्योऽथा
विनश्वरः ॥ अनित्यो वर्णरूपत्वाद्धटोज्जन्मोपलंभनात् ॥५३॥ अबाधितप्रत्यभिज्ञाबलाद्वर्णस्य नित्यता ॥ उच्चा
रणप्रयत्नेन व्यज्यते सो न जन्यते ॥५४॥ वेदवाक्यसमानस्यान्मानं वा नास्य मानता ॥ पृथक्सङ्केतवीक्षाया म
नपेक्षत्ववर्जनात् ॥५५॥ वेदेऽपि लोकवन्नैव वाक्यार्थे संगतिः पृथक् ॥ गृहीतव्यात्ततो वाक्यं प्रमाणं नैरपेक्षतः ॥९
पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात् पौरुषेयता ॥ काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् ॥५७॥ समाख्याध्या
पकत्वेन वाक्यत्वं तु पराहतम् ॥ तत्कर्त्रनुपलंभेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता ॥ ॥इति प्रथमे प्रथमः॥ ॥वायुर्वैत्येवमा
देरर्थवादस्य मानता ॥ न विधेयोऽस्ति धर्मे किं किं वा सो तत्र विद्यते ॥५९॥ विध्यर्थवादशब्दानां मिथोऽपेक्षापरीक्षया न
नास्त्येकवाक्यता धर्मे प्रामाण्यं संभवेत्कुतः ॥६०॥ विध्यर्थवादौ साकांक्षौ प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः ॥ तेनैकवाक्यतातः

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अ·मा·
४

स्माद्धृद्धानां धर्ममानता ॥६१॥ ॥वादोऽर्थहेत्वपेक्षत्वान्न विधेर्मानतेति चेत् ॥ सत्यन्वये स्तुतिद्वारा नापेक्षेति गुरुर्ज
गौ ॥६२॥ ऊर्जोऽवरुध्या इत्येष विधिवन्निगदो न किम् ॥ यूपो दुम्बरतां स्तौतीति स्तौति वा तद्विधित्सया ॥६३॥ चतुर्थ्याः फल
नोत्वाभा यूपो दुम्बरताफलम् ॥ ऊर्जोऽवरोधं कथयन् कथं स्तुतिपरो भवेत् ॥६४॥ अऔदुम्बरत्वस्याविधानात्कस्य तत्
फलम् ॥ अर्थद्वैधे वाक्यभेदस्तेन स्तावकरूपवस्तुः ॥६५॥ ॥आप्नोतीति विधित्वस्य वादत्वस्याप्यनिर्णयात् ॥ नप्र
माचोदनेत्येतन्न वादो ह्येकवाक्यतः ॥६६॥ तेनेह न्नीमितिप्रोक्तो वादो हेतुरतस्स्तुतिः ॥ हेना श्रुताहेतुता नः भूर्याध
न्नधसाधनम् ॥६७॥ भूर्पसाधनताश्रोतीनाश्रोतेः सा विकल्प्यते ॥ अतो निरर्थको हेतुस्स्तुतिस्तस्मात्स्ववर्तिका ॥६
८॥ मन्त्रा उरु प्रथस्वेति किमदृष्टैकहेतवः ॥ यागे सूतपुरोडाशप्रथनादेश्च भासकाः ॥६९॥ ब्राह्मणेनाप्रतद्धा
नान्मन्त्राः पुरोपकहेतवः ॥ न तद्धानस्य दृष्टत्वाद्दृष्टं वरमदृष्टतः ॥७०॥ ॥मन्त्रवाक्ष्णराणायोर्यद्धाकल्लहो वि श्रीः
४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नियोजने ॥ नमन्त्रासिद्धः सिद्धार्थमनुवक्तीतरद्यतः ॥ ॥ इति प्रथमे द्वितीयः ॥ ॥ अष्टकादिस्मृतेर्दृष्टेर्नमात्वं मानताथ
वा ॥ निर्मूलत्वान्नमा नं सा वेदार्थोक्तो निरर्थता ॥७२॥ वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात्संभाव्या वेदमूलता ॥ विप्रकीर्णार्थसंक्षे
पात्सार्थत्वात्सार्थत्वादस्ति मानता ॥७३॥ ॥ नमास्मार्तोऽष्टकाकृत्वाधांजनाद्यतिमन्त्रणीः ॥ तन्नस्मृतेर्मूलवेदेऽनुमि
तेमात्वसंभवात् ॥७४॥ औदुम्बरी वेष्टनीया सर्वेत्येषा स्मृतिर्मितिः ॥ आमितिर्वेतिसन्देहे मितिः स्यादष्टकादिव
त् ॥७५॥ औदुम्बरीं स्पृष्ट्वा न गायेदिति प्रत्यक्षवेदतः ॥ विरोधान्मूलवेदस्यानुमानान्नमानता ॥७६॥ ॥ प्रत्यक्षा
नुमितश्रुत्योर्याद्व्याघातदर्शनात् ॥ अमात्वे शंकिते वाधो नैनुमानस्याश्रवणयिते ॥७७॥ परप्रत्यक्षवेदोऽत्रमूलं वेष्टे
ष्टनस्य तत् ॥ अस्त्वेवमप्यनुष्ठानं स्वप्रत्यक्षानुरोधतः ॥७८॥ वैसर्जनाख्यहोमीयवासो ग्रहणसत्स्मृतिः ॥ प्रमानं
वा श्रुत्यबाधात्प्रमा स्यादष्टकादिवत् ॥७९॥ दृष्टलोभैकमूलत्वसंभवे श्रुत्यकल्पनात् ॥ सर्ववेष्टनवद्बाधहीना
प्येषा न हि प्रमा ॥८०॥ ॥ आचान्तेनेत्यमामावास्मृतिरेषा नमा भवेत् ॥ वेदं कृत्वेति यः श्रौतः क्रमस्तेनविरोध

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अ.मा. तः॥८१॥आचान्त्यादिःपदार्थोऽत्रक्रमोधर्मःपदार्थगः॥धर्मस्यधर्म्यपेक्षत्वादवाधादस्तिमानता॥८२॥ ॥शाक्योक्ता
५ हिंसनंधर्मोनवाधर्मःश्रुतत्वतः॥नधर्मोनहिपूतंस्याद्गोक्षीरंश्वदृतौधृतम्॥८३॥सदाचारोप्रमामावानिर्मूलत्वाद
मानता॥अष्टकादेरिवैतस्यसमूलत्वात्प्रमाणता॥८४॥यवादिशब्दाःकिंअर्थानोवार्येम्लेच्छसाम्यतः॥दीर्घशूक
प्रियङ्ग्वाद्यद्येष्वप्यर्थाविकल्पिताः॥८५॥यत्रान्याइतिशास्त्रस्यप्रसिद्धिस्तुबलीयसी॥शास्त्रीयधर्मतेनात्रप्रि
यङ्ग्वादिर्नगृह्यते॥ ॥यवाद्यर्थानिर्णयेनन्तद्वाक्यंनप्रमेतिचेत्॥शास्त्रस्यबलित्वेनतत्प्रसिद्धार्थनिर्णयात्॥ ॥
योमातुलविवाहादौशिष्टाचारःप्रमानवा॥इतराचारवन्मात्वमभात्वंस्मार्तबाधनात्॥८८॥स्मृतिमूलोहिसर्व
त्रशिष्टाचारस्ततोऽत्रवा॥अनुमेयास्मृतिःस्मृत्यावाध्याप्रत्यक्षयानुसा॥८९॥लौकिकोवाक्यगोवार्थस्त्विष्टदादेः
समत्वतः॥उभौविध्यर्थवादैकवाक्यत्वादस्तिहान्तिमः॥९०॥कल्प्यःपिकादिशब्दार्थोग्राह्योवाम्लेच्छरूढि श्रीः
तः॥कल्प्याह्यार्येष्वसिद्धत्वादनार्यागमनादरात्॥९१॥ग्राह्यम्लेच्छप्रसिद्धिस्तुविरोधादर्शनेसति॥पिकनेमादि ५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शब्दानांकोकिलानांवर्थतानत:॥८२॥ ॥अर्थावोधादप्रमाणापिकालंभनचोदना॥मेवंम्लेच्छप्रसिद्धापितद्वोधादवि
रुद्धता॥९३॥अपौरुषेया:कल्याद्या:कृत्रिमावानदृष्टिमा:॥श्रुतिस्मृत्योर्धर्मबुद्धे:स्वतोमानंयत:समम्॥९४॥
पुन्नामोक्तेःपौरुषेयाःकाठकाद्यसमत्वत:॥तत्रोपदेशभिरेकेचिद्रापरत्तवादिकर्त्तताम्॥९५॥ ॥कल्प्येसर्वैतिथो
दन्त्रीकार्यंतोक्तेश्रुतिर्नमा॥नकल्प्येसाध्यवेदत्वप्रहाणाद्दुर्बलत्वत:॥९६॥होलाकादेर्व्यवस्थास्यात्साधारण्य
मुपाश्रित:॥देशभेदेनदृष्टत्वात्साम्यंमूलत्वसमत्वत:॥९७॥ ॥प्राच्यादिपदयुक्तायाःश्रुतेरनुमितोपदे॥अ
र्थावोधादप्रमात्वंचेन्नसास्यानुमानत:॥९८॥गोगाव्यादिषुसाधुत्वेप्रयोगेवानकश्चन॥नियमोत्रास्तिवाना(
स्तिव्योकृतेर्मूलवर्जनात्॥९९॥साधूनेवप्रयुञ्जीतगवाद्यास्त्वसाधव:॥इत्यस्तिनियम:पूर्वपूर्वव्याकृति(
मूलत:॥१००॥ ॥अश्वालम्भनशब्दस्यदन्त्यतालव्यसंशयात्॥अभावेदन्त्यनिर्णीतिराप्तोक्तव्याकृते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अ.मा.
६

वित्वात् ॥१॥ लोके पदपदार्थौ योनतौ वेदेऽथवान्यतौ ॥ रूपभेदात्पदं भिन्नमुतानादिभिदास्फुटा ॥२॥ वैदिकत्वा
त्पदैकत्वं काश्चित्कोरूपभिन्नता ॥ प्रापिकेणपदैक्ये न तदर्थैक्यं तथाविधम् ॥३॥ व्यक्तिर्व्रीह्यादिशब्दार्थ आकृ
तिर्वा क्रियान्वयात् ॥ व्यक्तिर्व्युत्पत्तिवेलायामाकृत्या सोपलक्ष्यते ॥४॥ शक्तिग्रहादियुक्तिभ्य आकृतेरर्थ
तोचिता ॥ क्रियापर्यवसानाय व्यक्तिस्तत्रोपलक्ष्यताम् ॥५॥ ॥ गवादिचोदनानामाजातिव्यक्त्योरनिर्णया
त् ॥ आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां न व्यक्तिरिति निर्णयः ॥६॥ ॥ इति प्रथमे तृतीयः ॥ ॥ उद्भिदादिपदं धर्मे किम
मानमुत प्रमा ॥ विध्यर्थवादमन्त्रेष्वनन्तर्भावतो नमा ॥७॥ अन्तर्भावो विधावुद्भिदा यजेतेति दृश्यते ॥ नाम
नामत्वेनान्वयो वाक्ये वक्ष्यते ततः प्रमैव तत् ॥८॥ गुणोऽयं नामधेयं वा खनित्रैस्य निरुक्तितः ॥ ज्योतिष्टोमं समा
श्रित्य पश्वर्थगुणचोदना ॥९॥ फलोद्भिदा समानेया निरुक्तिर्योगनाम्न्यपि ॥ नामत्वमर्थ्यागसामानाधि श्री
६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नैषधीव्या २८७५

४२५८

श्री ५ को सरकार

...University, Balmeeki Campus, ...

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्रीगणाधिपतये नमः ॥ ॥यत्कीर्तिप्रभया सुशुक्लनकुवर्णैर्ज्ञापापम्रःवैः प्रभोर्नीलादेर्गनिनाप्रतीतिरचलाधीशः स्व
लौ·सं· स्वताशोभते ॥ यच्छिष्योऽगणैः समेगुरुरहो हार्दान्धकारापहः श्रीमद्रामदयालुरिंदुरमलो मोदाय भूयात्सदा
१ ॥१॥ नत्वा शंभुं हरिं गौरीं विघ्नेशं चैव भारतीं ॥ क्रियते रघुनाथेन लौकिकन्यायसंग्रहः ॥२॥ लौकिकन्यायरत्ना
नामाकरेभ्यस्समुद्धर्तितं ॥ तस्य संक्षेप एवेदं श्रीप्रबोधाय दर्श्यते ॥३॥ न्यायार्थविषयं चैवोदाहितं च यथामति ॥ व
दिष्यामोऽत्र संक्षेपादित्तदपि विवक्षितं ॥४॥ प्रसंगादागतानां तु न्यायानां तत्र विस्तृतैः ॥ अर्थमात्रं वदिष्यामः क
चिदन्यामुदाहृतिं ॥५॥ प्रसंगादागता ता अपि विनिगदिष्याताविषया न तेष्वाख्यास्यं ते पुनरसकृत्तु च्चविरलाः ॥ बु
नर्थाख्यास्वं ते विषयकथनादिप्रवितताः पुरोप्रोक्तान् कांश्चित्सुरैर्नपि वदिष्यामि विषये ॥६॥ अर्थादर्थोनशब्दार्थ
स्याग्रहणकृतः ॥ पूर्वैर्न्यायितयामोक्तावदिष्यामस्तनत्तथा ॥७॥ उदाहृतिं वदिष्यामः प्रायो वेदांतशास्त्रगां ॥ मी
मांसान्यायगां क्वापि क्वचित्तु परशास्त्रगां ॥८॥ आम्नायशिरसामस्यानिबंधत्वं न तादृशं ॥ स्याद्विशेष्यानुतवाद
धृतिश्वायसमाश्रयात ॥९॥ पंचीकृतस्यभूम्यादेः पृथिवीत्वादिकं यथा ॥ आम्नायान्तनिबंधत्वं तथास्यस्यादृसं
गार्थं ॥१०॥ अन्नाधारणधर्मस्यगंधवत्त्वादिकस्यवै ॥ उपलंभान्तथात्वं चेतन्नैवानाविवारितं ॥११॥ शास्त्रेकदेशात्संबं रामः
धं न्यायानां कार्यान्तरेष्वितं ॥ सतिलक्षणलंबधोवधिषुत्तत्र यतोऽकृतं ॥१२॥ उपालना:क्रियारूपाः शुद्धतेषु तथा ॥ कर ॥ १
९ रुपंते हितयाक्षेवां वेदांतत्वयथाकृतं ॥१३॥ यथाचान्यासिंबंधेषु कुक्षपण्यन्यगोचरः ॥ विवासो ह्यपतेन ह्लव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

त्वमापि न क्षतिः ॥१४॥ स सैन्धवेदिभिर्जैर्हि सुपेर्मोहतत्त्ववद्ध्रुवं ॥ श्रुत्वं ततस्त्वमिदं धर्मनिबंधस्याप्यकाम्यतां ॥१५॥ तत्तद्दीर्घ
रन्तूतं धौरिदं स्यादनुबंधयतत् ॥ तदीयाः केनुबंधाः स्युरिति चेत्तत्समवोदितान् ॥१६॥ स्याद्वेदोपनिषन्नामधेयं दर्शकांकुरु
जरः ॥ वेदांतस्तदनुग्राहि सूत्रभाष्यादिकं तथा ॥१७॥ अधिकारी सविषयः संबंधः सप्रयोजनः ॥ अनुबंधा इति ख्यो
ताश्चत्वारः संति शास्त्रगाः ॥१८॥ अधीतवेदवेदांगो ह्यापातज्ञानबोधवान् ॥ बहुजन्मार्जितैः पुण्यैः सम्यगातधितेश्व
रः ॥१९॥ ब्रह्मास्मिसमनित्यं तु जगदेवं विवेचकः ॥ ऐहिकामुष्मिकेभ्यश्च भोगेभ्यो विरतः सदा ॥२०॥ यत्नेन मनसो
नित्यं विषयेभ्यो निवर्त्तकः ॥ तेभ्यो बाह्येन्द्रियाणां च बलादाकर्षकः सदा ॥२१॥ ऽस्मयेषां निर्हृतानां तथा स्थापनय
त्नवान् ॥ शीतोष्णसुखदुःखानां तथा मानापमानयोः ॥२२॥ दृढविश्वासवान्धीरः सत्यवादी दयान्वितः ॥ स हि श्रु-
श्रवणादेश्च सर्वदैव समाहितः ॥२३॥ गुरुवेदांतवाक्येषु केवलाद्वैतवृत्तिषु ॥ अहं बद्धो विमुक्तः स्यां कथमेवं विचिंत
कः ॥२४॥ वेदांतेष्वधिकारी स्यादेतादृशो विनिश्चितः ॥ तद्विषयस्तु जीवस्यात्यंताभेदः परात्मना ॥२५॥ तत्रैव तत्स्यता
त्पर्यं नान्यत्रैवापि निश्चितः ॥ सहैव विषयस्तस्य न्यायविद्भिर्विनिश्चितः ॥२६॥ यत्स्वार्थः शब्द इत्यादेर्याथार्थव्यवस्थितिः
गंगायां घोष इत्यादिलोकिकेष्वपि दृश्यते ॥२७॥ प्रयोजनवति श्रुत्यास्तात्पर्यं च विनिश्चितं ॥ वेदाभ्यासस्य विधेर्नू
नं विरोधो ह्यन्यथा भवेत् ॥२८॥ तच्च प्रयोजनं ब्रह्माद्वैतज्ञानेन सिद्ध्यति ॥ प्रपंचविद्रवतिब्रह्मन्त्यादिशास्त्रानुशा
सनात् ॥२९॥ न भेदेन स्वतास्पर्यं लिंधवत्वादन्यमानतः ॥ प्रयोजनविहीनत्वान्निंदितत्वाच्च सर्वथा ॥३०॥ मृत्योः स
स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ अल्पमप्यंतरं कुर्वन्विभेतीति श्रुतेर्भुतं ॥३१॥ कर्माभावाद्धोनमात्स्य यैः

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भूतेः किं त्वंतरात्मनि ॥ उपक्रमोपसंहारमुखैर्लिंगैर्विनिश्चयात् ॥ ३२ ॥ प्रमाणांतरनिरासेन ह्येतदर्थप्रपंचनं ॥ अविज्ञा
लो॰सं॰ तेन देहस्य विज्ञाशु परस्परं ॥ ३३ ॥ प्रतिपाद्यस्य चैकस्य जीवात्मपरमात्मनोः ॥ ऐक्यं ज्ञानां च संबंधो बोध्यबोधकता
२ स्थितः ॥ ३४ ॥ तेषामेकत्वबोधेनेत्स्याद्घात्यादकतात्तथा ॥ प्रयोजकप्रयोज्यत्वं संबंधः शास्त्रमोक्षयोः ॥
३५ ॥ हेतुमद्धेतुभावश्च संबंधो मोक्षबोधयोः ॥ संबंधोभिहितोस्मिंस्तेरूक्तो भेदस्य तु विधः ॥ ३६ ॥ अद्वैता
वरकस्यात्वम् ... ज्ञानस्य बाधनं ॥ सविलासस्य लेशापि ... नंदस्य प्रयोजनं ॥ ३७ ॥ कल्पितस्य निवृत्ति
श्च नाधिष्ठानातिरेकिणी ॥ रज्जुसर्पनिवृत्तिर्हि न रज्ज्वा अतिरिच्यते ॥ ३८ ॥ प्राप्तगात्मतया तस्य प्राप्तत्वं विद्व
सर्वदा ॥ कंठचामीकरस्याथ यात्त्वाप्तिरूपवर्ण्यते ॥ ३९ ॥ ब्रह्मैव सन्नयं ब्रह्माप्नोतीति श्रुतौ श्रुतं ॥ विमुच्य
ते विमुक्तस्तु निवृत्तश्च निवर्तते ॥ ४० ॥ अथ केवेन्मथुर्विदेत किमर्थं प्रजेत ॥ इष्टस्यार्थस्य लब्धा को कोविदा पर्वत
न्यत्नमाचरेत ॥ ४१ ॥ इति स्पष्टमाश्रित्य दुःखरूपः कृत यः ॥ पाप्ताः सम्यग्गुनिरस्तोः सुः श्रुतिस्थापयसमाश्रया
त ॥ ४२ ॥ अनादिविद्यया तस्याः प्रतेः सोप्राप्तवदद्वैत ॥ विद्ययातन्निवृत्तौ तु प्राप्त इत्युपवर्ण्यते ॥ ४३ ॥ वासिष्ठ
मातिरेकेणामसताकल्पितस्य वै ॥ विद्ययातन्निवृत्तिस्तु च चापदिशिनिश्चितु ॥ ४४ ॥ सवाहोकत्वकृता न स्पष्ट
जंगस्य निवर्तनं ॥ नृ दृष्टं व सुतो लोके दंगाद्येर्वाद्यसर्पवत ॥ ४५ ॥ अतश्च विधिद्वेषविस्यादेकत्वंप्रयोजनं ॥ आ ग॰म॰
त्मस्वरूपेणलं स्यान्नतत्संसिद्धप्रयोजनं ॥ ४६ ॥ नक्षेपार्णानुबधादिर्ष्योनाःप्राक्तोय्यथामति ॥ तदनुज्ञाहिसूत्रा २
देसलएवेवं विनिश्चितु ॥ ४७ ॥ तथा तस्य निर्बंधा नाम अनुबंधात्तत एव य ॥ अस्यापेत्तन्निर्बंधत्वादनुबंधाम वर्णिते ४८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न हेतु

अत्र सर्वत्र निबंधनपदं प्रकरणपरं । उक्तिविदं सूत्रादेश्रुत्यनुग्राहित्वं तदर्थावबोधकत्वं इति चेन्न तत्र एव तत्संबं
धेन तदेव यथात् अन्यथाविषयासिद्धेर्विचारानुपपत्तेः सोऽस्य स्मृत्युक्तं वस्तु तत्तुल्येऽपि तद्विषयत्वेन संभवति । श्री
वत्सलेऽन्यस्य तद्विषयत्वादितद्धर्मकत्वयोश्च तयोस्तद्योगादिति । अन्ये तु यद्यपि वेदांतेष्वेव तदर्थप्रमाना
यतेत तथापि तेषां परपरिकल्पितार्थान्तरपरत्वसंशयात् संभावनादिपुरुषदोषप्रतिबंधवशाच्च प्रमाणामध्या
मननोर्ग ज्ञायमानाधिलानाक्षिप्ता निवर्तनक्षमा । किंतु मननन्यायेना प्रतिष्ठितेव भवति । अतस्तादृशप्रतिबंधनिरासेन
मा स्वोत्पन्नप्रमितेः स्वविषयप्रतिष्ठत्वसिद्धिः करणीय विचारशास्त्रमारंभणीयं । ननु विरुद्धधर्माक्रांतत्वानी
यत्रल्लोकैक्यासंभव इति । तन्न विरोधस्य मेहाधीनत्वात् तदसिद्धावसिद्धः । देहत्वादिनं प्रतिस्वरूपासिद्धेः अ
नुमानेन श्रुतिबाधायोगाच्च । किंच सर्वमानोपजीव्यप्रत्यक्षविरोधेप्यागमस्यैव प्राबल्यं विदुरुत्सर्गः तथा च
तत्पादोपजीविनो परकत्वोनुमानस्य का कथा । तथा च स्मृतिः प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतमि
ति । तथा च न विषयविचारयोरसिद्धिरिति सिद्धं । नन्वनन्ततार्किकोक्ष्मावितर्कुतर्कनिराकरणेन मंदानवगाह्य
माध्या श्रुतितात्पर्यवर्णनेन च प्रकरणानां सफलत्वं अस्य तु प्रकरणांतरैस्तुल्यार्थत्वात् रविषयादिमत्वेऽपि वि
र्थशास्त्रेतिहासपुराणसाहित्यप्रकरणकाव्यनाटकाख्यायिकादिषु वर्तमानदुरवगाह्यलौकिकन्याय
निचयार्थविषयापुष्टात् नेन सर्वोपकारित्वाद् इत्यारभ्यत्वं । पाल्मविषयाद्योयद्यपि प्रकरणानां शा
स्त्रीयाएव । तथापि प्रकरणत्वादेवार्थांतरविषयादयः संत्येव । तत्र शास्त्रं जिज्ञासुरेवांत्राधिकारी । स

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

गुणनिर्गुणस्वविषयभेदं विहाय निर्गुणमात्रमिह विषयः । शास्त्रैकदेशत्वं च द्रष्टिस्वं तेन संगृहीतः । तन्मात्रावधारणम
लै॰ तं॰ ति गूढार्थात्मतात्पर्यार्थज्ञानेन च तार्किकोक्तविततयात्वेन तात्पर्यपरिपन्थिकुतर्कनिराकरणं चावान्तरप्रयोजनं तेषां येषां सं
३ गृहीतं । संबन्धविषययोरुक्तप्रयोजनस्य च प्रपञ्चेन । अथ अस्याध्यायस्य व्याख्यानमारभ्यते । तत्रादावस्याध्यायपञ्चके प्रथमे त्वं
पदार्थशोधनं । ततो द्वितीये उत्तमं कंपनन्यायेन तत्पदार्थशोधनं तृतीये वाक्यार्थनिरूपणं भविष्यति । स्थूलानि चेदनन्तानि
शाखालोकनन्यायाभ्यामुक्तार्थं दर्शयितुं हि क्रमतां तत्र सन्निरासार्थं बीजरस्यं प्रवृत्तिः । प्रथमाति सूक्ष्मार्थज्ञापनाय क्रमेण
तत्समीपसमीपतरसमीपतमार्थस्तत्त्वोपपत्तौ तन्मात्र अरुन्धतीन्यायो वक्तव्य इति । यथा ध्रुवमरुन्धतीं च दर्शयतीति
शिष्यविलक्षणतयोत्तरदर्शनेनातेति लक्षणायास्तत्वोऽदितिर्दर्शयितुमशक्यं तथा न वक्तुं इति तेन वदति । तत आरुन्धतीस्तत्स
मीपस्थास्तारकाः ततः सप्तर्षिसंज्ञकाः समीपतराः ततः समीपतमवशिष्ठनक्षत्रं तेनोक्त्वा तामेव तत्तया बोधयंति । तथा गृह
दीनात्मानं निर्वपस्यमानाः साक्षात्तदूर्ध्वं नष्टे नष्टोऽहमिति । सोऽशं तोदेर्पते । तास्मार्मन्ततीति श्रुतिः । आत्मा वै जायते पुत्र इति
नाथस्तु न स्मोत्स्मत्वेन वदति । ततो स्थ्यधीः पृथात्मत्वेनापर्थवस्यविति स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इति देहमात्मानं वदति । ८
ततोऽदेहमेवात्मानं न जानीयादिति तात्पर्यवती श्रुतिस्तेह प्राणाः प्रजापतिं समेत्य भूयाः स्यादिना श्रोत्रादीनां चेतनत्वं ।
स्थ्ययंतीत्तद्विनाभूतमात्रत्वमस्थापयति । तथैव पुनरन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय इति प्राणोऽत्मत्वं भूते इंद्रियात्मत्वनिरासः रा॰मः
कृत इति चेत्सुषुप्तिदिति तात्मानं दानावस्थोत्मत्वएकाभावे देहस्थितिः स्मरतापत्तिः न वक्तव्येति नाशोवशिष्ठ ३
स्पष्टं स्पानात्वौपिकस्याविततो नौचोपवासी छतं कृदहेसए जायंवटेस्विवदति साम्यात्मनि ता । न दिस्थ्यतेपा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

विवदन्त्याद्येभ्यश्च तत्कार्यनिर्वाहो धीनितान्तं · उत्तरहृदयस्य पूर्वस्या । डिल्लतया पूर्वेणानुभूतस्योत्तरेणास्मरणापत्तेः नान्यदृष्टं
स्मरत्यन्य इति न्यायात् · एकस्य कस्यचिदात्मत्वं तु विनिगमनाविरहेणाशक्यं वक्तुं नेषां प्रत्येकं भोक्तृत्वे त्वात्मत्वं चर्चध्रु
नामैकमत्यासंभवेनाविरुद्धदिक्क्रियापादवृत्तिकार्याभ्युपगमन्यायेन देहोमथनप्रसंगः नववरगोष्ठिन्यायेनैकमत्यं क
दाचिन्नत्वेत्वेविसदानंदसंभवात् · एकस्य माधान्योपगमेन्यतमस्यैवात्मत्वं युक्तं योनिभस्वभावस्य देहभेदव्याप्तत्वा
न देहेषु त्वानिभत्वन्यायस्थाप्यप्रवृत्तेः तस्माद्युक्त्या श्रुत्या तेषामात्मत्वधीनिरासाय प्राणस्यान्यत्वोक्तिः प्राणोपि तन्निरासा
प्रायोन्तरात्मा मनोमय इति च इति एवमन्योन्तरात्मा विज्ञानमयो न्योन्तर आत्मानन्दमय इत्याद्यविवेकध्वंसनतः पुत्राद्यानन्दम
यान्तानामनात्मत्वं दर्शयन्ती श्रुतिर्निर्विशेषमात्मतत्त्वमेवात्मत्वेन दर्शयति · तथाहि कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षु
राव ८ रमृत [illegible] मिच्छन् दीर्घमचक्षुरश्रोत्रं अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः अनंतरमात्मा विश्वरूपो ह्यकर्ता न चास्ति वेत्ता मम चित्सदाहं वि
ज्ञातोहं सदाशिवः एष त आत्मा सर्वान्तर इत्याद्याः श्रुतयो नादिमदनुवर्तमानचार्वाकादिभ्रमनिरासपूर्वकं तन्न्यायेन मुक्ता
द्वैतनन्त्वेन मुमुक्षुधीनिवेशाय पूर्वोक्तश्रुत्याभासान्नादितस्य पुत्राद्यात्मत्वस्य बाधपूर्वकमात्मतत्त्वं प्रतिपादयन्ति · किं च पुत्रा
त्मत्वश्रुतेर्गौणत्वं स्पष्टमेव भेदप्रसिद्धेः तेह प्राणा इत्यादिश्रुतौ प्राणादिशब्दास्तत्तद्देवतापरा इति स्पष्टमाकरस्थोपं अन्नमया
द्यानन्दमयान्तश्रुतेर्मुञ्जादिषीकोद्धरणन्यायेन सर्वान्तरश्रुत्येषु पुरुषशब्दार्थस्वरूपावधिभूतात्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायार्थत्वे
नोपन्यस्तत्वान्नतयोः स्वार्थपरत्वं प्रत्यगात्मत्वादिश्रुतीनां तु पक्रमादिलिंगैः स्वार्थपरत्वात्स्वार्थस्य प्रयोजनत्वात् पुत्राद्यानन्दम
यान्तमगदनात्मा इत्यवधार्यते · आत्मा हेनारबैर्त्तव्य भास्वः पदार्थत्वादिस्याद्यनुमानं तत्त्वमस्यादेवतादितादिस्यादिश्रुतिवा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धितं ज्ञाने नैकांतिकत्व· ज्ञानमपि वेद्यं चेत्स्ववेद्यत्वे आत्माश्रयः परवेद्यत्वेनवस्था· अस्तु को दोषो मूलक्षयाभावात्· न यदेवं नश्यायत्ते
सौ·सं· न देशाभ्यासंपद्यते· एवं महदेयम्बलीनि सर्वेषांग्रलि ज्ञानवान्स्यावेनाप्रामाणिकत्वप्रसक्तानवस्थाभ्रांतोधकूपदनत्वं स्यात्तत्र नष्ठ
४ कूर्थं न मूलक्षयप्रसक्तौ नगदाधाररूपदोषइत्यलं· तस्माद्देहादीनरस्तत्साक्षी वेदात्मैः प्रत्यक्तस्माद्येन वोधव्यत्ते इति सिद्धं· पंचकोशाव
नरणात्मा प्रस्तु श्रुतिमात्रसिद्धत्वान्नलौकिकः· एतत्तुल्यविषयप्रयोजनसम्बन्धः तथाहि· येष्टरलदेहादयः शुस्तान्नमयादिकाडे
कशात्तेकोशवत्कूमेराज्ञानंदावरकत्वया कोशाहेतुत्वात्कोशाइत्युच्यंते· तत्रपंचीकृतभूतोत्पन्नः स्थूलदेहोन्नमयकोशः· पंची
कृतगोत्पविंत्यशाक्तिरीराणेकेकंभूतंद्विधाविधायतेषुदचभागान्प्रत्येकंचतुर्धाविधायतेषांस्वस्वद्वितीयभागान्यस्थूलभागे
षुयोजयति· एवं च तेप्रत्येकं पंचपंचात्मकाभवंतीति· तेषुद्वितीयदादिव्यवहारक्रमःअस्मान्न्यायेनत्वाकाशाधिक्यात् नतुष्णुएतो
कंतारतम्यदशांशोभूतंपंचकमित्यार्थीकेचलंप्रलीतिहृक्षादेश्यप्रोमादिदशांशालाम्बंवापादेरितिगम्यते· तथाचाका
श्रांशव्याप्तिवायाद्वादिसर्वांशापेक्षयाव्याधिक्यात्सर्वगतव्यवहारएवस्यादिति· इष्यते न्यूनाधिकभावोहिश्रुत्यांप्रवेष्ठ
नभूतभूतेष्वेवनांतर्गतेष्वनुपपन्नभानात्· यथाहुः प्रत्यांडवरणेषु यत्न्यूनाधिकविचारणेति· तानिचापंचीकृतान्येवेति
यानिचाते प्रथितं· यथा चत्वोंशाधिक्यात्तत्सद्ववहारयोग्यानिस्थूलत्वेवमेलितानि· मतु कृविस्तमेवि भज्येतिपाठः
तत्रसमभिनिलतानायातं· यदापमंततदंशाधिक्यात्तत्व्यवहारयोग्यंयथास्यात्तथेतिसमर्थनीयं· एवंहिव्योम्निश राम:
ब्दोभिव्यज्यतेवायोस्पर्शोपि एवमग्रेपिबोध्यं· नचसर्वत्रसर्वकृतोनाभिव्यज्यंते इति वाच्यं अकल्पपंचीकरणस्यसाम्यात्· ४
तस्यआविर्भावमात्रगुणोपिव्यंजकत्वांशीकारात्· नचैवंसर्वत्रैकैकगुणाभिव्यक्तिरेवस्यात्तकार्यकारणगुणानुवृ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निलीकारेणाकाशादिषु क्रमेणैकद्वित्रिचतुःपंचगुणानां प्रागपि सत्त्वात् त्रिवृत्करणश्रुतेः पंचीकरणोपलक्षणत्वान्न तस्याप्रा
माणिकत्वं तेभ्यश्च स्थूलदेहादयो जायंते· नेच नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्र इति कथ्यत इति न्यायेन पांचभौतिकाद्यंतेष्व चतुरंशभाग
स्य भूतस्य प्राधान्यविवक्षायां देवदत्तपुत्रन्यायेन भौमादिव्यवहारस्यासंभवति अवकाशादिरूपकार्योपलंभाच्च कार्येण
कारणलंघनस्य यद् इति न्यायेनैक देहे कारणत्रयां च भूतसत्तावधार्या· स चैकानेकज्ञानगोचरत्वात् वनवत् समष्टिर्वृक्षवद्व्य
ष्टिश्च भवति· यथा व्यक्तिषु जातिवत्सर्वव्यष्टिषु अनुस्यूतसमजातीयं समष्टिः अनेकं शरीरं व्यष्टिः एतदुपहितं चैतन्यं विश्वन
५ गमिमानित्वाद्विविधं जन्मानलाद्वैश्वानर इति विराडिति चोच्यते· एतदुपहितं विश्वशरीरप्रविष्टत्वाद्विश्वः तथा
हि मीवर्स्य स्वयमुपाधयः सुषुप्तौ बुद्ध्यादिसंस्कारोपरंजितमज्ञानमात्रमुपाधिः स्वप्ने लिंगशरीरं तज्जाग्रत्तोपरंजितमह
मं इति प्रतीतेः जागरे तु मयपरशरीरं यंत्रं स्थूलशरीरं चीनोहं जिन्ध्विनोमज्ञोहमित्यनुभवात् एतत्देवान्तविकारत्वा
दन्नमय इत्युच्यते नन्च सर्वान्तरविशेषः पंचीकृताया भुव एवान्नाकारेण परिणतत्वात्तद्धेतीरेव तदस्तु किंतेनेति न्या
येन पांचभौतिकत्वानपायात् तमःप्रधानाज्ञानोपहितचैतन्यात् व्योमादयो जायंते ते सुखदुःखाकारणगुणप्रक्रमन्यायेन
सत्त्वादयो जायंते· तत्र तत्तरङ्गोद्देश्यो मिलितेभ्यः प्राणो जायते स चैकोपि स्थानभेदात् प्राणापानादिसंज्ञां लभते न नु
व्योमवद्देहे इति लाभमात्रेण वस्थितो वा स्य वायुरेवास्तु पंजरचालनन्यायेन वागादीनां सामान्यवृत्तिरूपा क्रियावा
स्तु किंविशेषकल्पनागौरवेण· धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनावरीयसी लिन्यायादिति चेन्न· एतस्मान्जायते प्राण इ
ति श्रुतेर्वायोरिन्द्रियाणां च प्राणात् पृथग्निर्देशात् तथा च न्यायः नवायुक्रिये पृथगुपदेशादिति व्यासोप्यसूत्रयत्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

णयागादीनि जायन्ते तत्सहितैः प्राणैः प्राणमयकोशो भवति तत्सात्त्विकांशेभ्यो मिलितेभ्योऽन्तःकरणं जायते तच्च मनोबुद्ध्यात्मकं द्विवृ-
लौ.सं. ५ त्तिभेदाद्विविधं एतस्मात्पञ्चतन्मात्रः क्रमेण श्रोत्रादीनि जायन्ते तैः सहितेन मनोबुद्धी मनोमयविज्ञानमयकोशावुच्येते एतत्कोश-
त्रयं मिलितं सत्सप्तदशावयवं सूक्ष्मशरीरमिति लिङ्गमिति चोच्यते अत्रापि समष्टित्वव्यष्टित्वव्यवहारः पूर्ववन्मतभेदेन
ज्ञेयः तत्र समष्ट्युपहितं चैतन्यं हिरण्यगर्भ इत्युच्यते व्यष्ट्युपहितं तु तैजस इति अनिर्वचनीयं ज्ञानबाध्यं भावरूपं त्रिगु-
णात्मकमज्ञानं तदेव जीवेशाद्याभासेन करोति मायाविद्यापक्षद्वयमेव भवति विभुतो मायाविशदेनोच्यते तत्र शु-
द्धसत्त्वप्रधानं तन्मायेत्युच्यते मलिनसत्त्वप्रधानं त्वविद्येति सा च प्रियमोदादिसहितानन्दप्रचुरत्वादानन्दमयो बन्धहे-
तुत्वात्कोशः सूक्ष्मस्थूलदेहकारणत्वात्कारणशरीरमिति चोच्यते तदुपहितचित्प्राज्ञ इत्युच्यते मायोपहिता त्वीश्वर इति
एतयोरैक्यमग्रे वक्ष्यामः कोशानामनात्मत्वं तु पूर्वा एव युक्तयोऽनुसन्धेयाः संघातानामनात्मत्वमपीन्द्रियसंघातानात्मत्ववाक्ये
यमिति दिक् इति स्थूलादिशरीरत्रयनिरूपणम् ।१। अथादित आरभ्यैतावद्ग्रन्थसंदर्भं ग्रन्थकारा ग्रन्थान्तरेष्विव ये न्यायाः पठितास्ति पाठक्र-
मेणैव लिख्यन्ते संगतिस्तु प्रत्येकमेव यथाभिमुखपादप्रसारणन्यायेनापि देशसंगतिः प्रासंगिके प्रविषयस्याप्यसंग-
तिर्भविता सत्यापत्ये धर्माग्रं वदिष्यामः एवमग्रेऽपि बोध्यं यथार्थादर्शनतच्चोदनार्थ इति न्या ।०। शब्दस्वामिवचनमिदं
अस्ययः श्रुतार्थनां नरी प्रकृतया लभ्यते न स येषाम् अर्थ इत्यर्थः लोकाधारणाय न तु शब्दार्थ इति पठ्यते ।१। अनन्तलाभः रा.म:
शब्दार्थ इत्यवधेयः ।२। अक्षरशः शब्द इति बोध्यः परस्तात्सर्वविधयोग्यः स्वार्थः अवष्टम्भ्यतां ।३। कण्ठचामीकरन्या० ५
यथा कण्ठगतं हेम भ्रमवशान्नान्विष्य दशावस्थितं तदेवोपदेशात्प्राप्तं भवति सुपर्वसेन तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः ।४।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अङ्के चिरं निम्या० अङ्के गृह्णन् कोपोऽप्यस्तु म-यत् मन्नमेऽस्मिन्ननम्या० यथा नद्या [illegible] नारायणनाभिस्तः कदाचिन्मन्निर्मिदं [illegible] दुःखं
नितत्थे स्यर्थः ।६। पदातन्नपनितः सोऽयदालंबलमलभमानो न्याय्यकुलशिखि दुर्या काशादीनां लंबनेतदा दुर्या काशावलंबनम्या
थः अनेन हि दण्डसुग्रहिप्रसिरत्वासु निर्देशाप्रकृतौ यथलंबमानो लमने नकुर्यात् का [illegible] लंबनम्यायेनेतिनिरस्यते ।७। यथा
पंकलिप्तातुंबिका नदी समुद्रादौ मज्जंती पंकक्षयेऽवकाशे आगत्यानिष्ठतितथा जीवो देहक्षये लोकाकाशगत्वा तिष्ठति
अयमेव तस्य मोक्ष इति दिगंबराः इति जलतुंबिकान्यायः ।८। तदेकदेशिन स्तुपंजरमुक्तपक्षिन्यायेन लदोर्द्धगमनमेव त
स्य मोक्षं मन्यंते ।९। विक्षेपवद्बुलंधीथनमेव पुरुषार्थं मन्यमाना वालेश्वपुष्पदहस्ती पाद स्वलं इन्तत्व वानि कल्प दूषणो
ज्ञवनेनेति न्यायेन ते हाविरस्यन्ते ।१०। जीवः स्वविद्यादिभिर्देहांतरं नियाधेव पूर्वं स्यजतीति विरक्षायां त्तृणजलौ
कान्यायः लाविहित्वणोत्तरमाश्रित्येव पूर्वं त्यजति ।११। एकसंबंधिदर्शनमपरसंबंधिस्मारकमिति न्यायेन मनसो
न्ज्जनन्यायादनंतरं न्यायाः स्मत्वोदाहृताः हस्तिपकदर्शनस्य हस्तिस्मारकत्वं वत्नघादिज्ञानस्य तत्संबंधि कुशादि
स्मारकत्वं इतरस्याग्रह्येपि पंजरमुक्तेस्येव तथेवोदाहरणं विना घस्यन्याभेपलंगस्योदाहृतिः ।१२। स्थूणानिखनन
न्या० स्थूणां यथा सदृढत्वं संचाल्य निखननेक्रियमाणे दृढाभवति तथोत्तर ग्रंथेन प्राग्युक्तवादितार्थ दार्ढ्यं भावितेस्यर्थः ।१३।
सिंहावलोकनन्या० सिंहो यथाकं चिन्मृगं हत्वाऽग्रेगछन्नपादिवेस्या तमवि हन्यामितिधियापश्चाल्पश्यति तदिति व
हष्टिपथमागतं तथा बुद्धिपथमागतं त्वपक्षपाराविपरपरिकल्पित युक्त्याभासांतरं निराकायाघुत्तरग्रंथ
प्रवृत्तिरित्यर्थः ।१४। पारिवदन्या० यथा पारिषदनामेकास्मिन्नंतेप्यवशिष्टे तत्काव्यंनिर्वाहत्तथेस्यर्थः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लौ·सं· ६

१५ नामदधतीति १६ वृन्दारकाः कृष्टेतिच स्पष्टौ १७ वृन्दारकपुरुषायोप्येतादृशाः १८ वरोहिन्या० गोछिरन्थोऽयवाग्रीवृर
जाभायगोछिर्वरगोछिन्नयावयाथवरथवर्थं धूनामेकमत्येनेति द्वियाकृत्यमेकं कार्यमिष्याघतेतथेत्यर्थः १९ त्यामिस्ङत्य
न्या· २० कुंभादिभिन्या० कुंभाद्युत्पत्तौ लोदोविकार्यमगर्भस्य मदुन्तोपथायदिशाय रक्ततयाच्यितानां कुंभावेतत्वानो वि
भजनेनमलुप्तिद्वयतेतथेत्यर्थः २१ गडुलिकाप्रवाहन्यायः गडुलिकानामवीनांगणो दैकाचेत्कूपेपतिता तदाधर्मा णा
अपि सर्वास्तत्र पतंतीति प्रसिद्धं २२ एतादृशा एवांधपरंपरान्या· सोप्यूर्द्ध्वपुत्यन्तवत्पन्यान्यल एवोदाहृयते २३ वदेय
क्षन्याये यदि वनपरंपरोपदेशान्मूलभूतोनुभवो नास्ति तदा सोप्येतादृशः सत्वेतु विलक्षण इतिबोध्यं २४ मद्दन्याम
न्या· यथा म्लेच्छस्यपि मद्दिणानो वृत्त्यान्मद्दन्ग्याम इत्युच्यतेतथेत्यर्थः २५ एतेनग्रामलणग्यामान्नवनादयोपिन्याया
विवृताः २६ २७ नहिनिंदुपुत्रइतिस्पष्टार्थः २८ देवदत्तापुत्रन्या· नहि देवदत्ताया एव पुत्रो भवति किंतु देवदत्तस्यापितत
थापि मातुः प्राधान्यविवक्षायां देवदत्तापुत्र इत्युच्यते २९ पितुः प्राधान्यविवक्षायां तु देवदत्तपुत्रन्यायेनैवदाह्रियते·
३० अत्रैव प्रासादवासिन्यायोप्यवतरति एकएव देवदत्तः कालभेदेन प्रासादोपर्यधश्च वसन्नपि प्रासादवासप्राधा
न्येन प्रासादवासीत्युच्यते ३१ कार्येण कारणोलंकारन्याय इति न्या० ३२ मद्यो गौरेवतंतदतुलिंकेतेनेतिन्या० तस्य कपाला दे
तोर्मृदादेरेव तत्र घटादिकारणत्वमस्तु किं तेनांतर्गडुनाकपालादिकल्पकार्येणेत्यर्थः ३३ कारणगुणप्रक्रमन्या० कारण राम
गुणाः कार्यगुणानारभन्ते यथा तंतुरूपादयः पटरूपादी[illegible]न्यायार्थः ३४ पंजरचालनन्या० यथा
स्वयत्नैर्दशभिः पक्षिभिरेकक्रियोत्पादनेन पंजरचालनं क्रियते [illegible] शाला [illegible]

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

देहचालनं क्रियतामित्यर्थः तथा युक्तिपादे इत्यधिकरणपूर्वपक्षसमाधेयं २५ धर्मिकल्पनात इति स्पष्टः धर्मकल्पनायाः श्रेष्ठ्यं
लाघवप्रयुक्तं २६ सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि नेष्यत इति न्यायोपि तथा बोध्यं २७ प्रकृतमनुसरामः एतेन भिक्षुपाद
प्रसारणन्यायोपि व्याख्यातप्रायः विषयोदाहरणसामान्यार्थसंगतौ तु यथा कश्चिद्द्विजः धर्मपथे दानवासगृहादिलाभाय १३
धनाढ्यगृहे प्रविष्टो युगपत्तद्धामं दुर्लभं मन्वानः पूर्वमिहैव दम्पसारस्तु मे भवतु पश्चात्स्वयं लप्स्ये क्रमेण सर्वं सं
ग्रहीष्यामीति धिया तां भिक्षां स्वीकरोति तथा मातेवातिहितैषिणी श्रुतिरद्वैततत्त्वं मुमुक्षुमतिप्रवेशासिद्धतीक्ष्णतमशक्यं
मन्यमानां पूर्वोक्तक्रमेण लक्षणामुख्येन बोधयतीति बोध्यं २।२८। सोपानारोहणन्यायोपीह बोध्यः यथा प्रासादमारुरु
क्षुर्युगपदारोढुमशक्नुवन् सर्वपूर्वकक्षां परित्यज्य अनुक्रमेण तत्तदारुहन् क्रमेण प्रासादमारोहति तथा त्वात्मप्रत
मदिब्रह्म ज्ञानाद्यवहितं तत्सिद्धवस्तुमात्मत्वेन ज्ञातुकामः सहसा ज्ञानमशक्नुवन् उत्तरोत्तरलक्ष्यापूर्वपूर्वात्मत्व
मवधीयाधेन क्रमेण प्रपञ्चोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थमात्मत्वेन जानातीति ३।२९। तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत
इत्यादौ तस्मिंस्तत्सकलं योध्यायते तत्र सोपानावरोहणन्
वध्यातोपेयस्तेषां पूर्वपूर्वस्मादुत्तरोत्तरस्योत्पत्तिः क्रमेणावरोहति तथा पूर्वोक्तपंचकोशावतरणन्यायेन तत्त्वबुद्धि
न्यायप्रवृत्तिः यथा येन क्रमेण लोकानां मात्रा हतिं तद्विपरीतक्रमेणावरोहति तथा पूर्वोक्तपंचकोशावतरणं इति लाभा
मारोह यदि नु सप्तस्कन्धो भोग्यभोगायतनं तत्त्वत्रयं चतुर्दशभुवनं तदाधारं ब्रह्माण्डानि पंचीकृतपंचभूतेभ्यो जातानि इत्येवं इति लाभा
माणेह यदि नु सप्तकोभोग्यभोगायतनं तत्र चतुर्दशभुवनं तदाधारब्रह्माण्डानि पंचीकृतपंचमहाभूतेभ्यो जातानि पृथ्वीरसतेजोवाय्वात्मकाकाशात्मकं तया भावयेत् तं
हयेत् तानि च सदसत्सूक्ष्मशरीरं अपञ्चीकृतभूतेभ्यः एवं गन्धतन्मात्रात्मकां पृथ्वीं रसतन्मात्रात्मकं वायुमात्रत्वेन तच्छब्दतन्मात्रात्मकाकाशमा
अपञ्चीकृतपञ्चात्मकं तेजोमात्मत्वेन तद्रसस्पर्शात्मकं वायुमात्रत्वेन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नत्वेनतं चमदेश्वरमात्रतयाभावयेदिति एवं यथा पूर्वोक्तक्रमेणावरोहणात् सुखेन ब्रह्मभिमेतितथानेनक्रमेणाभ्यर्थना सु
औ॰सं॰ खेन ब्रह्मानमधिनी यदि वमेति प्रलयो प्यनेनैव क्रमेण बोध्यः। साक्षात्प्रकृतौ विकारलय इति न्यायात्। जगत्प्रतिष्ठा देव
७ र्षेः पृथिव्यप्सु प्रलीयते। आपो ज्योतिषि प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते वायुश्च लीयते व्योम्नि तत्वाव्यक्ते प्रलीयते। अव्यक्तं
पुरुषे ब्रह्मन्निष्कले संप्रलीयत इति स्मृतेश्च यातिकं कारे विश्वादीनामपि विलापनक्रममुक्तः। अकारं पुरुषं विश्वमु
कारे प्रविलापयेत्। उकारं तैजसं सूक्ष्मं मकारे प्रविलापयेत्। मकारं कारणं प्राज्ञं चिदात्मनि विलापयेदिति। अमापित द
तिरेकेण तद्भावभावनैव विलापनं एवमनेनैव क्रमेण प्रलयेऽप्युपाधिलयप्रयुक्तो लयो विबोध्यः। चिदात्मनो विकुत्र
विविलापनं लयश्च स्यादिति संकोचारयति श्रुतिः पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति ॥७।४०॥ साक्षात्प्रकृ
तावितिन्यायोऽत्र प्रासंगिकः घटदेवलयो हि कपालादावेव भवति न तु परमाणुषु तथैवानुभवादिति तदर्थः ॥१४१॥
एतेनाधारेपावदादाम्यं निश्चप्रपंचप्रपंच्यत इति न्यायो विख्यातो न। आद्यन्यायग्रहणेन्माधारेपस्य च तृतीयेनापवा
दस्य च प्रतिपादनात् ॥१।४२॥ रोगाश्वयन्यायो व्याख्यातः दृशः कीदृशो गवय इति ग्रामीणेन पृष्टो वन्यो लिखित्वा दर्शया
मास। स च नई बुद्धित्वात्रोगवय एव गवयं मेने। पश्चाद्वने गवयं दृष्ट्वा रोगायां तद्बुद्धिं तत्याजेति लौकिकी गाथा। त
थैव गुरुपदिष्टादिग्रुसेः पूर्वोक्तान्स्वयं तन्मनिति तोऽनात्मानमेवात्मतया जानीते गुरुः शास्त्रोपदेशेनात्मनिसानेन तां
बुद्धिमपवदतीति ॥१।४३॥ शाखाचंद्रन्यायो व्याख्यातः। यथा चंद्रं दिदृक्षोः शिशुः प्रागवस्थाकोदितरगतन्नक्षमादिश्यो दृष्टिं
धारयित्वा शाखाग्रं चंद्र इत्यधिकरणत्वेनासंबंधविशेषेण ताद्वेशाखामुपलक्षणतामुपादानेनतन्मदिशं दृश्या

तत्तद्घटपटादिसमीपवर्त्तितारकादिषु चंद्रभ्रमो माभूदिति तत्स्वरूपप्रकाशकत्वात्कं बोधयति· एवं हि को
ष्यधीसुखेन चंद्रे वतारितो भवति तथा पंचकोशावतरणवाक्यस्यापि बोधः· एवं ब्रह्मणि शाखाग्रमतिपरमित्युप
श्रुतस्य ब्रह्मशब्दस्यानेकत्र प्रयोगदर्शनान्मुमुक्षुभिर्जैयो ब्रह्मशब्दार्थः क इति जिज्ञासोर्जगत्कारणत्वोपला
क्षेन पंचसु जीवादिषु जगत्कारणत्वं न संभवति तेषां कार्योपाधितयोपाधिद्वारासंस्यकोटौ निविष्टत्वेन स्वघटत्वा
संभवात् तेभ्यो व्यावृत्तबुद्धेरपि संभवं ज्ञगत्कारणभावे प्रधानादिषु प्रसक्तस्य भ्रमस्यापनेतुं स्वरूपलक्षणमु
पन्यस्यते· नहि जडानां तेषां ज्ञानादिरूपतोपपद्यते ततश्चाद्यं लक्षणं केभ्यश्चिद्व्यावृत्तिनिश्चयपूर्वकबुद्धि
स्थिरीकरणार्थं द्वितीयं तु सर्वभ्रमनिवृत्तिपूर्वकवस्तुस्वरूपसत्तानिश्चयार्थं त्वंपदार्थतत्स्यत्वस्य लक्षण
योरपीदमेव प्रयोजनं बोध्यं ।।८४।। यत्रैकस्यैव वस्तुनो मतभेदेन बहूनि रूपाणि तत्र ज्ञात्वा तेषु प्रतिपाद्यमानान्यु
पलभ्य क्रियायां विकल्प्यते न वस्त्विति न्यायाद्वस्तुनि विकल्पासंभवं च मतवादिस्पृहानां समुच्चयस्याप्यसंभवेन ते
ष्वेकमतप्रतिपादितं सर्वाविरुद्धवस्तु स्वीक्रियते तत्र वृक्षप्रकंपनन्यायः प्रवर्त्तते· यथा वृक्षमारूढः पुमानधः ।
।स्थितैर्नरैः पूर्वमियं शाखा प्रकंपितव्या पूर्वमियमिति भिन्नभिन्नशाखाप्रचालने नियोजितः न दधः स्थेनैव च
केनचित्सर्वं वृक्षप्रकंपने प्रेरितः सर्वैः हर्षप्रचालनस्योत्तमत्तया योगपद्यासंभवेन क्रमविकल्पोपगमे विसर्वा
विरोधात्सिद्धस्तत्र स्थिरीर्थं पादृक्षप्रकंपयति तत्प्रकंपनेन च सर्वाः शाखा अपि प्रकंपिताः स्युरिति भवति सर्वे

रविरोधः तथा योगशास्त्रस्याप्यवरं तेन न्यायादिभिरविरोधाद्योपनिषदाभिमतो महेश्वरोऽकार्यो वीतरागैर्मुमुक्षुभिः ननु के
लौ.से. ४ नतदभिमता ईशाः कथोपनिषदाभिमतः कथं तन्तदुपगमेऽस्यैरविरोध इति चेन्न [illegible] नाथयोगाभिमतमीश्वरं क्लेश
कर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः सोपि जीववदसंगश्चिद्रूपश्च परश्च जीवेभ्यस्तन्नियंतृत्वात् तं प्रधान
क्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश इति श्रुतेः ननु नियंतृत्वेनाम न तत्कर्मकारयितृत्वं तत्त्वासंगस्यानुपपन्नं यः कारयति लोके स एव
तिष्ठायेन कर्तृत्वस्य दुर्निवारत्वात् इत्यतो हि यो धायितृ पुनः पेषु दानादिकर्तृत्वं स्वयं योद्धृत्वं चेति न लोहचुंबकेवत्सा
येनासंगस्यापि प्रेरकत्वोपपत्तेः न च तन्निःप्रमाणकं श्रीभाष्यकारा वातः पवते इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् बंधमोक्षादिव्य
वस्थायाः पृथगव्यवस्थित्यनुपपत्तिसिद्धत्वाच्च जीवानामपि बहुत्वं ततः क्लेशादिरहितत्वेपि बुद्ध्यादिविवेकाग्रहेण क्लेशा
दिमत्वांगीकारात् ईशस्तु सदा तैरसंस्पृष्ट इति विशेष इति एतेन सेश्वरसांख्यवादोपि व्याख्यातः एतत्तुल्ययोगक्षे
मत्वात् तार्किकास्त्वसंगस्य नियंतृत्वमसहमाना नित्यबुद्धीच्छामहतिमान् विशेष ईश्वरः पुंविशेषत्वमप्यस्य बुद्ध्या
८ दिगुणकत्वादेव नान्यथा नित्यज्ञानादिमत्त्वान्नित्यज्ञानादिमज्जीवेभ्यस्तद्वैलक्षण्यमपि सिध्यतीति क्षित्यादिसकर्तृकं
कार्यत्वादित्यनुमानं तत्र प्रमाणं लघुलाघवादेः सर्वत्र कार्योपलब्धेर्दिदृक्षाज्ञानादेर्निरुक्तं स्वदुःखयो [illegible] कार्यो वा नमः
धकाभावादिति न्यायेनाप्युपादानसर्वस्य क्षमदर्शित्वात् सर्वज्ञश्च सत्यकामः सत्यसंकल्पः यः सर्वज्ञः सर्ववित् ८
इत्यागमोपि तत्र प्रमाणमित्याहुः यच्च पशुविद्याकामकर्मा [illegible] जीवभेदेन संभवतीति तथापि नित्

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तुरत्वांगीकारे बाधकाभावात् आनंदं ब्रह्मणो विद्वानित्यादिश्रुतेश्च नित्यसुखवाचकत्वमपीशस्योक्तं सर्वं समानमिति
नदेकदेशिनः नित्यज्ञानादिमत्वेन दासर्गसंसारातिसजिहीर्षावत्वेन हग्रलकापत्तेश्च नैतन्मतं लाघुः अतो लिंगदेहसम
ष्टुपहितो हिरण्यगर्भ ईशः न च देहयोगे जीवत्वं तत्संसारमनियताविद्याभावेन तत्वासंभवात् कल्पांते हिरण्यादेर्मुक्तेः
लीनत्वेऽपि लिंगहानं न च तदीश्वरत्वे मानाभावः उक्तश्रुतस्मृत्यनेकमानत्वात् इति हिरण्यगर्भः स्थूलदेहविनाकृतस्थानुप
लब्धेः स्थूलसमष्ट्युपहितो विराडीशः स च सर्वतोमस्तकादिमान् सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादित्यादिश्रु
तेः सर्वतः पाणिपादं तदित्यादि स्मृतेश्च स देहत्वेऽपि जीवत्वाभावादिकं पूर्ववदिति विराट् पालकाः विष्णुपालीनास्तु व
रूपाणि पादत्वं नेशत्वप्रयोजकं अन्यथा हि निरुढौ च व्यवहारापर्यायेऽपीशत्वप्रसंगात् तस्मात् श्रुतिस्मृत्यादिसर्व ६१
धा स्वपशरीरया भगवत्स्वासरस्वत्यास दोषालितः स्वस्वलोकाधिपतित्वे जीवेशः एतौ चेत्यादिलोमाय्य वाक्यास्यपाङ्ग
पं चतुर्मुखकरोतीतिविशेषणवैयर्थ्यं न तु रोडा ब्रह्मा चतुर्मुखकरणवान् बाच्यवदत्प्रजापतिः प्रजा भस्रजन्त इत्यादिविशेषवाक्यान्तस्य
रत्वेनैव नेयानि सचरूपस्वाबललाघवादिकं दोरेरप्यस्तुरवधाप्यर्थमवतारे पुनियो अकः कश्चित्तयोः तुल्याहोप्रवृत्ति
सुजोकसंग्रहायमात्रविधेः त्वीयेवृत्तयोः संशत्यादिस्मृतेः श्रीविष्णुनाभ्युद्भूतपद्मोत्पन्नो हि विधिः स्वर्वेसतत्कालिष्टत्री
तिविचारितत्वात् सोपपत्तिकरपर्णोनिष्ठतोमन्त्रतः अस्तिचैतन्यपातिलिदमण्डलीति श्रुतेः ततो यदस्यापिष्णुनंतम्मे
मूलमितिमतित्रिभुवनार्थं चिरं अमन्तपिनापद्मपतः पश्चात्समाधिना चिंतेयमानमपद्मपतचिरं तत्वा तत्वज्ञता हात्मनो स्वादे
समर्पीनमभूवतत्स एव च वेदान्सम्यक्त्वा सर्वहताम्नायेतिभागवतादिषु प्रसिद्धं अतो विरिंचिरेव सः न च स्वकृतधर्ममर्यादापा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लनापक्षेऽस्य यावतरति नन्वेकस्यैव चिदात्मनः यथाह यदा यदा हि धर्मस्येत्यादि किंच महोपनिषदि एको ह
सौ·ग्रं वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान इत्यादिना ब्रह्मेशानादि सर्वप्रपञ्चस्य देवे कस्य हेतोः सर्गादौ वक्तव्यं ततः अपरं चोत्प
९ त्तिं चाभिधाय पथ पुनरेवं नारायणः सोऽकामोऽमनसा ध्यायत तस्य ध्यानान्तःस्थस्य ललाटात्स्वेदोऽपतत्ता इमा
आपः ता सु तेजो हिरण्मयमण्डं तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखो जायत इत्यादिना अथ पुनरेव नारायणः सोऽन्यत्कामो
मनसा ध्यायत तस्य ध्यानान्तःस्थस्य ललाटात्त्र्यक्षः शूलपाणिः पुरुषो जायत इत्यादिना च ब्रह्मरुद्रयोत्प
त्त्युपवर्णनं तद्वयं ते च तदुपबृंहणं भारतादिषु तत्र तत्र दृश्यते तस्मात् इति वैष्णवाः केचित्तु मूर्तित्रया
तीतं माया शबलं ब्रह्म नारायण इति मन्यन्ते एवं वासुदेव इति महाविष्णुरिति चोच्यते तेषां ब्रह्मादयः
कालतत्त्वे वाखिलं जगत् विभक्त यो हरेरेता गतः एषि हे सर्वः विष्णुर्मन्वादयः कालतत्त्वे वाखिलं जगत् इति
भिन्नत्वम् तस्य विष्णोरेता विभक्तयः रुद्रः कालान्तकाद्यभ्य सत्त्वा यैव जगत् वक्तुर्ध्वंप्रलयायैते जनार्दनविभूतय
इत्यादिवचनात्तत्तत्कूलानि नैवास्ति ततो यस्य वंध्यविवर्तयोः लक्ष्मणं शुपपत्तेरित्यादि न्यायेन पशुपतीनां
वानां वंधमोक्षणे कुलादिलक्षणं कलेयदधीनं स ईश्वरः तत्त्वशैवलैंगादिषु शिवाधीनं प्रतिपादितं तत्त्वेश्व
रत्वं तापयति तथाहि ब्रह्माद्याः स्थावरान्ता अदेवदेवस्य शूलिनः पशवः परिकीर्त्यन्ते तेषां संसारवर्तिनः तेषां राम:
पतित्वादेवेशः शिवः पशुपतिः स्मृतः मलमायादिभिः पाशैः स वध्नाति पशून्पतिः स एव मोचकस्तेषां भक्त्या ९
सम्यगुपासितः प्रत्यादितत्त्वपर्यन्तास्य भुंजे धावामहेश्वरः पाशैरेनैः पतिर्देवः कार्यकारयति स्वकमिति किं

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चजगत्कारणात्मयोः कृयोर्ब्रह्मविष्ण्वोः शिवश्रीशानस्य कारणत्वं तदा जगत्क ... त्वौ किंवक्तव्यं यथाहृषीकेशो
हरिवंशे· अहं ब्रह्मा च कपिलो ऽथानंतः पुत्राः सर्वे ब्रह्मणोऽप्यातिवीर्याः त्वत्तः सर्वे देवदेव प्रसूतास्त्वं सर्वेशः का
रणात्मा त्वमीश इति मंत्रवर्णे ऽपि भारते पुराणेषु च शिवहर्योरुपास्योपासकभावप्रतिपादकानि बहूनि व
चनान्युपलभ्यंते तत्र कानिचिद्वाक्यानि दर्शितानि विस्तरभियाने ह लिख्यंते· कौर्मे च मार्कंडेयादीन्प्रतिसंस्मिता।
कल्पः सर्गादौ महार्णवे काकतालीयन्यायेन लब्धेन विधेः समागमं विधादयोऽज्ञा सामान्येन ज्ञात्वा स शिवमाहात्म्यमाख्याप
नायोऽकृपावान् एवं विवादे विततमाययापरमेष्ठिनः प्रबोधार्थं परं लिंगं प्रादुर्भूतं शिवात्मकं कालानलसमप्रख्यं ज्वालामालासमा
कुलं क्षयवृद्धिविनिर्मुक्तमादिमध्यांतवर्जितं ततो मामाह भगवान् धोगच्छ त्वमाशु वै अंतमस्य विजानीयामूर्ध्वं गच्छेत्यमिष्यतः
तदाप्रभृति समयं कृत्वा गत्वा तूर्ध्वमधश्चैनो· विहाय होप्यहनांतं ज्ञातवंतौ परमेश्वरं· ब्रह्माञ्जलिपुटौ भूत्वा शंभुं तुष्टुवतुः पुन
रिति· शिवश्च ताभ्यां स्तुतः स्वस्मात्तयोरुत्पत्तिमुक्त्वोवाच· प्रीतो ऽहं युवयोः सम्यग्वरं ददामि यथेप्सितं· ततः प्रहृष्टमनसौ प्र
णिपत्य महेश्वरं ऊचतुः प्रेक्ष्य तद्वक्त्रं नारायणपितामहौ· भक्तिर्भवतिनौ नित्यं त्वयि देवमहेश्वर· ततः स भगवानीशः सं
हृष्टः परमेश्वरः ऊचा च नामहादेवः प्रीतः प्रीतेन चेतसा· प्रलयस्थितिसर्गाणां कर्त्तारौ त्वं धरणीपते सृष्टादि· मत्प्रसादाद्ब्रह्म
विष्ण्वोः शिवस्त्वाभिमानादिवादग्रहृते तदाहरणाय लिंगाविर्भावः तच्छिद्रः पादान्वेषणानशक्त्याभिमानेनिहतेशिवाविर्भा
व तत्प्रसादाद्वे तयोः सर्वसामर्थ्यं भगवानपरेश्वर्यशिवाधीनं शिवस्य त्वाधीनं प्रसादेनैव चैतज्जन्माहात्म्य·
ख्यापनाय कविलक्ष्येष तत्सतोऽर्थानाविर्भावः स्याद्युपपादितं· एवं शैवजैन्गादिवादिकष्टं· तत्भवस्यतंत्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

श्वर्यः शिवएवाराध्यो मोक्षादिकामैः नतिमिश्रुको मिश्रुकं याचितुमर्हति सत्यन्यस्मिन्नमिश्रुके इति न्यायात्· देवो वि
सौ॰ तं॰ १० श्वाधिको रुद्रः शिव एको ध्येयः शिवंकरः अन्यत्सर्वं परित्यज्येति श्रुतेश्च सर्वैरेव स्यात् अत एव तस्य मंत्रो दर्शयति· अंत
रिक्षं तिलं अनेरुद्र परो मनीषया ग्रा जांसि सिन्हुयाः सत्यमिति जनेऽस्य तर्यामितया तिष्ठन् परः पारं भेत्तुं येमनीषया सा
दरं ध्यायंति· ते सत्त्वं सत्त्वविकारमन्तेजिन्हुयाग्रहंतीति ग्रा द्वोर्थः यत्तु कुतर्कैरच्यते नितन्नस्तमतंनैक्षं तिसुरी वमेवाजि
न्हुयाग्रहंतीति धन्वाः वेलुवने धाता इत्यादेरिवास्तुनस्रष्टांशागमेष्वर्थे कदाक्षः तथा हु पर्वहितं परशरेण· अंतिरिक्ष
तियो रुद्रं सदा पर्दं मनीषया ग्रहा तिजिह्वया सो परसपूर्णा म तोदके· अंतर्नेदृति येरुद्रं भवानी सहितं भवं पुरी
षमेव ग्रहं तिजिह्वया तेन संशयइति· अन्वयो येन मंत्रो वा यथार्थो दर्शितः द्वितीयेन गम्यः तथेह त्वयं वाधितत्वाने
कांग हितं इति लेपर्ययवस्यति· अयमर्थो दर्शितोऽन्यत्र· द्विरूपोपाधिरूपोपाधिकोपाजन्मधिकोपा· नवसन्ति ह
दयेकुमतिपथविमोक्षको रुद्रहति· तस्मात्सर्ववशित्वात्सर्वाराध्यत्वात्सर्वफलप्रदत्वाच्च सर्वेशः शिव इ
त्याहुः सच निमित्तं जगतामुपादानं तु तन्मायेति केचित्· परमाण्व उपादानं महेशो निमित्तमित्यपरे· अन्ये त्वी
श्वरो शक्ति चिदात्मका आनन्दात्मका चैतन्या घागोरीत विशिष्ट स्याशिवस्य निमित्तत्वं कितीवाविश्च तद्विशिष्ट
स्योपादानत्वं तयोप्यशिवस्वरूपत्वं तत्रशक्तित्वं वसायावि घादिशब्द वाच्या तु शक्तिरस्येवकलावामपविशेषि राम: १०
कारणं ते सह कारिणीत्याहुः एतन्मतं मूलवचनानि तु रत्नाकरे द्रष्टव्यानि· परे त्वपर्वाशिरक्षिसूर्वातं देवाहै

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्वर्गलोकमगमंस्ते देवा रुद्रमपृच्छन्को भवानिति सोऽब्रवीदहमेकः प्रथममासं वर्त्तामि च भविष्यामि च नान्यः
कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इत्यादिना एवं मां यो वेद स सर्वान्देवान्वेदेत्यंतेन वचनेन शिवस्य सर्वात्मत्वं प्रतिपाद्य तं अनंत
दंततो देवा रुद्रं नापश्यन्ते देवा रुद्रं ध्यायंति दुर्द्धवा हवः स्तुन्वंतीति देवैः रूपास्य तत्वं दर्शितं ततन्ना द्वितीयः रुंव इव यो
रुद्रः स भगवान्सर्वः सर्वेभ्यस्तुलान्तस्मै वै नम इत्यादभयपाव विष्णुर्यस्य महेश्वर इत्यादि प्रकारेण ब्रह्मविष्णुरुद्रोपें
द्रादीनां महाभूतादीनां च तद्विभूतित्वं प्रदर्शितं कृत्स्नं सर्वात्मत्वं वचनेन सिद्धमभ्युत्थानुधा इत्यादिना विशेषितं ततीयश्च ६शि॰
मुर्धयो स्तन्नाम निर्वचनमुखेन तस्य प्रभावः स्पष्टीकृतः पंचमेन तु ध्यानमादेव मोक्षहेतुत्वं पाशुपतियोगात्मकेन दु
पालिप्रकारेण दर्शितः तदेवमादितमारभ्यान्तं विमृश्यमानमथर्वशिरोनामं मूर्तित्रयादतिरिक्तः परशिवः सर्वतोऽत्यायत्ताय
रेणा इति स्पष्टीकरोति केवल्योपनिषदि च उमासहायं परमेश्वरं विभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं ध्यात्वा मुनिर्ग
च्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तादित्यादिना मुमुक्षूपास्यत्वमुक्त्वा स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः प
रमः स्वराट् स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः स एव सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यं सनातनं ज्ञात्वा तं मृत्यु
मत्येति नान्यः पन्था विमुक्तय इति ब्रह्मादेस्तद्विभूतित्वं दर्शितं न च सर्वत्र लेत्यादौ न तस्य दानां सन्निहितत्वे प्राप्यत्वे
नोक्तेभूतयोनौ हृन्नेक चिन्तत्वा ब्रह्मादीनां तद्विभूतित्वमेव सिद्धमिति न तूपास्यविभूतित्वमिति शंक्यं भूतयोनि
शब्दस्यापि यौगिकस्योपसन्निहिते न शिवे एव वृत्तेः ततः कस्य स्यामात दुपासना तदापि रेव युक्तत्वेन तस्यापि

वास्यर्हति तत्कल्याना योगात्त्वं न च कथं ज्ञात्वा तमिमितिस्य ज्ञानान्मोक्षप्रतिपादनं सगुणब्रह्मवादेन तद्बोधादेव मोक्षस्योप
औ॰ सं॰ पन्नत्वात् निर्विशेषब्रह्मवादे सगुणत्वानामोक्षोनोपपद्यत इति ज्ञात्वा तामिमितं च तस्य दस्य निर्विशेषपरतावद्रूपकं तं।
११ मामृदेवायधिस स्वरत्वं विश्वसतीति तेन तत्तेजोऽसि ज्ञानं ते स्वादे तत्स्य दानां क्षवित्रोषे भूत्वा वापितत्वमसि वाक्यश्रुततस्य दमा
त्रस्यैवानुपपत्त्या निर्विशेषे लक्षणा व घत्रानुपपत्तिस्तस्यैव ज्ञात्वा तमिमितितस्य दस्ये तत्र लक्षणा या न्याय्यत्वेन योज
नप्रापया कारे यां मह्यं च व्यवन स्यो युक्तत्वान्न तस्माद् उपास्य परमशिवविभूतिमेव ब्रह्मादेरिस्माकुः उभयो रुपनिषदे
षवृंहणभूता स्मिभारते पा ग्रन्थो मादित्यपाद्रशः श्रीवमान वादि पुराण वायुसूतसंहिता वचनानि परमशिवलेहार रुद्र
योर्नामरूपसाम्येऽपि विशेषस्य च प्रतिपादकानि वचनानि सुरेन्नाकरे दृष्टव्यानि गालाप्रतातु तुरीयः परमशिवः श्रीग
णेश एव सद्रवद्ये तवेधांतु देवाभिधो महाविष्णुरित्युच्यते । अतः शिव ईर्षाविष्णु इत्येव । सि एवेनैकः शिवोविष्णुर्विष्णुर्मिति व
मम धयो द्वितीयः स्वरतिति रुद्रस्तु पराम्येत । एवं च सद्रवमाख्या स्यैरसत्ब्रह्मादीनां तत्र दशत्वेन ब्रह्मत्वप्रतिपादयति विहत्य
य नानामिश्रविष्णुत्वं । तथा च श्रुतिः नमस्ते गणपतये त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासीत्यादि । अत्र विशेषणत्वं व ब्रह्मवादस्य योगक्षेम
केदिनैव कारेण पार्थ एव धनुर्धर इत्युमेवेव कारेण पार्थोदन्यस्य धनुर्धरत्वस्यैव गुणोपतेरस्य ब्रह्मसाक्षात् [illegible]
गो व्यवच्छिद्यते अतः सोपपःकामैः स्वर्ग नचिकेत एवार द्वयः तत्स्य मां विना न्य [illegible] ऐश्वर्ये स्मरणे न फल [illegible]
तः अथ सापेक्षितान्य पक्षितेवा [illegible]
[illegible]

भते विद्यां धनार्थी लभते धनं· पुत्रार्थी लभते पुत्रान्मोक्षार्थी परमं पदं ... इत्यादिवचनेभ्यः सर्वेष्टलाभसंभवेनानधी
तेऽपि महाभाष्ये यथा सापदमंजरी· अधीतेऽपि महाभाष्ये यथा सापदमंजरीति न्यायेनान्याराधने प्रयोजनाभावा
त् स्वर्गापवर्गाद्याराधनफलारोग्यादिमोक्षान्तकथनानन्तरं सर्वसिद्धेर्गणाधिपादिति स्मरणमप्यत्र मानं ... देव
ब्रह्माद्युत्पत्तिस्तत एव तेषां सृष्ट्यादिसामर्थ्यलाभश्चेत्याहुः। परमशिवविभूतिरूपस्यापि श्रीगणपतेस्तत्त्वेन
वर्णनमुपासनार्थं वास्तवं द्वैतभेदाभिप्रायं च· सर्वत्र तत्पूजनविधानमपि तत्पूजनस्य तत्तत्कर्मोपासनांगत्वा
त् न चैतावता तेषामननुष्ठानापत्तिः प्रयाजादिषु कृतेषु ज्योतिष्टोमादीनामप्यननुष्ठानापत्तेः इतरोपासना
दिविधायकश्रुतिस्मृत्याद्यप्रामाण्यापत्तेश्च सर्वसिद्धिदेत्यादि तु विनायकाराधनस्य परंपरया सर्वोपयोगवर्ण
नपरं न त्वितरनिषेधपरं· तद्विधिविरोधात्· किंच हेरंबोपपादकवाक्येषु परमशिवनामानि रूपाणि च न
दृश्यन्ते अतो न स परमशिवः किंतु शंभुशिवशंकरादिनामा त्रिनेत्रं दुग्धोदकेत्यादिगोविंदोऽपि शास्त्राद्धरोऽपि
वरप्रदस्तेन नुतश्च श्रीकालभैरव एव वेदान्तप्रतिपाद्यो मुमुक्षुभिराराध्यो मूर्तित्रयपरः परमशिवस्ततिर्भैरव
मुपासीनाः। श्रीमद्वाशिष्ठे तु कौर्मे ब्रह्मविष्ण्वोः स्वस्वसर्वेश्वरत्वाभिमानेन विवादे प्रवृत्ते वेदैः प्रणवेन च
पृथक्पृथग्बोधितो विधिर्नावबुद्ध्यतोः ध्येनदानीललोहितो रुद्रः प्रादुर्बभूव सच्चतज्जर्वचनं श्रुत्वा भैरवं प्रेरया
मास तेन च तच्छिरसि छिन्ने सति सोऽमः परमशिवः प्रादुर्बभूव स ... बहुधा स्तुतः स्वपादयोः पतितं तं मुदा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रवरांश्च दत्त्वा श्रोवावाग्रे स्थितं रुद्रं नीललोहितमीश्वरं· एषा ब्रह्माण्ड जगतस्त्वमस्य प्रथमः सुतः। आत्मना रक्षणीयस्ते गु
नौ.सं. रुर्ज्येष्ठः पिता तव· अयं स्वभगवान्यज्ञः संसर्गे भवतानघ· शांतितो विशिष्य स्याधारणीयं शिरस्त्वया· ब्रह्महत्यापनोदार्थं व्रतं
१२ लोके प्रदर्शयन्· चरस्व भिक्षामित्यादिना नीललोहितं व्रतमाज्ञाय ब्रह्मा नं त्वाभादिकं दिव्यं ययौ तत्परमं पदं। ततः स भगवानी
शः कपर्दी नीललोहितः आह्वयामास वदने ब्रह्मणः कालभैरवमित्युक्तं· अत्र सदाशिवांशनीललोहितांशो भैरव इति भाति·
काशीखंडेपि· कौमौ करीस्थैव प्राक्तनं सर्ववृत्तान्तमुपपाद्य अथेश्वरः पद्मयोनेः श्रुत्वा गर्ववतीं गिरं· सकोपतः समुत्पाद्य
पुरुषं भैरवाकृतिं· प्राह पंकजजन्मासौ शास्यस्ते कालभैरव· कालवद्राजसे साक्षात्कालराजस्ततो भवान्· विश्वं भर्तुं
समर्थोसि भरणाद्भैरवः स्मृतः· त्वत्तो भेष्यति कालोपि ततस्त्वं कालभैरवः। यतः पापानि भक्तानां भक्षयिष्यसि तत्क्ष
णात्· पापभक्षण इत्येव तव नाम भविष्यतीति आदिना नीललोहितात्कालभैरवोदयस्य विविधवरलाभस्य चा
भिधानात्तस्य तदंशत्वमवगम्यते· महादेवांशसंभूतं भैरवं भैरवाकृतिमित्यत्रापि तत्रैवोक्तं इह महादेवः परमशिवस्तदं
शो नीललोहितस्ततः संभूतस्य भैरवस्य परमशिवांशांशत्वं स्पष्टं प्रतीयते· एवं पाद्मादिष्वपि द्रष्टव्यं तथा चांशांशि
नो रभेदोपगमात्परमशिवांशनीललोहितांशत्वाद्भैरवस्य सदाशिवाभेदाभावात्तत्त्वेन स्तुतिर्न विरुध्यते·
साक्षात्परमशिवस्तु श्रीमद्धारिदेवसद्भिः सदा ध्येयः· तदुक्तं· ध्यायेन्मधारिदेवं कनकगिरिनिभं [illegible] सम्
धितां सख्येता [illegible] खड्गहस्तं विविधबुधजनैः सेव्यमानं कृतार्थैः। [illegible] दैत्य [illegible] मरु विलसितं [illegible]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भिरामं नित्यं भक्तेष्टदुष्टं ध्वगणपरिहृतं नित्यमोंकार[..]गम्यमिति अत्रांत्येन नित्यपदेन प्रागभावाप्रतियोगित्वविशि
ष्टध्वंसाप्रतियोगित्वार्थकेन तस्य न कृतत्वं नोत्पत्तिर्न वा कुत्र चित्लय इति प्रतिपादनात् सर्वकारणत्वं सूचितं पूर्वार्द्धपा
ठे पदित्वेनैव योजनीयं तथा चोंकारगम्यो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः स एव परमशिवो न्यत्सर्वं परित्यज्य सदा ध्येयः शिवं
करः अन्यत्सर्वं परित्यज्येति श्रुतेः अयमेव हरिहरयोः स्वविभूतित्वेन ग्रहणान्मेल इत्युच्यते मः शंभुश्च विष्णु
श्च तावेतौ यांयदा गतौ तदा मेलापदं जातं तावता रातीति विग्रहात् मेला इति मध्यारेनमिधेयमभूत्किलेति
निरुक्तेः एलयोर्व्यत्यये नोच्चारणान्मेराल इत्यपि व्यवह्रियते हरिहरयोस्तद्विभूतित्वेन विधेः श्रुतत्वात्तत्सिद्धिः
विस्तृतं चैतन्माहात्म्यं ब्रह्मांडादिपुराणेषु तस्मादयमेव विश्वेश्वर इत्यादि ॥ श्री स्वामिकार्त्तिकेयोपासकास्तु
सर्वगतत्वात्तद्भक्तानां सविलोक्षाज्ञानशोषणाच्च स्कंदपदाभिधेयः सर्वयुद्धिरूपा गुहाविद्यस्त आधारत्वेनास्येति
व्युत्पत्त्या गुहाधजं तु गुहपदाभिधेयश्च सर्वान्तरात्मा सद्भजनीयानन्तकल्याणगुणो ब्रह्मादिविभूतिमानुतेषां
कर्त्ता निता च परमशिवः श्री सुब्रह्मण्य एवेत्याहुः एतेषु गाणपत्यादिमतेषु पुराणादिवचनानि तु लौकिकन्याय
रत्नाकरे दर्शितानि एवं स्वस्वमेवसदाशिवस्य लीलाविग्रहेष्वेकारवडानन्तज्ञानानन्दघनस्वरूपेष्वप्यघटन
घटनापटीयस्या तन्मायया यान्यदेहवद्भिन्नपरिच्छिन्नसच्छिद्रत्वादिना प्रतीयमानेषु कथंचिदुत्कर्षापकर्षक
ल्पकानां शैवमन्यानां कोलाहलो दर्शितः तादृशोच्छेदवैलक्षण्यावतारेषु कथंचिदुत्कर्षापकर्षकल्पकानां वैष्णवंम
न्यानामपि कोलाहलस्तथैव दृश्यते केचित्त्वित्थं सिद्धांतापत्तीयानुसारेण श्री नृसिंह एव मूर्त्तित्रयपरो वासुदेवाभिधो म

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हाविष्णुः अन्येमूर्तित्रयान्तर्गतविष्णोरंशावतारइतिमन्यन्ते अन्येतुब्रह्मेविष्णुश्चरुद्रश्चेत्यादिश्रीरामस्तुतिमाश्रित्यस
लो॰सं॰ एवतथाविधःअस्येतदंशांशाइत्याहुः।श्रीकृष्णोपासकास्तुप्रकटैश्वर्यत्वात्साक्षाद्वासुदेवादिशब्दाभिधेयत्वाच्चकृ
१२ ष्णत्वादन्येंशकलाःपुंसःकृष्णस्तुभगवान्स्वयं मत्तःपरतरंनान्यदित्यादिवचनकोटिभ्यश्चकृष्णएवतथा अन्येंशांशा
इत्याहुः एवंवामनादिष्वपिबोध्यं किंबहुनाएकस्मिन्नपिगोकुलस्थान्योदारकास्थोन्यइतिभेदमारोप्यपूर्वःपूर्णो न्यो॰रा
इत्येकेहरिवंशेजरासंधभयाद्विपलायितःकृष्णःपरशुरामेणसंगतस्तत्तोमन्त्रंप्रष्टवान्सचतस्मैमन्त्रमुपदिश्यो
वाचतत्रतेकृष्णसंग्रामेसुव्यक्तंवैष्णवंवपुःदृश्यतिरिपवःसर्वेसुराश्चसुरभावनं तामजस्वगदांकृष्णचक्रंचाचि
राद्विस्मृतमितिअनेनेतःपूर्वंविष्णोपूर्वासीतअनन्तरंस्वयमागतइतिगम्यते अयमर्थश्चाग्रेतत्रैवगारुडाव्या
सं॰रा नेस्पष्टीकृतःतथाचपूर्वंशिष्यःपूर्णइत्यसंदिग्धं इत्यन्ये एवमेताद्दशोष्ववदेवीविग्रहेष्वपितन्माहात्म्यवचना
न्याश्रित्यकेचित्परस्त्वेतीमन्येरमामन्यरुमासर्वोत्तमामाहुःकेचित्तुमार्कण्डेयान्तर्गतसप्तशतिकाप्रतिपाद्या
महालक्ष्मीःसर्वोत्तमाब्रह्मादयःअरत्स्याद्यश्चसर्वेतदिभूतयःसेवस्वर्गादिदेत्तुर्वंचमोक्षादिहेतुश्चतयाविस
ज्यतेविश्वंजगदेतच्चराचरं सेषाप्रसन्नावरदानृणांभवतिमुक्तये संसारबंधहेतुश्चसैवसर्वेश्वरेश्वरी स
र्वस्थितिविनाशानांशक्तिभूतेसनातनिविष्णुःशरीरग्रहणेमहमीशानएवचकारितास्तइत्यादितद्वचना ग॰
त्तत्रैवहंसयुक्तविमानस्थाइत्यादिनाहृतशालाहरेयेन्द्रीत्यनेनासप्तमातृणांतद्विभूतित्वंदर्शितं एतेषांब्र १२
ह्मादीनांसर्वेषांतदंशत्वात्तदभिन्नत्वेप्योन्यमप्यभेदःतदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमितिन्यायादितिवदन्ति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आध्यात्मिकरहस्यादिवचनावलंब्यैतन्मतप्रपंचोपि स्त्रीकोरक्षष्टव्यः। एवमग्नीन्द्रादिदेवेश्वरवादा अपि तत्तमाहात्म्योप
पादकश्रुतीतिहासपुराणवचनान्याश्रित्य तत्रैव प्रपंचिताः स्युः। तत्तन्मतका अपि सर्गादिहेतुत्वरूपेश्वरलक्षणं
श्रुत्यादिप्रमाणं तत्र तत्र दर्शयन्तो लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिरिति न्यायेनेश्वरत्वं साधयन्ति। एवं द्विवादिनो
यद्विवादस्तज्ज्ञानगानमिति न्यायानुसारिणः स्वस्वेष्टदेवमाहात्म्यवाक्यानि परस्परतो न्यानि तु परस्परतोपि दु
राग्रहपिनद्धदृष्टित्वाद् परस्परतः द्वन्द्वकवाक्यादिकं चाजानन्तो धगजन्यायेनान्योन्यं विवदन्तो अबुद्धैव चम
मानं स्वकूपमण्डूकन्याय्यान्निराकुर्वन्तो बुधैरुपहसनीयतां यान्ति। केचित्तु स्वस्वश्रीतिगोचरान्यक्षराक्षसभू
तप्रेतपिशाचादीन्कल्पनापित्तपुत्रन्यायेनायमेव सर्वोत्कृष्टोयमेव सर्वोत्तम इति मन्यन्ते तेभ्यश्च स्वयन्त
नास्वाभिलषितार्थः। तस्मात्तेभ्योपि स्वशिक्षमपि चुंबन्नामिक्षुदण्डम याचते इति न्यायेन स्वाभिलषिता
र्थान्याचते। अन्ये वटाश्वत्थबेलसूत्रार्कवंशादीनि स्वस्वकुलदेवतानि मत्वा स्थावरयोनिप्राप्त्यादिदुःखि
तेभ्योपि तेभ्यो महिषीप्रसवो न्धरम्ये महिषो मदनातुर इति न्यायेनेष्टं याचन्ते अंध अवटकन्यायेनाफलसाधनं स्व
वार्थं तदृत्तं मन्यन्ते। अघटनघटनापटीयस्या मायया योपादित जगतामभिन्ननिमित्तोपादानः परब्रह्मपरमेश्व
रः तस्यांशांशांशैरीश्वरकोटिभिर्ब्रह्मादिभिर्जीवकोटिभिश्च सूत्रविराडित्यादिभिर्जगद्व्याप्तमित्योपनि
षदाः। तथा च श्रुतिः। मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं। तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ति॰ एवं स्वजडानामप्यधिष्ठानानतिरेकात्तदीशत्ववादिभिरपि न विरोधः। सर्वे चैतेसेवितार्द्दश्वरत्वात्फलप्रदा भवन्ति॰ फलवैषम्यं
लौ॰सं॰ तु पूज्यपूजादेः सात्त्विकादिवैषम्यात्॰ मोक्षस्तु प्रत्यगभिन्नब्रह्मसाक्षात्कारादेव तदुक्तं वृद्धैः ईशसूत्रविराड्वेधाविष्णुरुद्रेन्द्रव
७८ ह्नयः। विघ्नभैरवभैरालमारिकायक्षराक्षसाः। विप्रक्षत्रियविट्शूद्रागवाश्वमृगपक्षिणः। अश्वत्थवटचूताद्याः यवव्रीहितृ
णादयः। जलपाषाणमृत्काष्ठवास्यकुद्दालकादयः। ईश्वराः सर्व एवैते पूजिताः फलदायिनः। यथायथोपासनेतंफलमी
युस्तथातथा॰ फलोत्कर्षापकर्षौ तु पूज्यपूजानुसारतः। मुक्तिस्तु ब्रह्मतत्त्वस्य ज्ञानादेव च नान्यथा॰ स्वप्नबोधं विना नैव
स्वस्वप्नो हीयते यथा॰ अद्वितीयब्रह्मतत्वे स्वप्नोयमखिलं जगत् ईशजीवादिरूपेण चेतनाचेतनात्मकमिति॰ ननु प्रत्य
गभिन्नमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति भवतां सिद्धान्तः। ईश्वराः सर्व एवैते इत्युक्त्या तु पुत्रलिप्सया देवभजन्त्याभर्तापि न
दृष्टस्तिन्याये न जीवेशाभेदं साधयितुं प्रवृत्तैर्भवद्भिः सर्ववादिसम्मतईशाभेदोपि नाशितः स्यात्॰ नचैषां विकल्पेनेशत्व
संभवः वस्तुनि तद्योगात्॰ नापि समुच्चयेन परस्परविरुद्धत्वात्॰ नापि कल्पभेदेन व्यवस्थया सर्वेषामप्यैश्वर्यस्य का
लतः परिच्छिन्नतया न कस्यापि सर्वेशत्वमिति दोषापातात्॰ तथा च दृष्टिमिष्टवतो मूलं विनष्टमिति न्यायापा
तः अश्वत्थादीनां तु नतत्कथमपि संभवति प्रत्यक्षादिविरोधात्॰ सर्वेषामीशांगत्वाङ्गीकारोपि तस्य सांगत्वेन राम:
घटादिवद्विनाशापत्तिः। प्रत्नादीशत्वबोधिकानामुत्कर्षापकर्षबोधिका॰ नाम्नवाक्यानां व्यवस्थाभावादप्रामाण्या ७८
पत्तिः। गतावजीवेशकोटित्वं यद्यपास्तत्वयुक्तावंधमोक्षादिव्यवस्था न ... श्रुत्यादिप्रामाण्यं च॰ तथा च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वर्मतनो महिषी हंतीति व्याख्याताः । तस्मात्कथं ब्रह्मादेरीशकोटित्वं· कथं चानेनात्मत्वेनाभेदः । कथं च तदुक्तं चापि
कर्षबोधकवचसां व्यवस्था· कथं च तत्तन्माहात्म्यवचसामेकवाक्यता· ब्रह्मादेर्जीवकोटित्वे च कथं तदीशत्वबोधकवा
क्यानां गतिः । कथं च जीवेशाभेदः कथं वा स्यान्यजीवैक्यं कथं च ब्रह्मणो नात्मनाभेदाभावः । कथं च तेषामन्योन्यमपि भेदाभा
व इति सर्वं सम्यगुपपादनीयं· येन खलु सिद्धांतः प्रकृतन्यायसंगतिश्च सिद्ध्येत· अन्यथा ईश्वरः सर्व एवैतदिति यथाश्रु
तोपगमे प्रकृतन्यायसंगतिसिद्धावपि मंडूकतोलनन्यायेन खलु सिद्धान्तप्रयावनादिवज्जलेपायते आस्यावयवमूर्ते(
रिति श्रुतेः सावयवत्वोपगमे वाश्वत्थादीनां जन्मनाशादिमत्वेनोपपन्नपयस्धर्मो विकरोति हि धर्मिणामिति व्याख्या
द्ब्रह्मणः कूटस्थत्वहानिरिति चेदुच्यते· एक एवाद्वितीयो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः कूटस्थः परमात्मा कार्यमात्रप्र
कृतित्रिगुणमायोपहितः सर्वनियंतृत्वादन्तर्यामी कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं शक्तत्वादीश इत्युच्यते· यथा चैक एव क्षे
त्री क्षेत्रे बीजवापं कुर्वन् वापकः सम्प्रोप्तं तमेव क्षेत्रं जलसेकादिना पालयन् पालकः अंते दात्रादिना तमुपसंहरन्ला
वक इत्युच्यते· तथैक एवेशः स्वोपाधिमायागुणत्रयप्रयुक्तसर्गादिकर्मभेदेन ब्रह्मविष्णुरुद्रशब्दैरुच्यते· तत्र कार
णीभूतरजोगुणग्रहणेन सर्वप्रपंचस्य स्रष्टा सन्स एव ब्रह्मेत्युच्यते· हिरण्यगर्भस्तु यद्यपि अपंचीकृतसमष्टित्वा
भावान्न ब्रह्मा· तथापि पंचीकृतभूतभौतिकसमष्टित्वात्क्वचिद्ब्रह्मेत्युपचर्यते स च जीव एव कल्पान्तरीयसूत्रात्मा
हंग्रहोपासनया तत्पदं प्राप इति प्रसिद्धमितिहासादिषु· अतस्तदीशत्वबोधकवाक्यानि तदन्तर्यामिपराः एवंवि
तद्वद्विष्णुरुद्रयोरीशत्वबोधिका अपीति बोध्यं तदन्तर्यामिणोऽभेदवस्तुतात्पर्येण देवदेविभेदव्यपदेशाद्यात्म्य इत्यादि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सूर्येभ्यः। य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयति। भीषास्माद्वातः पव
लौ॰ सं॰ त इत्यादिश्रुतिभ्यश्च व्यावहारिकभेदोपि स्वीक्रियते कारणीभूतसत्वगुणमादाय सर्वं चराचरप्रपंचं पालयन्स विष्णुरित्युच्य
१५ ते। तामसज्ञानमोगुणमादायोपसंहरन्स एव रुद्र इति कथ्यते एवं चैकस्यैव वस्तुनः परब्रह्मपरमशिवमहाविष्णुवासुदेवादिश
मा॰ का॰ ४ ब्दगोचरस्य चतुर्मुखचतुर्भुजपंचमुखरूपाः पौराणागीरसो मारूपाः स्वाकाराणि लीलाविग्रहाः ननु चतुर्मुखाकारो विधेश्च
तुर्भुजाकारो हरेः पंचमुखाकारो हरस्य वाण्याकारो विधेरमाकारो हरेरुमाकारो हरस्य विग्रह इति विशिष्य वक्तव्यं गु
णत्रयभेदेन तदवच्छिन्नानां भेदात्तथा च कथमेकस्येत्युक्तमिति चेन्न चतुर्भुजशरीरिणः पालकत्वप्रयोजक
विष्णुत्वमेवेति वक्तुमशक्यं दैत्यसंहारादिरूपस्य तमोवच्छिन्नरुद्रकार्यत्वात्। एवं पंचमुखाकारावच्छिन्नस्येशस्य
त्रिपुरादिदैत्यसंहर्तृत्वेपि न केवलरुद्ररूपत्वनिर्णयः संहारस्य देवादिपालनफलकत्वेन विष्णुकार्यत्वात्। शिव
एको ध्येयः शिवंकरः प्रतापवत्स्मात्स्वसत्तापुराणीत्यादिश्रुत्या स्वेमोचयतिसुप्रीतः मोचमामिभ्रवण्याकं वेत्यादि
स्मृत्या च मुक्तिज्ञानादिरूपस्य सत्वावच्छिन्नविष्णुकार्यस्य प्रतीतेश्च तमूर्भुजर्भोत्तरोरुद्रः सेवितः सात्विकैर्जनैः
मोचयेत्सत्वसंयुक्तः पूजयेश्चमतो हरिमिति कौर्मेपि रुद्रे साक्षाद्देवसत्वयोगः प्रतिपादितः एतेन तामसत्वेन रुद्रस्या
पकर्षत्वप्रलापो मूर्खाणां निरस्तः। निरन्तरं दुःखमयसंसारपरिवृत्तिश्रान्तानां जीवानां कंचित्कालं विक्षेप
विरामसमुद्भवसदात्मानंदानुभवेनाविश्रांतिसंपादयितुं कामस्य तत्ससंहारयतमोग्रहणस्य दुष्कृतिस्य राम
व्रणोपीडितानां व्रणाशिराणां भिषजः शस्त्रग्रहणेन्याये न निंदा न तस्य भिषजो दुष्टत्व हिंसा प्रसक्तः नाकिंचि १५
दपिनैर्घृण्यं पंच लोकात्र प्रयोजिके तिशिवपुराणोक्तव्यातेन निर्गुणेत्यादयः करुणां वृद्धित्वात् संसार ब्रह्म

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कोटो गुणावरूपत्वासंभवात् निद्रालस्यादेस्तमःकार्यस्य तत्राप्रसिद्धेश्च · तमोयोगमात्रेण तत्त्वारवरूपस्य शंकितुमशक्य
त्वात् · अन्यत्राप्यतिप्रसंगात् · उत्कर्षापकर्षभावेश्रुतिस्मृतिविगीतं स्यप्रतिपादयिष्यमाणत्वाच्च · सत्वोद्रिक्तस्तोत्रस्तेति
विष्णुपुराणादौ ब्रह्मणोपि सत्वगुणयोगेन विष्णुत्वं प्रतीयते · भारते चातिवृद्धानां प्रजानां विवेकोपाग्निनोपसंहर्तृ
त्वस्मरणेन रुद्ररूपत्वं चावगम्यते · वासिष्ठेनुसत्वं देवा हृदयं इति साम्येन सर्वेषां शुद्धसत्वप्रधानमायोपाधित्व
मुक्तं · एवमवान्यादैत्यादिसंहर्तृत्वेपि पालनरूपविष्णुकार्यप्रतीतेः नृणां भवति मुक्तये इति मोचकत्वरूपसत्वा
वच्छिन्नकार्यप्रतीतेः । मदिरासुरमुख्ये संक्षेपणो त्वादकरूपरजोवच्छिन्नकार्यप्रतीतेश्च न केवलरुद्ररूपत्व
निर्णयः नतु मोक्षप्रदत्वाधिक्यमिदं महालक्ष्म्या उक्तं · सा चान्यैव सम भिन्नरूपेति मार्कण्डेयप्राधानिकरहस्य गं
तत्त्वमाहात्म्यलोचनेन बुध्यते · तथा चक्रथमनेन पार्वत्या मोचकत्वास्तुत्या विष्णव्यादिरूपतो व्यक्त इति चेत्स
त्यं एवं प्रतीयते स्वश्रुतानां · बहुश्रुतैस्तु भावता रएव सेतिनिर्धार्यते · तथाहि मार्कण्डेये तस्या महिषशुंभादिहंतृत्वं न
दपुत्रीत्वादिकं च · यदुक्तं तत्सर्वं हरिवंशे गौर्या उक्तं · तत्र तावत्प्रद्युम्नशंबरयुद्धे हतायां सर्वमायायां शंबरो चिन्तयत्पु
नः । अस्ति मे कालदंष्ट्राभो मुद्गरो हेमभूषितः । पुण्यो मम पार्वत्या दत्तः परमतुष्टया · गृहीत्वा शंबरेमं तं मुद्गरं हेमभूषितं ·
मायान्तकरणं नाम सर्वासुरविनाशनं · अनेन दानवौ रौद्रौ बलिनौ कामरूपिणौ · शुंभश्चैव निशुंभश्च संगाणौ सूदितौ
मयेति · पार्वत्या एव सर्वसैन्य शुंभादिहंतृत्वमुक्तं · ततः शक्रप्रेषितनारदमुखरहस्यातं तदुपशान्त्यै गौर्युपासनं चो
पदिश्य गते सति · दैत्ये न तस्मिन्नुद्यमागते सति तदुक्त्या नाद्या दशाक्षर्यास्तां तादीक्ष्य होत्यातान्नदृष्ट्वा प्रद्युम्नः शंभुप्रियां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ह्रदिस्म त्वाभूमौ रिरसाम्रणोम्यनुष्ठान ॐ नमः कात्यायन्यै गुह्यजनन्यै नमः। नमस्तै लोकमातायै कात्यायन्यै नमो नमः॥
लौ·से· नमस्ते शुंभमथनी निशुंभमहादचारिणी· विंध्यवासिनी दुर्गे ज्ञारणदुर्गारणप्रियां· त्रिशूलिनी नमस्त्याभि महिषासुरघातिनी
१६ सिंहवाहां नमस्याभीत्यादिना मध्यमोत्तमचरितोक्त सर्वगुह्यमात्तविषयमुपपादितं प्रथमचरितदेवतानु योगनिद्रात्म
पात्तामसी शक्तिः सा च रुद्रानाभूतैवेति न विवादः तथा च कथं दुर्गामाहात्म्येति त्राव्यय घपितत्र शुंभनिशुंभयोः मूलरव
द्राभ्यां हननं अत्र तु मृजरेणोति विरोधः तथापि सत्कालभेदेनापात्तु शक्यः वैवस्वतेन्तर इत्यादि भगवत्युक्तेः हरिवंश
एवानिरुद्धविष्णुकृतभीष्मपर्वणि पार्थकृतेव स्तवे पुराणान्तरगतो माहात्म्यवचने ह्यपमर्षः स्पष्टः ग्रंथविस्तरभ
यान्नेह वचनानि लिख्यंते· यानि तु मादेर्महालक्ष्मी विभूतित्वबोधकवचांसि तानि विष्ण्वादेर्न सिंहादि विभूतित्वबोधकव
चांसी वोपासनार्थस्तुतिरूपाणि· वस्तुतस्तु गौरी त्वमेवेत्यादि निसाक्षादभेदपराण्येव· अन्यथा त्वमक्षरं परं ब्रह्मेत्या
देरपि तादृशवाक्यगणे पठितस्य तथात्वप्रसंगेनाक्षरस्य परब्रह्मणोपि स्तुत्यश्रीरामादिविभूतित्वप्रसंगः अवतारा
णावतारिणोश्चात्यंताभेदमनुपदमेव वक्ष्यामः इत्युपरम्यते· नमेनारायणाद्भेदो विद्यते हि विचारतः तन्मयाहं परंब्र
ह्म स विष्णुः परमेश्वर इति कौर्मे शिवस्येव विष्णुरूपत्वाच्चस्येवोक्तेः सदाशिवांकमारूढा शक्तिरिच्छा हृया शिवा· म
हालक्ष्मीरिति व्याप्तेति· शैवसाक्षान्महालक्ष्मीरूपतोक्ता यातुक्ता· लक्ष्मीतन्त्रे लक्ष्म्याः कात्स्न्यादेः चावतारत्वोक्तिर राम:
पि स्त्रोमयोरभेदपरैव· किरणपगार्भौ रुचिरौ स्त्रीपुंलोकमलाक्षनाथ वित्याहि प्राधान्निकरहस्ये रमायाः गौर्याः च्छि १६
त्वब्रह्मरूपत्वं प्रतीयते· अतो ध्यानकेवल विष्णुरूपत्वनिश्चयः न चैतेनास्याः केवलं विधिरूपत्वम स्तु कौ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्म॰ इयं सा परमा शक्तिर्मन्मयी ब्रह्मरूपिणीति विष्णूक्त्या विष्णुपुराणादिवचनैः॰ तस्या विष्णुरूपत्वस्यापि प्रतीतेः एवं मो।
क्षदे मुक्तिमार्गे इत्यादौ सरस्वत्या मोक्षादिरूपमलावच्छिन्नकार्यप्रतीतेः सत्वाख्येनातिशुद्धेन गुणेनेन्दुप्रभं दधाति ति
प्राधानिकरहस्ये च तत्स्वरूपत्वात् साक्षात् सत्वयोगोऽस्त्वनकेवलब्रह्मरूपत्वनिर्णयः एतच्च शिवेपि तुल्यं तस्मात् सर्वे
देहाः सर्वथापि लिङ्गं तथा चैकत्वरूपमेव सर्वेषां पर्यवसन्नं॰ तदुक्तं हरिवंशे॰ यो विष्णुः स तु वै रुद्रो यो रुद्रः स पिता
महः एका मूर्तिस्त्रयो देवा रुद्रविष्णुपितामहाः वरदा लोककर्तारो लोकनाथाः स्वयंभुवः अर्द्धनारीश्वरास्ते तु व्रतं तीव्र
समास्थिता इत्यादि॰ एतेन रुद्रो नारायणश्चैवेत्येकं सत्वं द्विधाकृतमित्यादि भारतादिवचनमाश्रित्य शिवविष्णू
एव परत्वावच्छिन्नस्वरूपौ ब्रह्मा तु जीव एवेत्याशिष्टः भ्रष्टः भवतीति भुवनानि निरस्ताः यत्तु हरादिषु कश्चित् कस्यापि
रूप्यविकल्पवित्केन विनिर्मितेन लीलया वाविर्भविष्यते॰ सोपि विचार्यमाणे ऐक्य एव पर्यवस्यति॰ तथा हि
क्वचिद्विधेरुभयोराविर्भावः स्मर्यते॰ यथा यज्ञमूर्धा विष्णुमित्यादिश्रुतावष्टमूर्तिं ब्रह्मणो वामनादिपुराणादिषु क्वचिच्च क्वचि
द्ब्रह्मात॰ तथा च श्रुतिः अण्डं हिरण्मयं रुद्रस्य वीर्यात् प्रथमं संबभूव तत्र ब्रह्मा विष्णुर्जात इत्यादि॰ हरिवंशे च हरं प्रति हरिवचनं॰
अहं ब्रह्मा कपिलोऽप्यनन्तः पुत्राः सर्वे ब्रह्मणोऽत्यन्तवीर्याः त्वत्तः सर्वे देवदेव प्रसूता एवं सर्वेशः कारणात्मा त्वमीश इति।
क्वचिद्धरेः यथा नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणाद्रुद्रो जायते नारायणाद्द्वादशादित्या रुद्राः सर्वा देवता इत्यादिश्रुतौ॰ य
थाव॰ तद्विस्तारो यतो ब्रह्मा अहं ... सर्पति सर्पतीति भारते॰ एवमन्यान्यपि शैववैष्णवादिमतेषु प्रसिद्धानीदृशानि वचां।
सि स्मर्तव्यानि॰ एतानि कल्पभेदेन व्यवस्थितानि॰ एतच्च प्रातिविस्तरेणाश्रीवशिष्ठेऽस्मि ... एमवन्दूप्रतिकथया भा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्व· तत्रैवेत्याशङ्क्याह यासिद्धमिति एवं सर्गादि कस्मिंश्चित्कल्पे यथा मोक्षप्रदः शिवः कस्मिंश्चिद्विष्णुरित्युक्तो नाभ्युत्पन्नपितामहः। पितामह
लौ·स्त्रे· श्च कस्मिंश्चित्के स्मिंश्चिद्दपि वेतरदिति इतरो दुर्गाभैरवविनायकादिः तेषामपि तत्तन्माहात्म्यबोधकपुराणादिभागेषु ब्रह्मादयुद्भव
७ श्रुतावपि दृढः। भगवान्नारायणः ब्रह्मनारायणौ पूर्वं रुद्रः कल्यान्तेऽसृजत कल्पान्तरे पुनर्ब्रह्मा रुद्रविष्णू जगन्मयः विष्णुश्च
भगवांस्तद्वद्ब्रह्माणमसृजत् पुनः नारायणः पुनर्ब्रह्मा ब्रह्माणं च पुनः शिवः एवं कल्पे कल्पे ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः प
रस्परस्माज्जायन्ते परस्परजयैषिणः तत्तत्कल्पान्तरे तत्तन्नामभिः कृत्यमहर्षिभिः प्रभावः कथ्यते तेषां परस्परसमुद्
भवादिति कोऽर्थः क्वचिद्रुद्रः क्वचिद्विष्णुः क्वचिद्ब्रह्मा प्रशस्यते नानेन तेषामाधिक्यं न्यूनत्वं वा कथंचन तत्तत्कल्पान्तवृ
त्तान्तमधिकृत्य महर्षिभिः। तानि तानि प्रणीतानि विधिवत्स्तवनमुपेत्येत्युक्तं मार्कण्डेयोऽपि विष्णुः शारीरग्रहणमित्यादि
नादुर्गायाविष्णवायुद्धस्य मुक्ताय सद्देहेभ्यो स्य आविर्भाव इत्युक्तः सोऽपि कालभेदेन व्यवस्थितः। एवं गतो रागपुराणा
दौ या विनायकादेर्ब्रह्मादाविर्भावो विहितः सोऽपि कदाचिन्महेश्वरस्य तदात्मनैवाविर्भविष्यन्तो ब्रह्माद्याविर्भाव इति स
माधानं शाक्तमतेन कुशापविरोधः इह शौरपिवाक्येः सर्वेषां सर्वदेहे प्रसक्तैवावगम्यते न हि यद्यन्नास्ति तत्ततउद्दे
ति लिकतादेस्तेलोद्यापत्तेः तस्मादेकमेवाद्वितीयं ब्रह्माद्यनघ नोपाधीयस्य मायायाने कश्चित्सदेहभिवपर
स्परस्माज्जातमिव व्यवहरन्तीत्यते इति सिद्धं एतेन कति पयवाक्यान्यादित्य कल्पाविदुक्तमर्थं निरस्तं यच्चाह राम:
रोहितं प्रत्याह अहं त्वं सर्वगो देव त्वमेवाहं जनार्दन आवयोरन्तरं नास्ति शब्दैरर्थैर्जगत्पते नामानि तव गो ७
विन्द यानि लोके महान्ति च तान्येव मम नामानि नात्र कार्या विचारणा इति तयोरुपपन्ना तामभेदप्रकाशनं अस्य म·

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अन्यथा त्वदुक्तरीत्या गुणभेदात्तदवच्छिन्नभेदो विज्ञ शिवादिपदानां शिवविष्ण्वादिनामत्वात्समवेतानां साम्यं स्या
तः पर्युषैर्वोक्तं शुद्धसत्त्वप्रधानत्रिगुणमायोपहित एकैकगुणावच्छिन्नमूर्तिभ्यः परस्तु यश्चन्द्रावतंससनीलकं
ठो मासहाय शुद्धसत्त्वमूर्त्युपलक्षितः परमशिव एव मुमुक्षुभिरुपास्यः तदुपास्तेर्मोक्षैकान्तरङ्गत्वात् उमासहायमित्या
दिश्रुतेः ब्रह्मादिस्तद्विभूतिः सब्रह्मा स शिव इत्यादिश्रुतेः यस्मात्सर्वा जगत्सृष्टा विरिञ्चिः पालको हरिः संहर्त्ता काल
रुद्राख्यो नमस्तस्मै पिनाकिने इत्यादिपुराणादिभ्यश्चेत्यादि पञ्चवैष्णवागमात्। तादृशमायोपाधिमूर्त्तित्रेय
परो वासुदेवमहाविष्ण्वाख्यः परेशः ब्रह्मादिस्तद्विभूतिः सब्रह्मा सशिव इत्यादिश्रुतेः तद्भक्तिर्मोक्षैकान्तरङ्गसाधनं
शिवादेस्तीषध्यवधानेन आरोग्यं भास्करादिच्छेत् श्रियमिच्छेद्धुताशनात् ज्ञानं महेश्वरादिच्छेन्मोक्षमिच्छेज्ज
नार्दनादिति पुराणात् समांसयोपि विचारे लोलिआदित डुकेश्चेत्यादि तदप्येतेनापास्तं सर्वेषां शुद्धसत्त्वप्रधान
त्रिगुणमायोपाधित्वसाधनेनात्यन्ताभेदसाधनात् किंच मैत्रेयोपनिषदि मायिब्रह्मप्रसृत्यन्तस्य प्रोक्ता अग्र्या
स्तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरिति परविग्रहेषु विग्रहत्रयस्यैवाग्र्यत्वं श्रूयते। यदि तत्तोप्यस्याकाचित्परस्मृतिः स्मा
तदा कथं तेषामग्र्यत्वं स्यात्। अग्रेभवा ह्यग्र्या उच्यन्ते अतः सर्वविशेषणानां साधकबाधकाभावात् मितित्यागाद्ब्रह्मा
देर्न कुतश्चित्त्याश्चात्मत्वं। अनेनत्र्याणामपि महाकल्पादौ स्वत एवाविर्भावः। परस्परस्मादुदयस्त्ववान्तरक
ल्पे तु कदाचिल्लीलया कुतश्चिन्निमित्ताद्भवतीति। अयमेवार्थमुपोद्बलयति भागवते। तत्र ह्येनलेस्तप
श्चर्यामि प्रत्युत्पशरणं तं प्रपद्येहं य एव जगदीश्वरः प्रजामात्मसमां मह्यं प्रयच्छत्विति विंतयन्निति त

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यफले स्थानो स्वाथनिष्ठ स्वरूपानाथायब्रह्मोदित्र्यसन्निधानेसति प्रणामाघनंतरं तान्सायकरेकोमयाहि भगवा
सौ॰सं॰ न्विविधप्रधाने ग्यिंतीकृत:प्रजननाथ कथंनु पूर्य·अत्रागतात्तनुभ्रतामनसोपिदूराकृतप्रसीदतमहानिहविस्मयो
१९ मर्शतिप्रश्ने·यथाकृतस्तत्संकल्पोभाव्यंतेनैवनान्यथा·सत्संकल्पस्यतेब्रह्मन्यद्वैध्यायसितद्धर्मपितितेश्रामुत्तरोप
न्यासेनमूर्तित्रयातिरेकेणापरस्यसर्वैश्वर्याभिव्यक्तिस्थानत्वर्यमूर्त्यंतरंनास्तीतिव्यक्तीकृतंनुस्तहेतेनैवाविर्भा
वापत्ते:अन्यथाअपेक्षसत्संकल्पत्वविरोधात्·तस्मान्नेनदतिरिक्तुरीयोपगमोयुक्त:।एतेषांसर्वपरत्वबोधका
साख्यवाक्यविरोधाच्छ्रीवादेरेकैकस्यापि लीलाविग्रहावयवइतिपुराणादिषुप्रसिद्ध·नचतेषुयद्यप्युत्क
र्षापकर्षवार्त्तापि प्यात्तिएकस्येवभूद्रसत्वप्रधानमायोपहितस्यपरब्रह्मणस्तत्तदाकारैर्विवर्तमानत्वात्·त
थाप्युपासकप्रेमास्पदेकृचिद्विग्रहेतत्सीमाधिक्यायोत्कर्षप्रकल्प्यायंसर्वपरस्तुरीयोन्यएतद्विभूतयइति
शास्त्रेणोच्यतेतथाचनपरशिवादिबोधकवाक्यविरोध:।अर्वचोपासनायाश्चतोन्मेनैवज्ञानद्वारामोक्षसा
धनत्वंनतुसाक्षात्·तमेवविदित्वेत्यादिशास्त्रविरोधात्·एतेनांतरंगत्वादिकल्पनापास्ता सर्वास्वंगाभेद
साधनादपिसानयुक्तायानिवध्यायन्मुनिर्गच्छतिभावयोव्यभिचारेणेत्यादीनिहराच्युतादिभाव्यायुक्तिबो
धकानितान्यपिवाक्यान्तरविरोधाद्दृढकुमारीवाक्यन्यायेनभक्त:परंपरयामोक्षहेतुत्वपराणीतिबोध्यं·नचज्ञा
नमहेश्वरादित्यत्रापिफलभेदोस्ति·विदित्वातिमृत्युमेतीत्यादिश्रुते:ज्ञानेनलब्धेत्यादिस्मृतेर्देहात्मज्ञानवज्ज्ञा
नंदेहात्मज्ञानबाधकं·आत्मन्येवभवेद्यस्यसनेच्छन्नपिमुच्यतइति· [illegible] ज्ञानसतिज्ञानेनोक्षेति

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाभावात्‌· भेदं मित्तत्र खलु सत्वतनोरित्यपि न विरुद्धनृणां सत्वतनोरित्यपि न्वयसंभवात्‌· सर्वेषां सत्वतनुत्वसा
धनाच्च· तस्मान्न किमपि वाक्यं भेदपरं प्रयोजनाभावात्‌· किंतु किंचित्साक्षाद्बोधकं किंचित्परंपरया तत्र पर्यव
सन्नं· किंच भेदस्य प्रामाणिकत्वे तन्निन्दा न स्यात्‌· दृश्यते च सा· यथा नारदीये· हरिरूपी महादेवो लिंगरूपी जना
र्दनः· ईषदप्यन्तरं नास्ति भेदकृन्नरकं व्रजेदिति· कौर्मे च· ये त्विमं विष्णुमव्यक्तं मां च देवं महेश्वरं· एकीभावेन पश्यन्ति
न तेषां पुनरुद्भवः· ये न्यथा संप्रपश्यन्ति मत्वेमं देवतान्तरं· ते यान्ति नरकान्घोरान्नाहं तेषु व्यवस्थितो मिति· इदं विधि
भेददर्शननिन्दाया अप्युपलक्षणं· तथा च भविष्योत्तरे· द्विधा रूपं तु पश्यन्ति ये मां ब्रह्माणमेव च· कुतर्कमत्तयो
मूढाः पच्यन्ते नरकेष्वधः इत्यादि· कर्मविपाकसमुच्चये च· यो ब्रह्मविष्णुरुद्राणां भेदमुत्तमभावतः· साधयेदुदरव्या
धियुक्तो भवति मानव इति· वायुश्चाह· अयं परस्त्वयं नेति संरम्भाभिनिवेशिनः· यातुधाना भवन्त्येव पिशाचा
श्च न संशय इति· यत्तु वैष्णवंमन्याः शिवादिद्वेषं कुर्वन्ति· तेन चेक्षुरसन्यायेन मायावकुरूपा· यथेक्षुरसो व
कुरूपो पि वापि निर्मलिनो दृश्यते· तथा मायाप्यन्तर्वकुरूपापि बहिस्तमोरूपा दृश्यते· तस्याश्च यद्विमलं तमः रूप
न्तदेव सत्वं इक्षुरसस्येव सिता· यथा चेक्षुमाधुर्यसिताया कृत्स्नमभिव्यज्यते अन्यत्र मलसंपर्कादल्पमल्पतरं
च एवं परैश्वर्यसत्वे तिशुद्धे सर्वमभिव्यज्यते· अन्यत्र मलिनदर्पणन्यायेनाल्पमल्पतरं च· किंच व्रीहिबीज
न्यायेनापि रजस्तमसोः सारः सत्वं· यथा व्रीहिबीजस्य स्थूलस्तुषः स्पष्टस्तत आन्तरः सूक्ष्मस्तुषः फलीकरणा
न्नाम्मात तद्भाष्यं कुरोत्यपि शान्तरः स्यादेवं तमोरजसोर्गर्भान्तस्थात्वादेव विषयदाढ्यत्पत्तिः अतस्तदेव छिन्नस्य विष्णोरेव त

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गन्धेतुल्यादीशत्वमितरयोस्तदभावाज्जीवत्वं अतः श्रेयस्कामैः सत्वावच्छिन्नः परमेश्वरो हरिरेवाराध्यः अन्योन्नरजस्तम
लौ॰ नि॰ सं चैव दूरतः परिवर्जयेदिति न्यायात्तपाद्याचित्यादिनिंदां कुर्वंति येच शैवं मत्वा विष्ण्वादिद्वेषं कुर्वंति तेन वतमो वा इदम
१६ ग्र आसीदिति श्रुतौ वैकारेण प्रलये गुणानां साम्यावो दर्शितः एवं च यथा व्रीहिं विषे प्रथमं तुष एवाविर्भवति ततस्तत्कर्मे प्र
कृत्या पूरेण क्षीरं भवति तदपि पुनः प्रकृत्या पूरेणाघनतां गतं तंडुलाख्यः सारो भवति तस्मिंश्च सिद्धे तद्बीजं दृष्टं सदंकुरो
त्पादनक्षमं भवति एवं शिवे प्रथमं तम एवासीत्तच्चेश्वरेणावरकत्वस्वाभाव्यादेकदेशे प्रच्यावितं वैषम्यात्प्रकृतिस्व
भावत्वात्पारजः संज्ञं भवति एवं रजोपि प्रकृतिस्वाभाव्यादेकदेशे प्रच्यावितं वैषम्यात्प्रकाशस्वभावत्वात्पत्यासत्वं
स्यात् एवं गुणानां समस्तविवक्षायां त्रिगुणमय एकस्वरूपः तत्पृथक्त्वविवक्षायां तु त्रयः तत्रापि तमउपाधिः शिव ईशः
रजउपाधिर्विधिः सत्वोपाधिर्विष्णुर्नोचकार्यगुणोपाधित्वात्कारणोपाधेः शिवस्यानुगो जीवोक्तः कार्योपाधिरयं
जीवः कारणोपाधिरीश्वर इत्यादि श्रुतेः तथा च न हि भिक्षुक इति न्यायात्तो न श्रेयस्कामोपासनार्हा इति तत्रयोप्या
पितेन हि बीजन्याये वक्ष्यमाणोक्त लग्न इन्यायेन नत्वेवमूर्द्ध्वपातित इत्यादि निन्दां कुर्वंति तेषां दुर्गतिर्महती त्यंतु
किं वक्तव्यं यथाह भगवान्युधिष्ठिरं प्रति भविष्योत्तरे मम भक्तः शिवद्वेषी मद्द्वेष्टा च शिवप्रियः तावुभौ नरकं यातो
यावच्चन्द्रदिवाकराविति भारते च शिवं प्रति यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु इत्यादि कौर्मे च धीम्प्र राम:
ति ध्यानं योगस्तपस्तप्तं ज्ञानयज्ञादिको विधिः तेषां विनश्यति क्षिप्रं ये द्विषन्ति पिनाकिनं यो मां समाश्रि
यन्नि समेकाले भावमास्थितः विनिन्दन्देवमीशानं स याति नरकं ध्रुवं तस्मात्परिहर्तव्या निंदा पशुपतेर्द्विजाः १६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कर्मणा मनसा वाचा तद्भक्तेष्वपि यत्नतः। धेनुदक्षाध्वरे शम्भादधीचेन महर्ष[illegible]णतिकल्लोभक्तेः परिहार्याः प्रयत्नतः
द्विष्यंतो देवमीशानं धुम्राकवशसंभवाः। शतात्मगोतमेनोक्ता नि संभाष्या द्विजोत्तमैरिति। तत्रैव स्थलांतरे। परात्परतरं यां
ति नारायणपरा जना। न ते तत्र गमिष्यंति ये द्विष्यंति महेश्वरमिति। हरश्चाह हरिं प्रति कैलासयात्रायां। यश्च त्वां द्वेष्टि गोविन्द
स मां द्वेष्टि न संशय इत्यादि। कौर्मे च धीम्मति। मूर्खं वा पंडितं वापि ब्राह्मणं वा मदाश्रयं। मोचयामि श्वपाकं वा न नारायणनि
न्दकमिति। अतो ति दुर्लभमिन्द्राद्यर्थनीयस्वगणाभावं प्राप्तेनापि घंटाकर्णेन हरिद्वेषिणा मोक्षायाराधितोपि न तस्मै तं ददौ।
यथा हरिवंशे। अहं पिशाचवंशे घंटाकर्णः संश्लिष्टः पापकर्मकृत। सततं दूषयन् विष्णुं घंटामावध्य कर्णयोः। अमनप्रविशेन्ना
म विष्णोरिति विचिंतयन्। अहं कैलासनिलयमासाद्य वृषभध्वजं। आराधयतं महादेवमनुवं सततं शिवं। ततः प्रसन्नो मा
माह ईशानो वृणु त्वं वरं हरः। ततो मुक्तिर्मया तत्र प्रार्थिता देवसन्निधौ। मुक्तिं प्रार्थयमानं मां पुनराह त्रिलोचनः। मुक्तिप्रदाता सर्वे
षां विष्णुरेव न संशयः। तस्माद्गत्वा च बदरीं तत्राराध्य जनार्दनं। मुक्तिं प्राप्नुहि गोविन्दान्नरनारायणाश्रमे इति। अत्र प्रसन्न
इत्यनन्तरमेवेदस्य हार्थ। यतः प्रसन्नतामुद्रादर्शनेन केवलं न वंचितवान्न तु प्रसन्नः। यच्छेवां देवीत्यादितदुक्ति विरोधे
न हरिद्वेषिणि प्रसादयोगात्। कथमस्य थानं नमोचयेत् न च तद्भक्तेर्मुक्तिहेतुत्वं तस्य च मोचकत्वं नास्त्येवेति वाच्यं अथा
हेनं ब्रह्मचारिणां मुमुक्षुः किं जप्येन्नाम तत्त्वं ब्रूहीति स होवाच या[illegible]ः शतरुद्रीयेणेति एतानि ह वा अमृतस्य नामधेया
नि एतैर्ह वा अमृतो भवतीति सर्वधासकृत जपेदनेन नक्तान्नमो प्रोति संसारार्णवनाशनं। शिव एको ध्येयः शिवंकरः प्र
णावतस्मात्त्वसक्ता[illegible] ह्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं येभक्ता वा देदेवं शिवं रुद्रमुमापतिं इहलोके सुखं प्राप्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तेयान्तिपरांगतिं· सर्वेगर्देर्दीनान्वेसर्वपापसमान्वितान्· समोचयतिसुप्रीतः शरण्यः शरणागतानित्याद्यसंख्य
गी. टी. श्रुतिस्मृतिवचनाप्रामाण्यापत्तेः· शंभुशंकरादिशब्दानांडित्थादिवदनर्थकापत्त्यासंस ज्ञानांनित्यदायत्करोवि
२० ग्रामामित्यादिनिरुक्तिस्मृतेप्रामाण्यापत्तेश्च· तस्मात्त्वभक्तिजमोक्षफलकज्ञानप्रतिबंधकहरिदेवस्यशिवानु
पाधिष्ठत्वनुपपत्तेश्च· त्रियदिप्रबधानुमितस्यराक्षसत्वस्यचानिवर्तनाययमीनोक्तिः। द्वेषेऽपगतेचतस्यराक्षस
त्वापगमस्तान लाभोनत्रैवोक्तौ· तेननतस्कृतेशाप्रक्तिवैयर्थ्यं· कथमन्यथाव्रतवधादिभि
रितस्यहरौदृढाभक्तिर्नालाभश्चातिशीघ्रंस्यात्· जन्मान्तरसहस्रेषुतपोध्यानसमाधिभिः नराणांक्षीणपा
पानांकृष्णेभक्तिःप्रजायते। अयत्नायाचिवहुभिर्योनलभ्यः मनुष्याणांसहस्रेषु वहूनांजन्मनामन्तेइत्यादि
नातयोरतिदुर्लभतोक्तेः· तस्मात्प्रतिवन्धापायेशिवाराधनादेवाद्भुतभक्त्यवान्तरव्यापारकात्स्यक्रमात्सदे
हविदेहमुक्तिफलंज्ञानंजातं· तज्जन्यत्वेसतितज्जन्यजनकस्यव्यापारत्वात्तन्निष्ठहरिभक्तेश्चतत्त्वात्· यत्वक्ष
यःस्वर्गंवासमस्तइत्यादिनाकृष्णास्तयास्वर्गगमनंतस्यततउक्तंतदपियेस्वर्गमेवपरंमन्यन्तेतदर्थंवाति
प्रयासंकुर्वन्ति· नैरण्यन्यायाप्ताहरिभक्तिरेवकार्येतिज्ञापनार्थं· ननुवस्तुतइन्द्राद्यैरप्यर्थनीयेशसा
मीप्यात्प्रव्यावृत्ततोतिजुम्भकाणांगृहलङ्घोपवेगैभक्तस्यपातनंयुक्तंनहिहरिभक्तिरधोगतये· म
हेशसामीप्यंत्वपारपुण्यपुञ्जप्राप्तादितत्प्रसादलभ्यं· [illegible]शः स्वसामीप्यस्यातिदुर्लभतांसूचयन्नस्या रामः
पभासते· परित्यक्तोसिनेदृक्स्थानेनानेनसुव्रत· बहुनाचकिंयुक्तेनमत्समीपेभविष्यसीति· ननुशान्ता २०
श्वमेधकर्तुः शक्रस्यापिदुष्टतादुर्लभंतेसामीप्यंकथंकस्यादिकतोरसमावपितुर्मेकथंभविष्यतीतिशंक

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मानं प्रत्याह अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च प्रजापतेमत्प्रसादात्फलभागी भविष्यसीति ननु यः कुरुते स भुंक्त इति
न्यायेन कर्तुरेव फलं भवति अन्यथातिप्रसंगात्तथा चाश्वमेधाद्यकर्तुर्मे कथं तत्फलभाक्त्वमित्याशंक्याह मत्प्रसादादिति
प्रतत्प्रवृत्तिफलके स्वलेरपुनरावृत्तिरूपं ते सामीप्यं कथं स्यादिति तच्चिन्ताभालक्ष्याह भूयश्चनेवरदश्रीत्यादिना त्वप्रसंतोमान
सोऽजरश्चेत्यन्तेन नन्वेमेवराः स्वसामीप्यादन्यत्र वेशं न दत्ता इति भ्रमितं प्रत्युत नाभ्र किमुक्तेनेति प्रागेव वरप्रदानं यस्मान्नोक्तः श
कयत्त्वनाशो शिवसामीप्याश्वमेधसहस्रवाजपेयशतलाभे च सति पानस्नज्वरासंभवादन्यवरदानेन तत्त्यागाज्ज्ञानु
पपत्तेश्चमदुक्तप्रकारेणानुभय युज्यते शिवधर्मोत्तरे च यो सप्रासादाः परस्यानं ध्यानयोगरता नराः न तेषां पुनरावृत्तिर्घो
रसंसारसागरे सर्वज्ञाः सर्वगाः शुद्धाः परिपूर्णा महेश्वराः शिवतुल्यबलोपेताः परशिवपुरगता इति स्वामीप्यम
हिमा समर्थ ते नान्यदिदं माहात्म्यं शिवपुरगता नां तत्सामीप्य सारूप्यलक्षणां मुक्तिं प्राप्तानामप्यनुत्तमं च यो न मुक्तस्तु रवा
सीति गेरुकणगीतसोपादिमीतेनेत्यादियाज्ञवल्क्याद्युक्तेः त्याशिवप्रसादहेतुगानविद्याभ्यासेनेश्वानुचरत्वं प्राप्ता
नामपि महात्म्यं तेषां पदं हिरण्यगर्भादिपदेभ्योपि श्रेष्ठं स्मरन्ति पौराणिकाः भिन्दन्ति शैलान्दधीचिर्वदतिव्यत्यासयं
ति क्षितिमन्तरिक्षं तृतीकृतब्रह्मपुरन्दराणां किं दुष्करं शांकरकिंकराणामिति ते हि साक्षाद्दिविषदां सन्तरिक्षसदस्त
था पृथिवीसद इत्येते विज्ञेयास्त्रिविधा गणा इत्यादिपुराणोपबृंहिताद्देवव्रतरूपोपनिषदाद्यश्वेभ्यामपरि
मितं महिमानं ख्यापयन्ति द्वितीयं जन्मप्रागाणपत्यमवाप्नोतीत्यथर्वशिरोऽश्वमेधफलं प्राप्य पाहे शिवानुचरत्वं की
र्तयिद्भवांतरेऽप्यात्यातीनोतकर्षं स्फुटयति अत एवोक्तं भक्तैः भजे भव द्वंतिकप्रकृतिमेत्य पैशाचिकं कि मित्यमरसं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वि
पदः प्रमपनायनाश्रमहेभवद्रवनदेहली कम्पं डं इंडा हतिस्फुटत्स्फुट कोटिभिर्भव हादिभिर्भयतइति बहुगणसह
लो. सं. यस्य वा स्वगणाधिपत्वमवगम्यते आगतोहं महाशैलात्केलासाहितित दुक्त्यार्थं कैलासवासितं वनथाव कथं तस्य त्व
२१ र्गमनं हरिरूपालयं स्यात् ईदृशस्य हरिद्वेषप्रकृतिसुजनयविनययोः सनकादीशासनेप्रवृत्तिरिवप्रसन्नद्वेषिणां दुर्ग
तिसूचनायहरौ स्वरूपयेव शैवापसादानामन्येषां विस्मृदेविणां कैमुतिन्यायेन दुर्गतिसूचनायहरे स्वयैवेति बोध्यं तस्मा
दुक्ताभिप्रायैवास्य त्वर्गमनोक्तिः सशिवसमीपएवागतइतितुततं अतः कृष्णायवरदानुमागतेनेशेनागता नागणा
प्रख्यानां वर्णानप्रसंगे स्याद्येवं वर्णनं तस्याग्रेसमपघतनभूतसंख्याः सहस्रशः घंटाकर्णो विरूपाक्षः कुंडधारो कुमुद
छि.सि.१ दइति तस्मादुक्ताभिप्रायमेवेदमाख्यानं एवं हरिभिन्नकस्यापि दक्षस्येशद्वेषिणो दुःखाद्युक्तिरपि भास्ताद्दोशिवद्वेषिणा
मन्येषां वैष्णवापसदादीनां दुर्गतिसूचिकाद्वेषापापेय्युगतेष्वस्र्विकेतिबोध्यं किंचतामसत्वात्कृष्णो
रुद्रः सात्विकत्वेन अशुक्लस्य हरेर्ध्यानात्कोपभंगं न्यायेनशैलगतः एवं वश्वेतो हरिः त्वामसेशस्यध्यानात्कोर्ध्वगतइतिपु
राणे प्रसिद्धाः शिवायविघ्नरूपाय विघ्नवेशिवरूपिणा इतिहरिवंशे च स्पष्टीकृतमिदं तथा च अस्मांशिवंद्विषंतो हरि
मेवद्विषंती तिकथं तेवैष्णवाः एवं रूपामं हरिंद्विषंतो हरमेवद्विषं ती तिकथं तेशैवा इतिध्येयं। अथके अंतमजुलाट
मः। वाल्मिकीयरामायणेवनेरामगमनं मेनुमतं नास्ती तिकोशल्याप्रस्थायनार्थं भरतोवहून्शपथान्कृत्वा तिष्ठो रामः
रमेवं शपथं मत्वां तेचकार भक्त्या विपदमाने धुमार्गमाश्रित्यपश्यतः तस्यपापेन लिप्येतयस्यार्योनुमतेगतइति। २१
अआदो हरिहरादेरितिशेषः मार्गान्तरमाहात्म्यबोधकं शास्त्रं मार्गमित्युक्त्यानुशास्त्रोक्तं तत्तदुपासनार्थं तत

दुत्कर्षवर्ण्यनरूपमार्गमेवाश्रित्य सन्तु तन्मार्दर्शनात्वेतिध्वन्यते· विवदमानेषु हरादेरुत्कर्षापकर्षौ स्याकलहं कुर्वन्तु पश्यापं· अथ
चपश्यतः भ एव लोयत्यापं तस्य पापस्य संबन्धेनात तत्मूल्ये नेतिथावरनत्वन्यस्य पापेनान्यस्य लेपसंभवः नेनेति पाठस्तु
सुगमः अत्रापि पश्यत इत्युक्ते र्विवादं श्रुत्वा यमुत्कृष्टोन्यपकृष्टा इति यो निश्चिनोति तस्य पश्यापमिति भावः पश्यपश्यतम
विग्रहाद्वश्विन्ने शनिंदां भृणवतत्पुदासीनस्यापि पापं भवत्येव कोर्णौ पिधाय निरियाद्यत्कस्मै देशे धमावतर्यसत्।।ऽपि निर्भिर
स्यमानेच्छिद्यात्मसम्यक्चरतामसतां प्रभुश्चेजिह्वामस्मृतपि वतो विषजेत्तस्य धर्म इति भगवत्ये शानिन्दा भवण्याऽपि निषेधा
तथापि तस्येदपि त्यमेवेति ज्ञानतः सकाशादति किंचिदस्मलोषुस्या पात्मापास्यत्वमित्यभिप्रायः तथाहि देवीभागप
रीक्षार्थमागतेन मायावटुनाशिवेन शिवनिंदायां कृतायां तां भगवती· सखीः प्रत्युमोक्तिः आर्यायाणां निंदनं श्रुत्वा येन यां
ति त्वरान्विताः स्थानांतरं सप्रतिष्ठास्ते पिस्युः पापयोनय इति· अपि केमुतिकन्यायघोतकः पदीशानिंदां श्रुत्वा ये शीघ्रं
देशांतरं न यांति ते पि न विद्यते प्रतिष्ठा न्नमलोकादिलक्षणा येषां तादृशाः संतः पापयोनयः कृमिमशकादिजन्मानः
स्युर्भवंति तर्हि निंदकास्तादृशा भवंतीति किमु वक्तव्यं· यथाहोपमन्युर्हरिं प्रतिभारते· यश्चापसूयते देवं कारणात्मान
मीश्वरं· स कृमन् नरकं याति सहपूर्वैः सहात्मजैरिति एवं हि दुर्गतिमियाशास्त्रेष्वभवत्तानामपि दुर्भगानां विद्यादि
च्छेकम ... नास्य निन्दकानां विल्याविल्या ... स्यायेन पुनर्दुर्गतौ प्रवेश इति कोशिशो वाक्या मिवो ध्वयं ति विस्मरभया द्दि
ग्मात्रमेवेह दर्शितं· यद्यप्येकपक्षपातेनान्यनिन्दकानामप्यस्तितात्कालिकः कश्चिद्दर्षविरोधस्तेषां नास्ति क सुह
दां· तथापि कोशध्यानस्यायान्निध्यावाग्दिनां तेजां परिशेषेति दुःसहं दुःखमिस्यास्ति के ... ंतुमग्रहन्तेषां च लेगोव्व

गी॰टी॰ वस्यमेवत्यान्तःउक्तादिनीतिन्यायात्स्वात्मनः अन्यथा चौरापत्तेः धान्यं ह्यभिग्रहइति न्यायात्तल्लिङ्गनिमित्तदुर्गतरत्वस्य तानः
तत्तद्विग्रहावच्छिन्नेश्वरभेददर्शिनां त्वन्यत्तमविग्रहावच्छिन्नोपासकानां निष्कामानां नितरां निर्मलस्वांतानां तत्प्रसादात्तत्त
२२ त्वसाक्षात्कारेण मोक्षः समोंकीनाम व्यर्चिरादिमार्गेण सत्यलोकंगतानां हिरण्यगर्भेण सह मोक्षः तदुक्तं श्रीभगवद्गीतायां ये
तिमंविघ्नमव्यक्तं मां चरदवसहेश्वरं एकीभावेन पश्यंति न ते पापेन रुद्रवदतितिअत्र हरिहरयोरग्रहणाकाकदधिघातकन्या
येनाविधिमत्त्वुपलक्षणं यथा हरिर्दक्षं प्रतिभाषते अहं ब्रह्मा च शर्वश्च जगतः कारणं परं आत्मेश्वर उपद्रष्टा स्वयं द
गविशेषणः इत्यादिनाश्रयाणामेकात्म्याबोधनपश्यतिर्योभिदां सर्वभूतात्मनां ब्रह्मन्स शांतिमधिगच्छतीत्यंतेन एवं हरि
हरद्वेषनिंदानिंदकं च यो पुपलक्षणं बोध्यं किं बहुना सर्वदेहावच्छेदस्य सर्वेशसाधितत्वादेकनिन्दा द्वेषयोः सर्वविषयता
देकनिंदकः सर्वनिंदक एव एकद्वेष्टा सर्वद्वेष्टा चेति बोध्यं ननु ब्रह्मादीनां सर्वेषां किं नाम सर्वप्रचतुर्मुखादिदेहवृत्तित्वं
नतावत्प्रणापतिन्यायेन भिन्नभिन्नावयवावच्छेदेनैकदेहे भिन्नभिन्नदेशवृत्तित्वं तत्र परिच्छिन्नत्वस्यावयवेनाद्रिसंगे
नानित्यत्वापातात् अतएव न तिलतंडुलन्यायेन सर्वदेहेष्वेषां संसच्छिन्नीरक्षीरन्यायेन संकरो वापि संभवति अतो नुपपन्नोयं
पक्ष इति चेन्न वेणपकाशन्यायेनात्यंताभेदस्यैव स्वीकारात् नहि प्रयागे स्रोत्यसंसर्गे लोकप्रवाहीभूते श्यामरक्तवर्णे गंगाय श्वेत
मुनासरस्वतीनीरे प्रतिबिंबितस्य तदवच्छिन्नस्य वाकाशस्य भेदलेशो प्यस्ति किंच यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते सदेव सो राम:
म्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयं सो कामयत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिना खंडाच्छितो यं ब्रह्म स्वत एव प्रागासीत्तस्मादेव मायोपाधि २२
ताद्भिन्नभिन्नमितोपादानात्सर्वं जगदुत्पन्नं तेनैव च सत्तास्फूर्तिमत्तत्रैव चांते लीयत इति बोध्यते एतदात्म्यमिदं सर्वमिता

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दिना च सर्वात्मत्वं तस्योच्यते तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीत्यादिश्रुतिभिरुपक्रमादिलिंगेभ्यः तत्रैव सर्ववे
दतात्पर्यमिति ज्ञायते अत एव तदुपबृंहणभूतपुराणादेरपि तत्रैव पर्यवसानं अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतदृग्वेदो यजुर्वे
दः सामवेद इत्यागमेन तस्यैवाखिलागमाविर्भावहेतुतोच्यते अथमर्थो जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात्तत्तु समन्वयादित्या
दिसूत्रभाष्यादिषु प्रपंचितः पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरित्यादिश्रुत्या च तस्यैव सर्वोत्कृष्टत्वं मुक्तप्राप्यत्वरूपप
रमगतित्वं चोक्तं अथ पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत प्रजाः सृजेयेयेत्यादिश्रुतौ तु जगद्धेतुत्वं हरेरुच्यते अथ नित्यो देव एको ना
रायणो ब्रह्मा च नारायण इत्यादिना च सर्वात्मत्वं तस्यैवाम्नायते एवं तोऽस्वं गोदासीनस्य कारणत्वासंभवान्मायिनस्तदाश्रयं त
त्रमायित्वं दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया इति हरिवाक्याद्धरेरेव ज्ञायते तद्विष्णोः परमं पदमिति श्रुत्या पदत्वाननिवर्त्तनेन तद्धाम
परमं ममेति स्मृत्या च मुक्तप्राप्यतापि तस्यैव प्रतीयते अत्र सर्वत्र षष्ठी राहोः शिर इतिवदभेदे बोध्या एकत्वमथ परमं पदं य
दित्यादौ सामानाधिकरण्यदर्शनात् एतेन तद्विष्णोरिति भेदे षष्ठी पंचमी च यदत्तो यास्ताः मत्तः परतरं नान्यत् न त्वत्समो
स्तीत्यादिना सर्वोत्तमता तस्योच्यते तथा नारायणपरा वेदा नारायणपरा मखाः वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा आद्य
वन्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते वेदैरशेषैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृदित्यादिना श्रुत्यादितात्पर्यभूमित्वं तत्कारणत्वं च हरेरवग
म्यते ओं देवा ह वै स्वर्गं लोकमायंस्ते देवा रुद्रमपृच्छन् को भवानिति साधित्वमपि तस्य श्रूयते न चात्र महेश्वरत्वादन्यपरः
तत्र मंत्रे बहूनां शिवनाम्नामेवोपलब्धेः दक्षयज्ञमहेश्वरं प्रतिनिमंत्रणाभावे सर्वभूतकरो यस्मात्सर्वभूतपतिर्हरः सर्वभूताना
त्मा चैतेन त्वं ननिमंत्रितः त्वमेव हीज्यसे यस्माद्यज्ञैर्विविधदक्षिणैः त्वमेव कर्ता सर्वस्य तेन त्वं न निमंत्रितः इति दधीचिवा
क्येन तस्य सर्वहेतुत्वं सर्वात्मत्वं सर्वयज्ञयष्टव्यत्वं च विशेष्यसंबंधित्वेनान्यपरो गवाद्यधिदिव्यामेव कारणध्यानस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मुक्तत्वकर्तृत्वयोर्निरासः तोयपादः अथवामायमादेवस्यभयान्तवमोहितः एतस्मात्कारणात्पापिष्ठोभोक्तारं तेनैनं संगिनत इतितं
लै॰ टी॰ नैवहन्तेन्ततोक्तिः छलेनप्रमुक्तत्ताक्तिस्तस्य भवतितप्रर्तिकारणतोयपादकमाधित्व मपितस्ववेदाश्च एवंयोमांवेत्तिसवेदान्वेत्तिसां
२३ गानित्यथर्ववेशीर्षश्रुतानस्यसांगवेदज्ञानवाप्यत्वोक्तेः अजन्यत्वोपलम्भात्तद्विषयीभूतमदेशस्यतत्वमितिपाद्यतत्वनिष्ठीयते वे
दाः सांगोपनिषदः पुराणान्यात्मनिश्चयः यदृश्यपरस्यगुह्यस्येवदेवामहेश्वरइतिद्रोणपर्वणिगीतत्र [illegible] पच्यतेसर्वसिद्धां
नैर्वेदान्तैर्मुनीश्वरैः तपा[illegible]वस्पष्टं सांगवेदपुराणादितात्पर्यभूमित्वं शंभोः स्मर्यते तस्मात्परतरंनान्यत्किंचिदस्तिमत्स्वरा
दिति तस्माल्लाम्यः पापोदेवस्त्रिषुलोकेषु विद्यत इति वक्रमेण तयोरेवाक्यसर्वेत्निमतोच्यते हरिविद्यान हरिवाक्ये नानस्तत्तः पर
मोदेवदेवजगत्पते मुख्योगोरिहन्तानामस्तुतत्वत्स्यमदेवभक्तोभूतमयंभवदेवाथनालीति तथैव वेदावेदांगाः संहितास्तस्मात्तापत्तो
दीक्षासदक्षिणावामस्त्रूपतिबेददिहकृत्वमपि तस्योक्तं मुक्तप्राप्यत्वमपिपरमपरायणां तत्वमितितस्यश्रूयते स्मर्यतेस्वतंधाम
परमं पदमित्यादिमपिचभगवद्गीतायाः सप्तमनवमदशमाध्याये सुहृत्वस्यसर्वात्मत्वज्ञापको योविभूतियोगोदर्शितः अन्य
त्रापितत्वपुराणादिषु च सोपिहरपरैतिहासपुराणादिषु तत्वेदर्शितः यथामोक्षधर्मे दक्षसंवादे नमो गाणपत्ततां ता
क्ष्णेनतत्ख्वभोगिनामित्यादि पञ्चकादशतस्त्रत्वात्पवकविश्वरूपं हरिणादर्शितं तदप्यत्रशंभोरुक्तं भवच्छरीरेपश्यामिसोमम अग्नि
मलेश्वरं आदित्यमथवैविष्णुं ब्रह्माणं च बृहस्पतिमित्यादि किंचैकादशेएवामीहित्वामित्यादिनामयाहतो स्तवनदास्यतेन हरि
णाहताएवभीष्मार्जुनेनहताइतिशायले शान्तहदीये वार्जुनप्रश्नोपन्यासवाक्यार्थइति न्यायात्तेनहताएवकौरवाः पार्थेनहताइ राम:
तिनिश्चीयते किंचएवएवलोकशुभकर्मअल्ला[illegible] शुद्धान्ततः फलमतउपपत्तेरित्यादिश्रुतिसूत्रैः परात्मनः शुभाशुभकर्मफलदातृत्वो २३
च्यते अत्यमासमतादृशीसत्वादः ततो विपर्ययाविप्यादिना बधकत्वं चाचक्षसं चेशम्भोच्यते लभतेच ततः कामान्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शिवाप्य जलसमभुञान-तेषामहत्समुद्धेरित्यादिना तत्सर्वं हरेरुच्यते· समो वयति सुग्रीतः शा एषं शरणागतानां आयुरारोग्यमैश्वर्यं धति
तं का मांश्च पुष्कलान् सददाति मनुष्येभ्यः स चैवाक्षिपते पुनः सेन्द्रादिषु च देवेषु तस्य चैश्वर्यं मुच्यते· सकामा नां शंभुर्देशो योदिष्या
ये यमानुषाः समेधयतितत्त्विन्नत्यं सर्वार्था न्सर्वकर्मसु· शिवामिस्व न्मनुष्याणां तस्मादेषः शिवः स्मृतः सर्वथा यः पशून्या ति ते
भ्यप्रमते पुनः तेषामधिपतिर्यश्च तस्मात्पशुपतिः स्मृत इत्यादिना रते· ब्रह्मादिस्तंवपर्यन्ता न्यभूत्वे ह्येमादि पुराणेषु च तत्त्स
र्वं हरस्योक्तं· देव्यथर्वशिरसि नुपत्स्यपेः शाश्विधमानाद्विती यरूपत्वादिकं प्राग्दहत्वाथर्वशीर्षे शिवस्योक्तं तत्सर्वं शिवायां दर्शि
तं· हरिवंशे च हरिप्रणीतो मातः त्वं भावा सा सर्वभूतानां निष्ठा च परमा गतिरिति तस्याः सर्वाधिष्ठानत्वमुक्तं प्राप्य त्वे वोक्तं· तत्रैव
लक्ष्मीरूपे णाद नवानां वधाय चेत्यादिना त्वया व्याप्तमिदं सर्वं जगत्स्थावरजंगममिति स्यतेन तस्याः सर्वात्मता वोक्ता· तथा भवि
ष्योत्तरे उमोक्तिः यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति· तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति· सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः सर्वभूतेषु न
च सर्वं मयि स्थितं· स तु पर्वत दुर्गेषु मार्गमाणो विनश्यतीति· मात्स्ये च सर्वगा सर्वभूतेषु द्रष्टव्या परमेश्वरी सर्वलोकेषु यत्
किंचिद्दिनंतया विनेति· मार्कंडेये तु तयाविसृज्यते विश्वं जगदेतच्चराचरं सैषा प्रसन्ना वरदा नृणां भवति मुक्तये· संसारवं
धहेतुश्च सैव सर्वेश्वरेश्वरीत्यादिना प्रागुक्तं सर्वं गौर्यां दर्शितं· सनत्कुमारसंहितायां· विद्येवेदान्तगीते श्रुतिपरिपठिते
मोक्षदे मुक्तिमार्गे मार्गातीते तत्त्वरूपे प्रसादनावेदान्तोपपाद्यत्वमोचकत्वादिकं सरस्वत्या उक्तं· सरस्वतीं नमस्यामि चेतनां
हृदि संस्थितां· मतिदां वरदां चैव सर्वकामफलप्रदां· भुक्तिमोक्षप्रदामित्यादिना बृहस्पतिश्चैतत्सर्वं तस्यां दर्शितवान्· त
स्याः समुदाअभिधानरिति नजीवोतिजदिशश्चलः क्षरस्वरूपतद्विश्व मुपजीवतीत्यादि श्रुत्या पश्यानगदुत्पालक

दकतपा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वादिकमुक्तं। अथ … … सकाशात् समुद्रमथनाद्यः स समुद्भवति जलमत्स्यादिति व्युत्पत्तेः। अपि आधिकं प्रभूतममुदर्दे
दिक्षरंति वाग्देवता … … क्षरणादिकं कुर्वंति। अक्षरं प्रधानं तदधिष्ठितं सत् क्षरति। ईश्वरा
२८ ध दिप्रदत्तं कार्यं … … मते। अत्र तस्या इति ते ने ति च … … त्वं व्यनक्ति।
तत्त्वमायोपहितब्रह्मरूपत्वे पर्यवस्यति। ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियमिति लक्ष्म्याः सर्वेश्वरत्वं श्रूयते। स्मर्यते
च जगत्कारणत्वं सर्वात्मत्वमोचकत्वादिकं वै त्वमेव। नमस्ये सर्वभूतानां जननीमब्जसंभवां। त्वं सिद्धिस्त्वं स्वधा स्वाहा सु
धा त्वं लोकपावनी त्यादिना शरीरारोग्यमैश्वर्यमरिपक्षक्षयः सुखं देवि त्वद्दृष्टिदृष्टानां पुरुषाणां न दुर्लभमित्यन्तेन।
तत्रैव। तन्निबोध यथा सर्गे भगवान् संप्रवर्त्तते। नारायणाख्यो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः। उत्पन्नः … ते ब्रह्म … लिस विद
एवोपचारतः। एकार्णवे तु त्रैलोक्ये ब्रह्मा नारायणात्मकः। भोगिशय्यागतः शेते त्रैलोक्यग्रासबृंहितः। जनस्थो योगिभि
र्देवश्चिन्त्यमानोऽब्जसंभवः। प्रजासर्गं भगवान् ब्रह्मा नारायणात्मक इत्यादिना विधेर्जगदुत्पत्तिप्रलयहेतुत्वयोगिचिंत्य
त्वादिकमुक्तं। एवं शैववैष्णवादिमतेषु दर्शितान्यदर्शितानि चापीदृशानि सर्वाण्येव स्मर्तव्यानि। एतानि च यदि संभव
त्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि नेष्यत इति न्यायात् … एकवाक्यतां नीत्वे तत्तत्प्रतिपाद्यानां हरिहराद्
नामेकवाक्यतापन्नानां संभूयैकार्थप्रतिपादकत्वमिति न्यायेनैकाद्वितीयब्रह्मरूपतोपेयते न तत्प्रमाणानि भवन्ति। रामः
अन्यथा त्वन्योन्यविरोधं … … सर्वाण्यपि … न्यायबाधितानि स्युः। न हि सर्वेश्वर … २८
भिन्नानां … … सर्वेश्वरत्वाद्यत्वादिकं संभवति विकल्पसमुच्चयादीनां प्रागेव निरस्तत्वात्। तस्मात् श्रुति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्मृतिप्रामाण्यमपि रुद्राद्भिन्नत्वमेव एवोपेयः यस्तु ते उक्तं व्यपदेशाग्रहात्कृतं वैकल्पं तदेव साधयति मनशैवो न वा वैष्णवः किंन्तु नास्तिक एवे
ति मंतव्यं यथाहुर्हरिः श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लंघ्य वर्तते आज्ञाछेदी मम द्वेषी मद्भक्तोपि न वैष्णव इति मनुश्च श्रुतिस्तु वेदो
विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः तेभूतेपोवमन्येत हेतुशास्त्राश्रयो द्विजः स साधुभिर्बहिःकार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः इति ईदृशश्चायं श्रुति
रपि स्यात् अन्यथा ननुगच्छन्तं सो दोषो विविमुच्यतीति स्यात् किंच दुराग्रही वैष्णवो वा शैवो वा मध्ये बुधैः किं विष्णोर्भिन्नः शिवः
शिवाद्भिन्नो वा विष्णुः नाद्यः घटाद्भिन्नस्य पटादेर्घटत्ववद्विष्णुभिन्नस्यापि विष्णुत्वापत्त्यानंदात्मकशिवरूपत्वमपि न स्यात्
यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्तीति श्रुतेः पुरुषोत्तमाद्भिन्नस्य पुरुषोत्तमत्वं मुकुंदभिन्नस्य मुकुंदत्वं च अबं तथा वालं तदुपा
सनया मुमुक्षूणां न द्वितीयः शिवश्शंभुः शंकरो महेश्वरभिन्नस्य शिवशंभुशंकरमहेश्वरत्वापत्त्यानुपास्यत्वप्रसंगात् शिव ए
को ध्येयः शिवंकरः अन्यत्सर्वं परित्यज्येति श्रुतेः अत एवोक्तं हरिवंशे न विना शंकरं विष्णुर्न विना केशवं शिव इत्यादि शिवस्य विष्णो
र्भिन्नत्वेपि न विष्णोः शिवाद्भिन्नत्वमिति तु न वैष्णवैर्वक्तुं शक्यं एवमन्यत्रादर्शनात् न विना केशवं शिव इत्युक्तिविरोधाच्च स्वपक्ष
क्षतेश्च तथा च वध्यता वध्यतां या लोनालेनाथौ तिजीवतः स्वपक्षहानिकर्तृत्वाद् घः कुलांगारतां गतः इति न्यायविषयतां तां निव
र्तते एवं शैवमतेपि बोध्यं तस्मात् न श्रीरामादिविग्रहावच्छिन्ने परे ब्रह्मणि नौपाधिकोपि भेदः कल्प्यः तथा सर्वव्यापकत्वं न स्या
न्नतोपि परस्योभयलिंगत्वं सर्वग्राहीति अपि चैवमेव इति च स्यान्नतु पाधितोपि परस्येशस्योभयलिंगमनेकरूपत्वं नास्ति
दंगबलत्वपरे प्रवेशानेन भेदकत्वस्येच्छा लादित्वाद्यसूत्रार्थः एके शाखिनोम त्योः समस्तमासोश्रीस्यादिभेदनिन्दापूर्वकम

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भेदं एव परमात्मनः स्वभावमनन्तो लिखितो योर्थः प्रतिनिततत्पुराणेषु इतरासाधारण्येन तत्तत्प्रतिपादनप्रमाणं स्यात् एवं ह्य
लो·लं· वंशो वमित्यादिपुराणसंज्ञाभेदाश्चानर्थकाः स्युः चतुर्भिर्भगवान्विष्णुर्द्वाभ्यां धवलात्तथा रविः अष्टादशपुराणेषु शिवे
२५ शुभगाथा स्थितवद्ब्रह्मादिप्रभावाश्च प्रादिपति विभागवचनं प्रमाणं स्यात् तथा वामे दर्वचः प्रामाण्ये साधनेष्टत्तानां
भवतामेकं संधित्सतोपरमत्र एवं तद्धृति नापापि विषयत्वं दुर्वारं तत्र यो यापि को भेदो व्यपगुपेयमिति चेत्तत्तत्पु
राणकार्यसर्गादि प्राधान्याधिवक्षमाणआघवस्थितं एवं तत्तच्छीलाविग्रहाव स्थितिमेवी ततस्तच्छ प्रवृत्तिसंभवा
त्‌ एतद्विवक्षयापि वसंज्ञाभेदमात्रं परस्य कृष्णी वलस्येव पूर्वोक्तसंज्ञाभेदः तत्र ··· वैष्णवे एकस्य संतकरणा
त्लवि द्वैधं शौभिकं समस्तं यातिभगवानेकएवजनार्दन इति मार्कण्डेयेपि कृष्णीवलदृष्टान्तपूर्वकमेवमेवोक्तं केचित्तु
सत्वादिगुणावच्छिन्ने शववच्चतुर्भुजादिदेहघृत्तिजातिविशेषविशिष्टस्यापीशित्रुर्विष्ण्वादिशब्दवाच्यत्वं तथाच भु
त्वा पोत तत्र च्छेदनतत्तन्नामव्यवहारोपपत्तिरित्याहुः एवं च रुद्रशब्दितस्य तमोवच्छिन्नचैतन्यस्य चतुर्भुजदेहाभिमा
नित्वात् तदभिमानविषयस्य चतुर्भुजदेहस्यापि विष्णुशब्दितसत्त्वावच्छिन्नादभिमानविषयत्वात् चतुर्मुखदेह
स्यापि तयोरभिमानगोचरत्वात् रजोवच्छिन्नस्योभयाभिमानित्वाच्चयोधिष्ण्यः तत्र वेदरूढो योरुद्रः स पितामहद्व रामः
५ त्यादेशजस्य चतुर्भुजदेहस्यैतदभिमानिमोहरिहरयोरपि हरिनारायणादिशब्दाभिधेयत्वान्नानामानित्वगोविन्दे २५
त्यादेशजस्य·उक्त विवक्षयासंज्ञाभेदादसाधारण्यव्यवहारादेशजस्येयोगित्वं चतुरस्रं कारणीभूततमः प्रभृत्स

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वक्ष्यन्ते शास्त्ररुद्रादिसंज्ञा मैत्रायणी शाखादौ श्रूयंते॥ अथ यो ह खलु वावास्य तामसोंऽशो सौ स ब्रह्मचारिणो योयं रुद्रः॥ अथ
यो ह खलु वावास्य राजसोंऽशो सौ स ब्रह्मचारिणो योयं ब्रह्मा॥ अथ यो ह खलु वावास्य सात्त्विकोंऽशो सौ स ब्रह्मचारिणो योयं वि
ष्णुः स वा एष एकस्त्रिधा भूत इत्यादि॥ अयमर्थः तामसः तमःप्रधानत्वेन तत्कार्यसंहारशक्त्या प्रधानत्वेन वा विवक्षितोंऽशो रु
द्रांशो हे ब्रह्मचारिणः एवमग्रेपि न च तामसादिपदेन केवलं तम आद्यवच्छिन्नो विवक्षितः तम आदेरन्योन्यसहचरस्वभा
वत्वात् यथाहुः सांख्याः अन्योन्यमिथुनवृत्तय इति॥ आगमश्चात्र भवति॥ अन्योन्यमिथुनाः सर्वे सर्वे सर्वत्रगामिनः रजसो
मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः तमसश्चापि मिथुने ते सत्त्वरजसी उभे॥ उभयोः सत्त्वरजसोर्मिथुनं तम उच्यते नैषामादिः
संप्रयोगो वियोगो नोपलभ्यत इति मिथुनपदेन सर्वत्राविनाभाववर्तित्वलक्षणं सहचरणशीलत्वं विवक्षितं तथा
च पृथो रुद्राख्यानमेव तामसादिपदेष्वितं एतेन प्रलये तम एवावशिष्यत इत्यादि कल्पना प्यपास्तेत्यलमतिप्र
संगेन॥ तथा मैत्रेयश्रुत्यामेतद्यत्स्पृष्टो ह मिदं त्वया विष्णोरंशांशसंभूतिचरितं जगतो हितमित्यादिर्वै एवादो रुद्रा
द्यवयवशात्तद्व्यवहार औपचारिकः न स्त्वेतत्पाषाणो सौ यं पंकणगुसिवत्तत्संभवतीति निष्फलत्वश्रुतिविरोधात्॥ अत एवं
दोरंशो गुरुरितिवदपि नातद्द्वेदवभिन्नत्वाप्यनेभ्य नापि बिंबप्रतिबिंबभावेन स्कंभवनान् जीवत्वापत्तेश्च॥ नन्वेभ्य यो
ध्नत्वाविद्यावच्छिन्नकर्मकर्तृत्वादि रूपजीवलिंगसत्त्वात् अगदुत्पादकत्वादीशलिंगासत्ताच्चेयमेवमेतेषां तद्धिचेन्न
न दुर्मतिरसियत अजोपि सन्नव्ययात्मेत्यादि संव्यवहारानिष्पन्नलोपिन पञ्चपदीवत् कर्मकर्तृत्वं तु लोकानुग्रहार्थे वेशाद्य.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धादिवदं नवर्तेमिमित्यादिना उक्तो भावादि घियिनोऽयं तमुद्दिश्य प्रश्नं भागवते स्त्रीसंगिनां गतिरियं प्रथमं प्रकारे त्यादि। शिवा
लो॰ लं॰ वतारस्य भैरवस्य अनलहत्वा प्रतारणं लोकसंग्रहार्थेति काशीखंडादौ स्पष्टं महादेवांशसंभूतामित्यादिना तत्रांचा लोकि
२६ कपुत्रकरीत्योपचारिक्येव एवं श्रीगणेशस्य ब्रह्मवैवर्ते विष्णुस्वरूपत्वोक्तिः अग्नेर्मेकादिपुराणे शिवोक्तिः कचिद्ब्रह्मांशत्वोक्तिर्या सा
पीदृशी गृहे कचिदिक्ष्वंशोक्तिः कचिच्छिवांशत्वोक्तिश्चेत्येवमेव मत्वा इतिसाक्षाच्छिव एव न तेनांशत्वकथापीति प्रसिद्धं ब्र
ह्माण्डपुराणे। कथं तर्हि रामकृष्णादौ गर्भवासादि पुरःसरजन्मक्रमेण च बाल्याद्यवस्थायुक्तत्वं हर्षादिकं भार्याद्यर्थं विलापादि
त्ति चेत्ति वेत्तस्मायेव यतो हरूप तरमेव कृष्णा लवन्नतु वस्तुतोऽस्ति अखंडचिदानंदघनत्वाज्जगदादेः तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे। स्त्रीपुंस
लानुषंगात्माहे देहो नात्र्यविजायते। किंतु निर्दुःखचैतन्यसुखं निर्यात्यविवानंतं प्रकाशयति सेवेयं जनिर्विज्ञानं ख्यापरः। तथा
प्यसुरमोहार्थं परे पांचभौतिकचित्ताः दुःखशान्तिप्रभावश्च दर्शयेत्सुखसमृतः कृष्णादिकृत्या ज्ञानं स्वतंत्राचिंत्यसद्गुणो। मो
क्षाभावाय तेषां तु दर्शयेत्तानजो हरिः कृष्णो ... देहोऽपिच्यकं देहत्यदेहवत्र लोकानां दर्शयामास स्वरूपं सद्भाकृतिमिति
विष्णोरित्युपलक्षणं नंदगृहादौ कृष्णादि रघवतारेऽप्येवमेव तथा च रामावतारे शोकसंतापनाफलं रावणस्य श्वरत्वबुद्धिमतिर्वधेन मुक्त्य
भावो मत्वा क्षिप्रं भ्रूः मनुष्यादिरिकेन मरणाभावस्य मेनहन्तव्या तस्मात् कृष्णावतारे देहत्यागजापनस्य मर्त्यानां वैराग्यं फलं। यत्तु वे
धमवे। एवं संस्तूयमानः स भगवान्यस्ये श्वरः। अजो हारात्मनः कौसल्ये पितरं कृष्णो महामुने उवाच च मुनेर्नेत्रो मत्केशो व सुधातले। राम॰
अवतीर्णः भुवो भारं हरेरिहानिं करिष्यतः इत्युक्तं तस्मायं भावः सुराः समस्ताः सुरनायकार्यं मे भविष्याय यतदीशस्य सर्वं आज्ञा २६
पयाज्ञांपरिपालयतः सदैव तिष्ठामसदास्तदेवादृतिस्तुरैरुक्तो भगवान्नाम दुष्करं वे सुखाभिः साहाय्यं कार्यं स्मान्तत्वेवम

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नी

त्तिभ्रमारनिवारणात्तैकर्वतरापेक्षयामहत्त्यपिकार्यमत्के शपोरपि शक्तत्वादिति न तु केशमात्रावतार इति भूमितमं ननतः क्षयमशेषास्ते
देते या धरणीतले · प्रयास्यतितिनसन्देहो मद्भक्त्या न विचूर्णिताः कृष्णा एष्मा महत्सुत्यन्स्वामीत्यादिषु न चैवत्वावांतत्वोक्तिविरोधात् · कृष्ण
स्तु भगवान् स्वयमित्यादि पुराणान्तरविरोधाच्च अजरामरे शस्माई पलितत्वासंभवादेकः केशः ईशस्य पाणमप्यथवेतद्रूपनार्थतदेवंषु
तो भूदिति गम्यते · एतेनैतन्तुल्यं भारतवाक्यजातमपि व्याख्यातं · न च [illegible] स्मादौ वांशत्वोक्तिरेव चारिकीतिसिद्धं · नन्वंशत्वं ब्र
ह्मादिष्वाविष्कृतो स्यत्वादहेतुः शक्ति यथा ल्पोत्वपाद्येकेकहेतु शक्तित्वमेव न तु स्वांशत्वेनाभिमता नन्तशक्तिमापी । शावेक्षयावक्त
तो ल्पशक्तित्वं · सांख्यानशक्तित्व नानीशत्वापत्यात दनल्पशक्तित्वबोधकानन्तवाक्याप्रामाण्यापत्तेः तस्मात्त्रिगुणमायापहितएक ए
वेशो विषावक्षोपि संवर्ध्य स्वयं श्रुतमसंभवतमिति स्याद्यानन्तदुपयोगिनन्तदुणमादायतन्तद्विग्रहावस्थे देनोत्यक्ता येकेकर्मेभूर्वन्त्र
ह्मादिसंज्ञाभाग्भेदेन व्यवह्रियत इति सिद्धं · एवं मत्स्यादिष्ववतारेष्वपेक्षयापि व्यक्ताल्पशक्तित्वमेवांशत्वव्यवहारहेतुः अल्पशक्त्यावि
ष्कारणमप्यधिकाया अनुपयोगात् न न्वभावात् · यथा हि कश्चित्सर्वशास्त्रज्ञो बहुस्थे शानविचरन्यत्र यद्विद्योपयोगं पश्यति तत्रतामे
व प्रकटयन्नेतावद्यवहारभाग्भवति · यत्र तु सर्वोपयोगात्सर्वाः प्रकटयति तत्र सर्वज्ञोभिधीयते · तथात्रापीति · एवं चान्ये चांशकलाः
पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयमिति विभागवतं सगच्छते · कृष्णावतारे विश्वरूपदर्शनाद्यनेकशक्त्याविष्कारणात् अन्यत्र तथाभावात् · वस्तुत
स्तु सर्वेषामप्यांशोवितसर्वशक्तित्वात्पूर्णत्वात् तत्स्वरूपगुणाधिष्ठितं यत्र सस्वरूपत्वमेव · सर्वत्र चोक्तलक्षणमोपचारिकांशत्वमपि · येवा कृ
ष्णस्मिन्नवतारे भगवतोवि ग्रहांतरं सोपलभ्यते सपूर्णः · यतोथ [illegible] न सांशद्वितीयेषामीशस्वरूपद्विर्मभिन्नमिति तु न एवं प्र
कृत्याः किं चैषां नन्न [illegible] पुंसः विभिन्नगेनर नौ [illegible] वद्विल्पवलस्वरूपं देशाद्युपसंहारस्वरूपे तार्ह [illegible] नस्यपा [illegible] वदित्वेन

विष्णुत्वं च तेषं· एतेन गुणगणाश्रयो विग्रहे ग्रहणतारतम्येऽपि कथं कस्यामत्स्यकूर्मादिविग्रहावतारत्वोक्तेः इत्याशंक्य कश्चिद्विग्रहावतारत्वोक्तेः कचि
लौ॰ मं॰ न्नास्यावतारत्वोक्तेः अविरोधो वा तत्रः सर्वेषां सर्वावतारत्वोपगमेन प्रसूतत्वेषां का कानामनुकूलत्वात् मत्स्यादौ च ब्रह्मत्वं प्रसिद्धं विविधत्वं तु वेदमवे
२८ मिहितं सत्वोद्रिक्तस्तदा ब्रह्मभूतं सत्वे कर्मवैक्ष्यत· नोयानः तस्मद्गतान्तानगत्येकार्त्ता वेप्रधुः अनुमानात्तदुद्वारं कर्तुकामः प्रजापतिः अकरोत्सत
मूर्ममत्स्यांकल्यादिषु यथा पुरा· मत्स्यकूर्मादिकाते वधार्हवधपुरास्थितात्मादि· शिवादिनामादिषु सर्वावतारत्वोपलम्भात्तथावाऽवस्थि
श्चयः। अद्दष्टसुपसंहाररयोरापालने पर्यवसाने नास्य प्राधान्यादि व्यवतारत्वश्च वचारम्भ तुर्ये· चतुर्भागवतो· विराजं प्रसुत्योक्तं एतन्नाना
वताराणां निधानं बीजमव्ययमिति· तद्रूपितान्यस्थाता स्वयंभिर्भातिन्यायात्वनत्यविराड्रूपपादकशब्दमात्रस्यतत्स्यात्तर्या मिपरत्वापत्ते
श्च· एतेन चली लाविग्रहाः अनंताः न न्वीशस्य ब्रह्मादिसंज्ञाऽणिमादिसंज्ञा वशी लाविग्रहमात्रं कृतार्थ वाकेनस्मृतिरिति चेन्न· चतुर्मुखादि
विग्रहाणां प्रति महाकल्पभेदेनानंत्यात् ब्रह्मादेरण्यानंत्यापत्तेः एतेनैक एवेश तत्ताद्विग्रहावच्छिन्नो विष्णुशिवादिव्यपदेशाभागितिता
किं क्रमतंमिति· एकैकस्यापि विग्रहवद्कृत्वस्मरणेन प्रतिकल्पं तत्रे देवचतेषामपि ममत्यादिवदानन्त्यापातात्· नन्वेषापत्तिः एको
विष्णुरेकोरुद्रइत्यादिश्रुतिविरोधात्· तस्मात्सत्तावच्छेदकतास्पर्शविष्णवादिसंज्ञाभेदः सच तत्तद्गुणकार्यतत्तत्क्रियाप्राधान्य
विवक्षया तत्तद्विग्रहावच्छिन्नेपी नो प्रवर्तत इत्येव साधु· ननु वेचिन्नत्वं नेविग्रहबोधकश्रुत्यादेरूपानिनामरूपाद्गुणारोपित
विग्रहे ताम्रपाम्मनापि ब्रह्मनेशास्यो कापिग्रहसिद्धिरिति· तन्न·गुणोपसनापरेभ्यो फणिरोधे देवताधिकरणन्यायात्प्रायमानानामास:
र्थसिद्धेरनिर्णयत्वात्· नचापाणिपादइति श्रुतिविरोधो नातिथाचं निर्गुणश्रुतिविरोधात्सत्यकामादिगुणानामप्य २८
नभ्युपगमापत्तेः प्रापत्तीरितियदत्तंतु सत्यकामादिगुणोपदेशे तद्गुणेश्वरः असिद्धान्तोनिर्व्यतिहाराधिकरणाभाव
५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विरोधः। माधिकागुणावाक्तवं निर्गुणत्वं नहि ब्रह्मणो निर्माणायत्विता पि समः। यन्तु रूपोपन्यासाच्चेति सूत्रे विग्रहोपन्यासपरत्वेन सूत्रव्या
स्यानानंतरं ब्रह्मणो विग्रहभावात व्याख्यानमयुक्तं मन्यमाना नामन्यथा व्याख्यानमुपन्यस्तं भाष्यकारैस्तन्त्रुंइकश्रुतौ निर्वि
शेषब्रह्मपरो पक्रमविरोधान्न विग्रहोपन्यासः संगच्छते त्याशयेन। उक्तं श्रुतेर्येषामत्र विग्रहसङ्गावः स्यात्परमेश्वरस्यापी छाव
शान्मायामयं रूपं साधकानुग्रहार्थमिति। सूत्रकारेणा चभोगमात्रसाम्यलिंगाच्चेत्यत्र होपासकानां ब्रह्मणाश्च भोगसा
म्यं यद् तास्यष्टीकृतं। शरीरसापेक्षैर्धर्मिकानन्दभोगशब्दप्रतिपादिः नचवाग्रेत्यादि वक्ष्यमाणमारोपिता एव देहा शक्यं व
क्तुं छान्दोग्येसमानप्रकरणे गुणोपसंहारन्यायेनोपास्यब्रह्मणउदाहृतमंत्रवर्णादि सिद्धवत्कारेण पृष्ट आत्मापहत
पाप्मेत्यादिना देहित्वसाम्यात्प्रसक्तानांजरादीनां निषेधदर्शनात् अन्यथा प्राप्तनिषेधापत्तेः नच देहवदजरत्वादयो
पि ध्यानायारोपिताः तत्रैवास्मिन्कामाः समाहिता इत्यादिना तेषामनारोपितत्वावधारितेऽशगुणत्वस्फुटीकरणात् नन
जरत्वादिनं देहत्वे नोपाख्यं एष आत्मेत्यादिनात्मगुणत्वोक्तेः। तदुक्तेः सत्यकामादिभिः सह पाठाच्च यत्राप्ये अपहतेयश्च
तन्नाहगवगम्यत इति न्यायेनात्मगुणत्वसिद्धेः तत्र तत्प्रसक्त्यभावेपि स्वतः सिद्धमेव तदुपास्यतया निर्गुणप्रकरण
स्याजरत्वादि यन्निर्दिश्यत इति चेन्न सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायेन तत्रापि शिष्टस्यैव ब्रह्मणउपास्यत्वेपिते औचित्यात्को
टिन्नो दृश्यमानोपसंहरणानुरोधाज्जरत्वादेर्विग्रहगुणत्वसिद्धेः सधा कल्पितेर्म्याये व्यवस्थापतादुपसंहरणानुरोधा
द्यवस्थापनं गुणा यः विभेत्य त्वस्य श्रुता घ्वेदामाभयं प्रत्तरिक्षति इति हासपुराणाभ्यां वेदार्थमुपबृंहयेत इति न्यायः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

यं तातत्तत्रास्ता नं भवे दपि अविभिर्निर्मितेनेत्तसिन्धाय कास्यान्महात्मनामिति स्यूते तथा च तस्योपरि ग्रीवं ध्यायेत्सर्वं सर्वमनोह
भौ॰ सं॰ रं सर्वलक्षणसंपन्नं गाढ यौवनशोभनमित्यादि पदं हृणानुरोधादि ग्रहणात्वेनैवान्ययोयुक्तः तथा त्वेविन द्वारा आत्मगुणत्वेन
२८ भवेनत्तद्वाप देशाप्यत्तगुणेः सहपाठस्य चमिलो वनं नीलकंठमित्यादाविवोपपद्यते: पुराणोक्तितो तेषु संज्ञया प्रयोगाश्चन तेषां
मप्यर्थवादत्वं कल्प्यं पुराणो वार्थवादत्वं येव दर्शितनराधमाः तैरर्जितानि पुण्यानि तत्र वदेवभवंतीति हीत्यादितल्लिंगात्स्मरणान्तु न
स्मादिग्रहणगुणस्याजरत्वादेः स्वरूपतो विधमानत्वेनानिर्दिष्टपापाप्मत्वयाविधानेनाताराविति त्याज्यवलाया शिर्यतोगविग्रस्या
प्यमाराविति तत्त्वं भिक्षीयते अतो गीर्वाणवामायिलो महे शास्त्रपूर्वोक्ताः शास्त्रसिद्धाः स्त्री प्रमाकारा विग्रहास्ते आख्याय यथा
नुपायित्ता एतेन विग्रहामायामात्रस्वरूपाः आकाशशरीरं ब्रह्मेति श्रुतेः एषामामायमयास्त्वाप्यत्ताप्यपसिनारद स
र्वभूतगुणैर्युक्तं न तु मां द्रष्टुमर्हसीतिस्मृतेश्चेति केचित्। अन्ये तु सर्गादिप्रयोजनं भाति ब्रह्मणा यथा स्वयंभुवः दिशति
मात्रदेहास्ते सर्वात्मानः सदाद्यमिताइत्यादि बिंबादिवत् योगिनां चिन्मात्रस्वरूपाण्येव तेमायानुग्रहे तेतन्त्रसाविसि
ग्रहाकारेणाभानेनिमित्तमित्याहुः अवताराणामपीच्छा यथोधमाः नन्वसत्यसंकल्पस्य ईश्वरः किमिति नरतिर्यगादिभावेन
प्रादुर्भवति इत्यत्ती तिचेत् भक्ताभिध्यानाय मनोहराणि चरितानि तत्तद्रूपैर्विधत्ते तद्रूप धारणमपीशस्य ताद्गोवन रामः
त्ववतारभवता रहेहेतु अणुरपि विशेषः लोकेहेतुरस्ति तदुक्तं शिवरहस्ये जगद्दृक्षा पेत्वेन चमितनुयामेवविभुते २८
ति नचलिनठवद्याचरतिभैरवाद्यो मत्स्यादिभावतारैर्विहरसीत्यर्थः। छंदस्य [illegible] मात्स्कादे कैवल्यं यत

परं ब्रह्म निराकारमगोचरं तत्खलु सर्वपरिणतं भक्तानां भक्तिहेतुतः इति · अभियुक्तोक्तेश्चोक्तं · परमिममुपदेशमाद्रियध्वं निगमव
नेषु खिन्नतां तत्त्वेदखिन्ना · विचिनुत भवनेषु वल्लवीनामुपनिषदर्थमुलूखले निबद्धमिति · शुद्धमपीशस्याशुरेवार्थमेव · त
दुक्तं मार्कण्डेये · दृष्टे विकल्पं भवती अस्त्रे तिधास्य सर्वसुरादिषु यस्य दिशो विशश्चं लोकान्मयां तु रिपवो पि निशास्त्रपता
इत्थं मतिर्भवति ते यदि तेषु लाभीति · न च युक्तं तस्य क्लेशावहं किं मुक्तीदेवमोहादेक्षु नाघत्वं तु प्राक्तन वेदितं तद्धरिवंशे च
निकुंभपरिघप्रहारान्मूर्छितं स्वक्षमेभिहितं · नूनमात्मेच्छयाधुना स्तथाचक्रे सुरान्नमः कोदिशको महात्मानं युद्धे मो
हयितुं शक्तमिति · न चात्र तत्त्वमुरवामे स्वेच्छयानुलंपयोर्वैरायते श्रीत्यत्रैव नूनमितप्रत्येक्षायामिति · गमितत्वं · येसु भक्त्यास्व
तानुवर्तनं तेषाम् ॥ ॥ अजायतस्यगेव निश्चयार्थत्वात् · किंचेशमायाया अचिंत्यत्वेनातर्क्यत्वात्तन्नम्यानिचरितान्यप्य
तर्क्याणि · नैषा तर्केण मतिरापनेयेति श्रुतेः अचिंत्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेदिति स्मृतेश्च · तस्मादनर्थशाल्मो
द्वितीयं तोवनिर्णयः ग्रणस्त्वाद्येकमेवाद्ब्रह्मस्वमायया हरिहराद्याकारैरमोमायाकारैर्मत्स्यभेरवाद्याकारैश्च प्रतीयत इति नि
श्चीयते · अतोऽयमेवार्थः श्रद्धेय आस्तिकैः · ननु हरादेरेकब्रह्मरूपत्वं चेत्तर्हि तत्तन्माहात्म्यपरपुराणादिषु वितरणं तस्या
रः इष्यते च · सा तथा च तदन्यथानुपपत्त्या साम्यमपि दुर्लभं ऐक्यस्य तु का कथा · ततश्च एतेनानुध्यावतो बह्वोपि गत इति
न्यायापात इति चेदत्र केचित् · तरुः स्वपालस्तुनकन्याप्याद्यं वादिनः क्षोपोत्पादयतदिष्टदेवस्यान्यपरपुराणोक्षपकर्ष
वर्णनमिति · परे तु आगमत्व वांस्यागिन्नाकल्पभेदेन स्वेष्टपावकस्य रस्मा ज्ञे स्मनिमित्तकं कुचिदुत्कर्षापकर्षवर्णा

नमित्याकृत्याद्दिनिंदानिंदितुं प्रवर्त्तते अपि तु विधेयं स्तोतुमित्यन्वयाद्विधेयं स्तूयते यावत्त्विनियोगाय प्राप्तं तन्नादि गृहणाद्ध्वन्तेवाऽस्या
लौ॰ सं॰ नादिस्तुत्यर्थं तदन्यविग्रहाद्वधिन्नेवा पदार्थवर्णनं तच्च पदार्थः इत्यन्याया यादृशिपरमेवं न तन्यानिंदापरमपि फलाभावात् उभ
२९ यपरत्वे वाक्यभेदापत्तेश्च अन्यथापि हेवं कल्प्यते तथा सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायान्नानाशाखाविहितमप्यग्निहोत्रं न
भिद्यते इति स्थिते केचिदुदिते जुहोतीति श्रुतिमाश्रित्योदिते केहोमं कुर्वन्ति केचिदनुदिते जुहोतीति श्रुतिमवलंब्यानुदिते जुह्वति तच्च येषा
खिनानुदिते जुह्वति ते ऽदयत्सुप्रवसुवा आदित्य आह्वनीयेन रश्मी न्संदधाति सुपक्रम्य प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति ये
ऽग्निहोत्रं दिवाकीर्त्यमदिवाकीर्त्यन्तः सूर्यो ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषानित्यनुदितहोमनिंदनि येत्वनुदये जुह्वति ते आदित्यो वा अस्तंय
न्नग्निमनुप्रविशतीति श्रुतिमुपजीव्य उदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयादग्धापत्तिश्रायेन यजुनाय भूत्या यावसथा यावत्संहरन्तिनाद्दगेवनदि
तुदितहोमनिंदति अनयोः स्वार्थता सर्वकल्पनेरागप्राप्तत्वादपानाच्छिकालद्वयविधानाऽपास्यशोधितो होमस्यैव बाधः स्यात् तथा
च याथर्ज्ञी वमाग्निहोत्रं जुहुयात्सु स्याद्दयः प्रोद्दन्याऽपरक्षरनः एवं च कालभेदेनाग्निहोत्रमिवगुणभेदेन विग्रहभेदेन वा नेऽशोभि
घते तत्तश्च यश्कश्मिन्नी होगुणादि भेदेन भेदप्रकल्प्यः कार्यविग्रहावाप्तिन्नप्रमाणी नोन्यो निंदति स इत्याविस्तुते स्वामि प्रोह्णलस्कमे
गीतिसेयं तस्मान्नेताववालवर्ग्यविग्रहावाप्तौ न्नेशेकत्वविधानात् संकल्पस्य न्यूनस्य अनूचाद्वैकुण्ठप्रात्नादिषु माक्तित्वोक्तेः कथमीशात्वनि
तिचेत्नार्हिसर्वं चैतन्यदीक्षाप्रह्लादिकृष्णशिवसूचितात्यादिशुतो शक्तयोस्य पदेन व्याप्रह्लादिकृष्णशिवादिकाल्पादिपूर्णत्वं च ब्र राम:
ह्मादीनामपि शक्तित्वोक्तेः तत्त्वं तस्मात्तेषामीशत्वोऽप्यशाप्यानत्वमिति येतद्याविन्नस्यामिति न सर्वपर्मणिगोग्याः २९
मन्त्रो भयोः समोदोषः परिहारोपि वा समः नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थ विचारणा इति न्यायात् तथा च विरोधान्यविवक्षा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गामी शब्दस्य उपाधिप्राधान्यविवक्षायां शक्तित्वस्य उपाधेर्मिथ्यात्वेनात्यन्तापेक्षायां शुद्धचिन्मात्रत्वस्य च व्यपदेशः सर्वं ब्रह्म समः तस्मान्न कथमपि भेद
दर्शनावकाशः । येषां तु धीमान्द्यादूर्ध्वोर्ध्वं यः भूयमाणो यो भेदो न च द्विमामात्रे इति तैस्तु एवात्र दर्शि भेदिति न्यायेन भेद उपासितस्त्व मात्र एव ब्रह्म तावच्छिन्ने ना
राधनं कार्यं न त्वभेदानन्तरमेव अद्वैते शालिसमज्ञोको द्वाशरन्यायेन तान्ग्याभेदधीः भेदधियात तस्या विक्षिप्तिस्यात् एतान्निन्दाभवणादिति चेतार्हि तद्विकू
पत्वेनानन्यायेन शक्ति नमुख्यत्वेन स्वपति अन्तस्तु भेदाधीनिन्दायुक्तय इणतानत्संजनितान्निषयायेषालम्भेदधियोपि भवानरी यभावश्च शनै विग्र
ह ध्यानादावेव प्रवर्तन्ते ते तु न निन्द्या अनेक मूर्तिध्यानादेर्युगपत्कर्तुमशक्यत्वात् कालभेदेनानुष्ठानेषि न स्युर्यामि इति तत्र प्रकृतमेव समस्तानारी य
ध्यानादिरूपं वित्तवृत्तिप्रवाहस्य निम्नगाप्रवाहन्यायेनान्यत्र नयनेति क्लेशाच्च यथा हरि हरिः पूर्वाभ्यासेन तेनैवाहृयते ह्यवशोपि स इति न चे ।
वं भेद्धुमनुरुत्थितरविस्याता यामेभ रप्रसादादादितशाद्वैर्ति कपूर्वकाभेदधियातान्निहन्ते प्रत्यगभिन्नब्रह्मबुद्धोत्सत्यान्तु मानेन चाप्याभ्यनीतिमा
र्येनैतद्बाधकस्याभावनीति द्वैध्य एकविग्रह विषयसन्नियमोपि ध्यानादेरेव बाह्यप्रजादिनु पंचांगध्यानादिविधिलाभर्थ्यात्सर्वविषयं कार्यं च
स्त्वनेकजन्मार्जितपापपुंजजन्यदुराग्रहादेकभक्तिस्थूलेनाम्यंनिंद्यतिभ्रमचक्रदाध्यमानो विचार्यमार्गे तु भेदं नोपैति आमरणमविसंभेदन
सपादश्रोदयस्तात्द्दशो बलिरिति न्यायात न्यूनतापादितोत्कर्षापकर्षविपरीतोत्कर्षापकर्षोपपादनेनैर्विजितस्य पश्चान्मूर्खोत्तरी स्याद्सन्ताभेदो
पपादनेन बोधनीयः । एवं हि समारत्यायुगलीनोंग स्थूलं घीकाणेती तिन्यायेनाभेदबुद्धिकौशलमिति सवमनुशिष्ट हरिहरादिभेदधीः सम्बन्धोसेव
भ्रधाकी दूरतस्त्याज्या येषु दुराग्रहान्तेन नरसंजंति ते भ्रांतिका एवेति दिक् श्रुतिस्मृतिपुराणादिसिद्धाभेदापमानिनः ये ते चेद्धालिकास्तर्हि
नास्तिकावदकीदृशाः आनन्दामन्ततनागोषुमनसां ध्यानादिसंयोऽद्वयः प्रेमालोहितिमांभूरा विरम्य तत्तु एपोघरशिवगजं सर्वासिन्नस
नुभौत्य नैवाखशालां द्वत्सपादयम्न्ते ते नणुलो वुधिर्विजयते संभाव्यमूर्तित्रयामिति एकमेवाद्वितीयं नेहनानास्ति किंचन यदा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्येवैषस्तस्मिन्नुपरमात् कुतो न पंततदभ्युपगमे न किञ्चित्कुण्ठितं यावत् अपभाविनि मत्योःस्वमत्युभासोतिपहमानेवपदुपनीनादिभुतस्य तजीवेशयोर्जीवानां चपरास
लो॰तं॰ रमात्मानात्मनोरनात्मनोश्चानोनाभेदमपि व्यावर्णनवहतेः नानेवेतीवशब्देन पोषावहारिकमपि नानात्वं पश्यति सोऽनर्थादनर्थान्तरमेतिचेन्न हि व्याव
३० वंतंपश्यतःशकयेतिसूचितंतस्मात्तुच्छमेवद्वयत्वं तुच्छत्वबोधश्चेताभिःश्रुतिभिरेवभवति नतुच्छत्वानिर्वचनीयावव्यावर्तवीचेत्स्वतोऽविधा ते या भा
यातिमिर्वोधैःश्रोतयोक्तिकप्रोक्तिवैरिति परंतुव्यावर्तवनानातभ्रमनिरासायशेषाभासपरोहणत्वायात्तत्तुच्छत्वबोधोदयायचतदनिर्वचनीयत्वबोधकत
नर्काअप्युपेयाः नहि श्रुत्यादिलब्धद्वैततुच्छत्वं बोधयितुं शक्यं ज्ञातो विवादो धीनास्थिरीभवति अन्यथासननविध्यनर्थप्रसंगापत्तेः नन्वेकमेवाद्वि
तीयमितिकथमद्वैतं बोधयति यदि यदेकमेवद्वैतंद्वितीयंचद्वितीयं तदेकमेवेत्यवबोधयेत् उभयथाप्यप्रमाणमिदं वाक्यं स्यात् यदि द्वैतं तद
द्वितीयमितिकस्यचित्प्रमातामेवं धीरिति वक्तव्येवलं यत् कुलं ज्ञापयेत् कमिदं वाक्यं स्यात् ज्ञातेकार्यस्य हि द्वैतस्य कारणस्तत्वस्ताकारणं वास्यप्र
त्येवसदेवेतिपूर्वधारणेनतथावधारणात् वाक्यशेषेण च कारणस्यप्रमाणाःसजातीयादिभेदनिरासेनाखण्डैकरसतत्वं बोध्यते नन्वेका
किनीप्रतिज्ञादिमतिर्नातं न साधयेदिति न्यायेन उक्तिस्तयार्थविशिष्टाभावान्नाद्वैतं साधयितुमानमिति मेदवादिनो हि जीवेशाभेदमपिनक्षमं
ते स्वस्वकाकथाः नद्वैदेपिकिमानमितिचेन्नाहमीश्वरइतिप्रत्यक्षमित्यवेहि नचेद्भ्रमः अबाधात् अहमीश्वर इति प्रत्यक्षानुपलब्धेःनानां
तरस्य तु उपजीवकत्वेन बाधकत्वायोगादितिचेन्न नयात्मनीशभेदप्रत्यक्षं भवति हेत्वभावात् नहि वहिरिन्द्रियं तत्र हेतुः रूपादिरहितेश
ग्रहे समर्थस्यास्यतत्र प्रवृत्तेरयोग्यत्वमर्थत्वात् नापिमनःतत्वप्रमाणसहकारित्वेनाक्षिकादिवदप्रमाणत्वात् नचपरोक्षवृत्तिनेकमथकार्यप्र
नक्षे लोमनत्विमानप्याप्तिः सर्वेन्द्रियैश्रुतसन्निविषयसंबन्धप्रमुग पदनेकबोधोदयप्रत्यक्षे श्रुतिरेवाद्विविधतत्त्वमानतयातदनुस्
तिरूपलिंगस्याविद्धेः शानवत्रप्रवेशानभेदस्याभेनक्रमेवस्वभासमप्रकाशभेदस्यदुरवगाहतयातज्जयोगपद्यप्रत्ययोभ्रम

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति चेन्न बाधाभावात् किं च प्रत्यक्षेणोपलब्धुं योग्यस्य प्रतियोगिनोऽनुपलंभो योग्यानुपलंभः सोऽभा रूपभेदग्राहकेन्द्रियस्य सहकारी वाच्यः स च मन
से शाभेदग्राहेन संभवति तत्प्रतियोगिन ईशस्य प्रत्यक्षायोग्यत्वात् न च योग्यत्वमनुपलब्धेर्विशेषणं तच्चानुपलब्धेस्तु ग्राह्याभावप्रतियोगित
या ये तरसकलतदुपलंभककालिकत्वमेवेति वाच्यं प्रतियोगिप्रत्यक्षजनकस्य तदुपलंभकपदाभिलप्यत्वात् तन्मते प्रत्यक्षस्याभावप्रत्यक्षे हेतुत्वाप
त्त्योक्तदोषानिस्तारेण घट्टकुटीप्रभातन्यायापत्तेः ननु यत्र यत्सत्वमनुपलंभविरोधि तत्र तदभावः प्रत्यक्षः न तत्र स्तंभे पिशाचाभेदसत्वे स्तंभे
दृश्यत्वस्याप्युपलंभापत्त्यानुपलंभविरोधित्वात् तदभावरूपः पिशाचाभेदः स्तंभः पिशाचो न भवतीति यथा स्तंभे प्रत्यक्षस्तथा जीवे ब्रह्माभेदसत्वे
जीवाभेदवदनुपलंभायोगात् तत्र तदभावरूपो ब्रह्माभेदः प्रत्यक्ष इति चेन्न साक्षादभावविरोधित्वं हि प्रतियोगिन एव अन्यस्य तु तद्व्याप्यत्वेनेति
स्थितिः तथा च प्रतियोगिसत्वस्यानुपलंभविरोधित्वं न त्वप्रतियोग्युपलंभव्याप्यत्वेनेवेति वक्तव्यं एवं चान्यप्रतियोगित्वसत्वस्याभावस्यापी
योपलंभाव्याप्तत्वे न तत्र त्वानुपलंभविरोधित्वायोग्यानुपत्र यत्र सत्वमित्यादिवदता भावाधिकरण एव प्रतियोगिसत्वं तदुपलंभश्च वक्त
व्यः तत्प्रश्नाभावधीसंभव इति वरघातायकन्यावरणमिति न्यायापातः यन्मनसा न मनुत इत्यादिश्रुतिनिषिद्धं चात्मनो मनोविषयत्वं
भोपनिषदत्वविशेषणेनापि चात्मनो मनोगम्यत्वं निषिध्यते सर्वं विशेषणं सावधारणमिति न्यायात् यद्यपि यतो वाचो निवर्तन्त इत्या
दिश्रुतेर्न शब्दशक्यं ब्रह्म तथाप्यौपनिषदत्वश्रुतेर्वेदान्तप्रमाणकं तदिति निश्चीयते प्रमाणकत्वं च तस्मिन् लक्षणानिष्पत्तिरेव नानधि
गतार्थाधिगन्तृ स्वप्रमतान्तरत्व अन्तानबाधश्च जीवेशाभेदविष[...]कतत्त्वमस्यादिवाक्यजबोधेन तत्र हि तत्त्वंपदयोः सामानाधिकरण्यं
प्रतीयते तत्र प्रकारान्तरेणाघटनाल्लक्षणया प्रत्यग्ब्रह्मै[...]वाक्यपर्यवसानं गमयतीति तथा हि न तावद्भेदव्याप्तिर्भेति वदु
भयोरैकार्थाभिधानः सामानाधिकरण्यं सिन्धार्थ[...] यर्कतार स नाप्यजहत्स्वार्थवोऽर्द्ध शेषत्वविशेषाभावेन तन्नी लं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तुल्यत्वमितिवद्युक्ते ... कार्ययोस्तत्स्थोगात्तन्नजहत्स्वार्थवृत्तेर्न संबंधिलक्षणया कुक्षिमितुरुपगंगोतिवत्तदुपपत्तिः एकार्थत्वस्याविवक्षित
लौ·सं· त्वात् अतो न जहदजहल्लक्षणाया विषयः भागत्यागेनानुगमार्थं दृशोबोधेनेनं जलस्वपर्यवसाने लक्षणायां तत्पदस्थानप्रवृत्तिः किंतु वाक्यवृत्तिरविध
३१ थांगभीत्यांनथांबोधस्तत्पदवयस्तादेशास्यापदसंबंधेनवच्छाद्यते न तत्संबंधो लक्षणाशक्तिवाक्यस्य यथापदार्थस्तथा वाक्यार्थोपि
तिमकाचिदनुपपत्तिः अतएव विषयपेक्षितत्वाशात्त्व शत्वाचकत्वार्थबोधपदानांपदस्थानीयत्वाविशिष्टवाक्येनैकवाक्यताभवतीत्यर्थ
वादवाक्यानांपदैकवाक्यतापगतुभयेकाभिन्नभिन्नसंसर्गप्रतिपादकयोर्वाक्ययोरेकांक्षावशेनमहावाक्यार्थबोधकत्वं तत्र न
दर्शयस्थलायेनान्योन्याकांक्षितांगागीभावबोधकतयावाक्येकवाक्यताय था दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यादेः सन्निधौ यजतीत्यादेश्च तद्
कंभदपादेः स्वार्थबोधे समाप्तानांगांगित्वापेक्षयावाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः तदस्यास्यापत्तप्रतिः प्रकृतमनुसरामः तस्माद्वा
क्येपिलक्षणासंभवाद्विधानानांलक्षणयानिर्विशेषब्रह्मप्रतिपादकत्वान्नश्रुतिविरोधः मननसमुनेलक्षणादिकं संभवितेशाब्द
इतित्यात्तस्य नाहमीश्वरस्त्वनुभवस्त्वविषादिति स्योक्षमस्ययस विशेषणतो हिवर्त्तमानोविधिनिषेधोक्षतिविशेष्यवाधेविशेष
णासमुपक्रामतद्गतिन्यायेनोपाधिभेदविषयो बोधः विशेष्यांशे बाधितो बाधः रूपएव नत्वानुभवेनश्रुतेर्बाधः शब्दः श्रुतेर्निरव
कावशस्य वक्तासावकाशानिरवकाशयोर्निरवकाशावलीयानितित्याच्चावाधकत्वोपपत्तेः ननुजीवेश्वरयोः कल्पितभेदः किंचित्
भेदोनिर्दिष्टपत्तेनथा सायधर्मेदएव वगृह्येत ततन्नभेदनिर्देशो निरालंबनः स्यात् नचैतद्युक्तंतस्माद्धिरण्मयोपावेन जीवेश्वरे
दश्रुतीतयोस्तात्विकत्वमुपेयं एवं श्लोकेतयधेकल्पादेः रहितत्वेनाभेदत्वस्यैवकुंडलावस्थयस्तु ... राम: ३१
एवं ब्रह्मणोविद्वैतस्मरूपेणाभेदः जीवत्वेश्वरत्वरूपेणाभेदश्वनाद्विकइति यथाजीवचैतन्यमीश्वरचैतन्यं चवस्तुतोभिन्नमे

णास्तु अभेदनिर्देशस्तु प्रकाशाश्रयत्वापेन चैतन्यस्वरूपत्वसाजात्येन द्रष्टव्यः यथा रवेस्तदाश्रितप्रभारूपद्रव्यस्य च सत्यपि भेदे तेजस्त्वरूप
साजात्येनाभेदनिर्देश इति चेन्न तात्त्विकभेदाबलविनोः पक्षयोः श्रुत्यादिविरुद्धत्वात् भेदश्रुतिस्तु न तत्त्वभेदेनाप्युपपद्यते एतेन श्रु
तेर्भेदे प्रमाणत्वं निरस्तं अत एवार्थापत्तिरपि न तत्र मानं तात्त्विकभेदादृतेनुपपन्नार्थाभावात् विरुद्धधर्माश्रयत्वहेतोस्तु भेदसिद्धेः
प्रागसिद्धिरेव ननु श्रुतित्वसाम्येऽद्वैतश्रुतेरेव कुतः प्राबल्यमिति चेत् तात्पर्यवत्त्वादिति वदि तदपि कुत इति चेदुपक्रमोपसंहार
अभ्यासोऽपूर्वता फलं अर्थवादोपपत्ती च लिंगं तात्पर्यनिर्णय इत्यभियुक्तप्रसिद्धतात्पर्यलिंगैरिति गृहाण तत्र सदेवेत्युपक्रम्यैत
दात्म्यमिदं सर्वमित्युपसंहरति इदमुपक्रमोपसंहारैकरूप्यं तात्पर्यलिंगं तत्त्वमसीति नवकृत्वोऽभ्यासः रूपादिहीनादिती
यब्रह्मणः परिनिष्ठितरूपत्वेपि मानान्तरायोग्यत्वादपूर्वत्वमुक्तं अत्र वाव किल सत्सोम्य न निभालयस इति संघाते स्थितं प्र
त्यग्ब्रह्म न जानासीत्यर्थः तस्य तावदेव चिरमित्यादिब्रह्मणो धात्फलमुक्तं अनेन जीवेनात्मनेत्याद्युक्तीयता नार्थोर्थवादः
मृदादिदृष्टान्तैः अन्यस्य तिरेकेण विकारो नास्तीत्युपपत्तिरुक्ता एवं षड्विधानि तात्पर्यलिंगानि व्यस्तानि समस्तानि च प्र
तिवेदान्तं दृश्यन्ते ननु द्वा सुपर्णेत्यादिभेदेप्यस्ति मानं उपक्रमादयोपि तत्र संतीति कथमभेद एव तात्पर्यं तथा हि द्वा सुप
र्णेत्युपक्रमः परमं साम्यमुपैतीत्युपसंहारः तयोरन्यः अनश्नन्नन्यः अन्यमीशमस्य महिमानः ईशस्यापूर्वत्वात् द्वेदोपयुर्वः पु
ण्यपापे विधूयेति फलं अस्य महिमानमित्यर्थवादः अनश्नन्नित्युपपत्तिः अत्र हि तत्साम्यं च भेदं व्याप्य अभ्यासे तुक्तो
ऽपरब्रह्मभेद इति द्वयमनेकस्मिन्नुपगोहितात्र इत्यपरभोपक्रमे १ भेदस्य वक्तांतरोक्तात्पर्यमुपक्रमः नापि द्वितीयं भेदव्याप्यं राम
CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कल्पावित्याद्वैतथानुपगमात्परमार्थिनिर्विशेषब्रह्मोपसंहारे पिनभेदपरः ईशोपि सामान्यतो ज्ञनितो भेदप्रतियोगी तेन पूर्वस्य भेदः फलार्थवा
लौ॰ सं॰ दोलस्मात्कर्मापि न भ्रान्तिमूलाविति भेदतात्पर्यलिंगाभावान्न भेदे वेदतात्पर्यमस्ति वा भेदेन त्वत्वात् तथा चोपपन्नमभेदश्रुतेः प्राबल्यं पूर्वकांडस्या
३२ पि परंपरया ब्रह्मपरत्वेन स्वर्गादिफलप्रदर्शनं तत्प्रशस्यत्वादिप्रदर्शनं च गुडजिह्विकान्यायेन तत्रोपाधेयत्वं तत्कं तदनिन्ताम् इति न्याये
नानित्वेन तत्र श्रुतितात्पर्याभावात् इत्यलं विस्तरेण । जीवानामन्योन्यतात्त्विकभेदः एकेनेशेनाभेदात् सम्भवात्तेषामप्यभेदः सुखदुःखादिव्य
वस्थानुपपत्तिः कस्मिंश्चित्तभेदेनानुपपद्यते प्रत्युत विभिन्नानेकात्मवादे एव तदनुपपत्तिः एतच्चोक्तं गुरुन्यायेनास्माभिः भविष्यतीत्युपरम्यते अता
त्मनामपि विभुत्वात् निरंशत्वाज्जडवत्कल्पितत्वेनानन्ततो भिन्नत्वं संभवति न त्वेवमपि नाद्वैतसिद्धिः अन्योन्यानात्मभेदस्य नहि
दृष्टेनुपपन्नं नामेति न्यायेनाभ्युपगन्तव्यत्वात् तथा च प्रमितेरपि तत्र भेदे नशान्तो व्याधिरिति प्राप्तम् इति चेन्न दृष्टत्वस्यासिद्धेः
दृश्यत एव सर्वभिन्नो घट इति चेन्न नहि घटे सर्वभेदः प्रत्यक्षं संभवति भेदग्रहे प्रतियोगिग्रहस्य हेतुत्वात् सर्वस्य चासर्वज्ञेन
ज्ञातुमशक्यत्वात् तत्तत् सर्वभिन्नो घट इति प्रत्यक्षं भ्रमः अनुमानादेस्तु प्रवेशो वर्गान्तरेत्येकस्येव ब्रह्मणोभ्युपगन्तव्ये
नास्मत्प्रपंचाकारेणाभानान्नाद्वैतश्रुतिर्मानान्तरविरुद्धा तात्पर्यं च निर्विशेषब्रह्मणि अन्यत्र प्रपंचोपशमब्रह्मभावनामपि विशेषतस्ति ९
संक्षेपः एवं हि सर्वदोषसमाधानान्नापसिद्धान्तो नवा प्रकृतन्यायोदाहरणासंगतिः यथा श्रोदे केवलनिमित्तकारणत्वादिनानैरपेक्ष्यवि राम:
रोधः उभयविधकारणत्वे केवलनिमित्तत्वस्यापि सत्वात् न च केवलनिमित्तत्वेनामोपादानत्वाभावसमानाधिकरणनिमित्तत्वं न ३२
चेत्वदभिमतमीश्वरे नास्ति तथा च विरोध एव इति शंक्यं ग्रहणस्य प्रमाणकस्मिन् वास्तीकारणवास्तवतदभावस्याप्रसिद्धत्वात् तस्मात्स

त्वस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्मनिरवघं· इति एतस्यकंपनम्-प्यायः।८४५। अथागत्याः प्रासंगिकात्संगताश्रालिरव्यंते क्रियाहि विकल्पमनेन वक्तित्यति न्या०।१।४६।
पः कारयति सकरोते येयेतिन्या०। आदिर्हर्ष येर्पुष्यादि कंकारयत्ययमपि करोती तिप्रसिद्धं ।५।४७। तानादेर्निष्कर्षयदुत्कर्षौ पंगीकार्यौ
वाधकाभावादितिन्या० यथा ज्ञानापकर्षावसानभूमित्वस्याणुत्वं तथा तदुत्कर्षावसानभूमित्वमीशस्येत्संगीकार्यं नयोत्कृष्टत्वंता
नस्य सर्वविषयत्वमेवेति भाव ।३।५८ काकतालीयन्याय अत्रकाकागमनमिवमासंपतनमिव काकतालमिति समासाज्ञ्ज्ञ तद्विषयादि
ति ज्ञापकादिवार्थे समासः इवार्थे समासाभावे तद्विषयादित्यनेनेवार्थे विषयसमासानुपादस्यानुपपन्नत्वात् तत्र्याप्यकृत्वंतत्र काकाग
मनमुपमेयं विधेः काकस्य गमनं तालपतनं तत्रैव हरेवस्यानंतेन च काकतालसमवेतक्रियापरयोः काकागमनं तालपतनयोरुपमान
त्वेतदुपमेययोर्विधिगमनदर्यवस्थानयोः पृथगनुपात्तत्वेनान्यथायोगात् काकतालसमागमवद्योपमानं· एवं च काकतालसमागमवल्लटृ शका
कतालमिव काकतालीयमिति द्वितीयस्मिन्निवार्थे समासाच्च तद्विषयादिति छः प्रेगेइत्यंप्रतिकृतावित्यधिकारस्येन छ प्रत्ययः तस्य अल
विहमोः समागमानन्तरं आतौवादिप्रतिवादि भावः काकतालफलयोर्भोक्तृभोग्यभावसंवादहइत्यर्थः न च सत्कृतच्छिरोताभ्यां काकतालफला
भ्यां कथमुपमानद्वयावबोध इति शंक्यं अनुभवानुसारेणानुशासनेन नस्यनिवेद्धिव्यस्य स्फुट प्रतिपत्तेरिति ।८।४९। अजाकृपाणीयन्यायो
पीदृशः अत्रापि यज्ञ कृपाणपतनाभ्यां तदागमनपतनेलक्ष्येते एवमन्यदपि सर्वं तुल्यमेव· एतावांस्तु विशेषः ए सौवितर्कितेष्टलाभेति
ष्टलाभे वा वृततत्र काकस्यात्मना फलस्याग्रपतनेकाकस्य भोगलाभवच्छिरसिपतने मरणासाद्विसंभवात् अयत्नकस्मात्केवलानिष्टा
वाप्तोऽवयर्त्तनस्ति·।५।५०। न हि भिक्षुको भिक्षुकमिति न्यायः स्पष्टः।६।५१। वोजमग्राध्यायाकावेयानश्वदं धनम्या० काकवेर्यावियोगं
नष्टोऽयं जनैः [illegible] नर्तननेनष्टाप्यांशः [illegible] स्यकैवर्तस्यदं धनं य पान द्रुम [illegible] सेदी इत्यर्थः केचित्तु [illegible] कुदकुरा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

[illegible] [illegible] तद्यथा योजनशतं व्याख्यातमस्याभियुक्तं तपेत्यस्य

लौ॰ सं॰ ३२ अपराध्य अदृष्टापेक्षितानपेक्षितमनोविज्ञेरित्या॰ ७०।४९। कृताद्द् तमसंगीयो विधिः स नित्य इति न्या॰ यथा रेधयतीत्यत्र राधिर्भोक्ष्यती तिनु

लिङ्गविधिसुरसदुपधायाद्दृष्टो जनायाम कृतायां च प्रसंगितया नित्यत्वेन बलीयस्त्वाद्द् द्विविधेर्वो ध्वक् धातोरिञा राधु नाविधिरस्याराधन

विधेर्वा ध्रुक्रुद्धमिति गात्रपत्रानामभिमानः।८।४८।अनयोतेमहाभाव्यइति न्या॰ ७७।४४।एकफलाकांक्षया न्यायाधनमम्य दृविपकं

प्रय छतीति विवक्षायां तु फलवत्सहकारन्या॰ यथा सहकारः आम्रभूतोरसालोसौ सहकारोति सोत्यम आम्रः सौ तिमधुरएककफ

लनमितरद्यावः स्वमुपसन्नामद्य याथिनेजनायफलं परिमलं वा प्रार्थितमपि ददातितथा स्नुतेपी त्यर्थः ७१५६।तद्भिन्नाभिन्न

स्य तद्भिन्नत्वमिति न्या॰ ११५७।लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिरितिन्या॰ ११५८।केवलमानेनार्थसिद्धिविवक्षायां मानाधीनामे

यसिद्धिरितिन्यायः प्रवर्त्तते १४।५९। यद्विवाहस्तत्रीतगानमितिन्या॰ कश्चित्तु भ्रातुर्दाहस्तं चरणोच्छिन्यायेतदर्थकत्वेनव्याचक्षते।

१४।६०।अंधगजन्या॰ अंधैर्निर्द्धारितोगजोंधगजन्याय इति मध्यमपदलोपी गर्भःवष्टी तत्पुरुषः यथाहिलोकेश्रूयतेजन्मांधा

वहवः कश्चिदनेधं पुरुषं प्रुचुः अस्मान्गजं दर्शयेति सच गजशालायां तान्नीत्वा तं तं गजावयवं तेन ते नस्पृष्ट्वा हथिता योगचायं

गज इति तेच तं तमवयवमेव गजत्वेनाभिज्ञाय स्वस्वप्याभागताः परस्परं कलहं चक्रुः भूर्पसदृशोगज इति कर्णस्पर्शी मूसल

सदृश इति भुङ्ग्राही स्तंभतुल्य इति जंघा गृहीता पुच्छग्राहकस्तु स्थूलरज्जुसमोगज इत्युवाचेति तथा शास्त्राभिज्ञायां राम:

नभिज्ञा वादिनो विस्व स्वेष्टदेवमाहात्म्यबोधकानि वाक्यानि परस्परं तद्द्वापालितु पक्षं प्रतोप्पमनस्वपत्रद्वानमर्थमाहात्म्यबोधकवाक्ये ३२

कवाक्यतां पाजानंतोन्योन्यं विवदंतइत्यर्थः एवमेवपद्द्वालांरंधतीन्यायेप्रदर्शितान्याख्यामासाभित्यततान्यथानभिज्ञा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आर्थक्षा योमाध्यमकानात्त्वं पन्नार्थयि घये विवदन्त इति यो धा ॥६९॥ कूपमण्डूकन्यायः ७० समुद्रमण्डूकः कथंचित्तीरस्थ्रीपस्थ
कूपे प्रविष्टस्तं दृष्ट्वा कूपमण्डूक उवाच हे चरोऽय मित्रिना त्वापय क्व कृत आगतो भवान् इति समुद्रादिति वचनं श्रुत्वा कियाा
न्स इति पृष्टवान् स महानिति तेन प्रत्युक्तः स जंघां प्रसार्य किमेतावानिति पुनः पप्रच्छ नहि महत्तमः स इति प्रतिवचनमा
कर्ण्य किं प्रति यजंघां प्रसार्य तर्हि एतावान् भविष्यतीत्युवाच पुनरपि तेन नेति प्रत्युक्तस्तत्रैव पुनर्यांज यां प्रसार्य आलु ५
त्य यक्रमेण प्रादेशवितस्तिहस्तपरिमितं देशं किमेतावानिति पृष्टस्तेन निरस्तश्च तर्हि कूपसदृशो भविष्यती
त्युवाच भूयोऽपि भ्रातर्नास्ति तत्तुल्यो मःसाहि सरितांपतिरनवगाध गांभीर्यो लक्षयोजनाविस्तारो महत्तम इति तेन
प्रत्युक्तस्तर्हि नास्त्येव सयः कूपादपि महानस्त्विति त्वं मिथ्यैव प्रलपसि इति तं निराचक्रे एवं स्वमननसितं महत्तमं स्वीकुर्वन् इति
था त्वभोद्धे गीयते तथा च यथा पान्निप्रमितां त्वानिराकुर्वन्कूपमण्डूक उपहास्यतां प्राप्नस्तथान्यमतानभिज्ञस्तदूषण
प परः उपहासास्पदी भवतीति न्यायसंगतिः ॥७०॥७१॥ तत्त्ववित्त्वाभिमानी मूढो नत जातिका न्दनविलम्भतेऽपहस्तनीयश्च
भवतीति विवक्षायां चतुर्वेदविन्न्यायो वतरति दा थाको गोऽपहिरण्यादिरूपवहुधनं चतुर्वेदविदे देयमस्तीति कस्यचित्
दानुर्वचनं श्रुत्वा मुग्धः कश्चिद्द्वेदान् श्रुत्वा दीतिरहं जाने मह्यमिदं देयमिति वदन्तद्वोध्येषु पहास्यतां च प्राप्नस्तथा
यः सच्चिदानन्दरूपं गम्यगनभिज्ञं ब्रह्मैत्यादिशब्दाभिज्ञ तदर्थाभिज्ञो वा तत्त्ववित्त्वाभिमानेन न तज्ज्ञतिमिच्छति न स तां मेति
उपहसनीयश्च भवतीति न्यायः ७१ ॥७२॥ कपटनाटितं तथा ७२ इत्थं हि लौकिकी गाथा कस्मिंश्चित्पर्वभ्रमित्वा नादितः

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वःश्चित्मातः पुरमस्थिस्वर्गात् वरम्भो वालो मे दर्शनाय तत्त्वमः ...गंच इति नैपेण ततः गानरू स्थायायि विलपुरमन्विष्य दृष्ट्वापि च ततश्च
नै. सं. गातिरम्भात्याला त्वपुत्रंतु भ्वा नगत्यात्नमेवराजवेश्मनि नीत्वा राज्ञे निवेदयामास त्वाभिन्नानी यंस्य तमो वाल इति राज्ञा चैतस्मु ण
३७ शान्तानस्रांगारात्मंकान्तं वल्याछं कृशत्रूस्त्वयाकृजं घं स्थलतलं वोदरं दृष्ट्वापहासमयं खलः क्षतथाम्नयो नित्यमस्याः कोपरूपाच्च
अरे नात्मकि जिदमिति नापितश्च कुपितं तद्यं ज्ञात्वा कृतांजलिर्भूत्वोवाच राजेन्द्र भो लेन वचरणामुपालक्षेनायमुपहासः किं
नु मे मनसी स्थम वनिश्चयो नास्तीह कश्चिल्लोक्यात्वपुर्याकृतिकाकथेति राजा च सत्यमीदृशपवराग महनगृहीत्वा चितदृशोनिसम्या
कोपतत्साजेति तथा च यथा तिकृत्यपेति कुत्र रागातिशय वशात्लापितस्य सर्वेत्तमत्वधीस्तथामंदधियां केषांचिज्ञानानां नरीय
संस्कारप्रयुक्तरागातिशयवशात्क्वचिच्छिवेति धुश्च देवे सर्वोत्तमत्वधीः परित्यज्य च हरिहरादीनामुपासने प्रवृत्तिरिति न्या
यसंगतिः १९। ६४। यथि भ्रमर्पि तुर्वन्तमितिन्या० २०। ६५। महिषी प्रसवोन्मुख्य इतिन्या० २१। ६६। अंधचटकन्या० यथा अकस्मा
दंधस्य हस्ते पतितश्चटको धृत्वा गृहीत इति लोके प्रसिद्धिः मगा तथा देवाद्भ्यस्तमपि प्रसिद्ध देवत्वेनाभिमतवंशाकोदिदत्तं मन्त्रं
तद्स्यर्थः २२। ६७। घुणाक्षरन्यायो यो पीदृशः घुणेन भक्षिते काष्ठादा वकस्मात्क्वाचिदीदृश चाक्षरे प्रलक्षघुणोना क्षराणि
निर्मितानीत्यवधेः कल्प्यते यथा तथाप्रकृतोपि २३। ६८। पुत्रलिप्सयादेवं भजंत्या भर्तापि नष्ट इति न्या० २४। ६९। धृष्टिप्रमि रामः
ष्टवतो मलोविनष्टमिति न्या० २५। ७०। चर्मतं नो महिषी हती तिन्या० सप्तमी हनिमित्तो निमित्तं चफलं तथा च चर्मतंत्वर्थमि ३७
त्यर्थः स्पष्टमन्यत् २६। ७१। मंडूकतोलनन्या० केषुचित्तं ड्रके पुअभी प्रमानमूल्यार्थं तुला या मारोपितेषु न्ये उत्प्लुत्य गच्छंती

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सिनाभीष्टसिद्धिस्तथा प्रकृतेऽपि ॥ ३०।१२॥ सच्छिद्रघटं तु व्याख्या० ॥ २७।२ ॥ एव कामसिद्धिं परिहरन्तो विनीत्या पथयन्त इति व्याख्यातोऽपि विशेष ह
श्रयन्तीतः पूर्ववद्बोधिकारे दृगयना व्याख्योक्तिः यथा कुराग घटं कंत्वा दीर्घ अन्यत्वादि स्वयं प्राप्तेति विशेषलेन स्वरूपासिद्धिं परिह
रन्ते बोधस्य प्राप्तत्वादिसिद्धिरापत्तेन तथा प्रकृतेऽपि ॥ २९।३०॥ उपपन्नपदस्य स्वर्ग विधिकरणेति हि धर्मिणामिति व्याख्या० यथा सर्वस्य स्वरूपरसा
दिरूपधर्मस्य परार्थं सतो रूपरसाद्यन्तरेष्वनौचतं ॥५॥ मादेवीर्थं सेति किमिति दृष्टस्यतेन तथा प्रकृतेऽपि स्यादित्यर्थः ॥ ३०।१५॥ प्रकृतिं चापवि
बोधः सर्वत्र ग्रहणं व्याख्या० स्वस्थानेऽस्पष्टोऽयं ॥ ३१।१६॥ सर्वविशेषतोऽतो नतथा नाग्नि मितिव्याख्या० शीतस्पर्शेन तदस्य अर्थेन एवेत्यर्थः एवमन्यत्र प्रकृ
तेऽपि च ॥ ३२।१७॥ सर्वदवस्थता व्यवहरणमिति व्याख्यापोऽपि देवश्वनोदात्रियत्तेन ग्रावधारणार्थकरस्कारश्चिविधः किंवाप्यन्तो विशेष्यता
न्विशेषितोऽस्या० न्विनश्च तत्र तदेयस्यास्यंतापोगमव च्छेदार्थः यथा नीलपदं भवत्येव दिनीयस्तोपोगव्यवच्छेदः सनोत्तः तट
नीयस्यान्ययोगव्यवच्छेदः यथा पार्थएव धनुर्धर इत्यादौ एवमन्यत्राविरोधः ॥ ३३।१८॥ तद्दृक् कुमारीवाक्य व्याख्या० अयं महाभाष्योक्ता
स्यार्थः तद्यथा वृद्धकुमारीन्द्रेणोक्ता वरं वृणीष्वेति सा च वरं वृणीत पुत्रा मे बहुक्षीरघृतमोदनं कांस्यपात्र्यां भुंजीरन्निति न चा
यत्स्या पतिर्भवति कुतः पुत्राः कुतो गावः कुतो धान्यं तत्र नानया एकेन वाक्येन पतिः पुत्रा गावो धान्यं इति सर्वं संगृहीतं भवतीति त
था तत्र दुपालनयामोक्षनोऽस्य कथावाक्येऽपि यदन्तरेणानदनिविद्धिनसंगृहीतं भवति एवं काशीमरणान्मुक्तिरिति श्रुतिवाक्येन
स्मरणतानि पुराणादिवाक्यानि च यानि काशीमरणान्मोक्षं बोधयन्ति तेषामवधाभ्युतार्थं पगमेतत्मे वदिदित्यानि तन्मुमेतिन
न मन्वा बिघते [illegible] येनादिवचनानि तेषः स्यात् तत्कारणायनतत्कानघाते वमोक्ष इत्यंगीकृत्य यनेतत्वसानं हानमुत्पद्यतेनु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लौ·सं·
३५

शं तथा नाविस्य·······रः आत्मनो निर्वेदनायान्नास्मकृतः कृतेन शांतो दांत उपरतिस्तितिक्षुः श्रद्धान्वितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत् आत्मा वा अ
रे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः नाथ इति श्रुतेः दंन्तं आचार्यवान्पुरुषो वेद प्रोक्तो नैनं वस्तुतो नाथ प्रोष्टे न्यादिशा स्वभागात्पोहनेकजन्मार्जितपुण्यपुंज
क्षपितपापस्य साधनचतुष्टयसंपन्नस्य गुर्वधीतवेदान्तश्रवणादिमतः एवं नान्यस्य तत एव काशीमरणान्मोक्षः बोधक वाक्यमात्रेण पदं तत्र तत्र
मोक्षासिद्धिः तत्सर्वमनेन न्यायेन संगृहीतं भवति मन्वैतत्सर्वं मद्यथ न्यां किन्तु मानातिरेकः तथा वक्ष्यमाणत्वात्ते काशीप्रवेशदर्शनस्पर्शनैः
अत्र गंगादिस्नानदेवदर्शनादिना चतस्त्रि इति बोधकानि वचनानि प्रमाणानि तथा काशी दर्शनमाहात्म्ये काशीति प्रोक्तिं ये दृष्टा दूरतः
काशीतेपुण्याः पापशोधकाः स्पष्टा ये तेषि च ततः श्रोत्रा मोक्षैक भाजनं मात्स्ये च अज्ञानाज्ञानतो वापि वर्तमानमती तव सर्वतास्य वनसा
पंक्षेत्रं दृष्ट्वा विनश्यति पापवैश्य अस्मा सदर्शनं ब्रह्माससर्वपातकनाशनं आसानिशालो निर्वाणसाधयसं जलाशुने अन्यत्रैव पश्यतात
परमार्थतापुरी योगिभिः पुण्यानि निर्मलीभूतैः यानि दृश्य पुरवः पुराकृतैः पातकैः संरमितैर्वि विमुच्यते पंचनदोपादतके दिव्य अर्थः तथा यदि
कृतानि पापानि पूर्वजन्मार्जितान्यपि काशीदर्शनमात्रेण नाशमेष्यंति नान्यथा अग्नेर्वहिः कृतानी निनिर्देशाश्रुतवाक्यान्यपेनं दिव्य वाप्यु
पक्षस्थापं यं सेवकस्तुर्या करणवाक्यानी तानेव विषयत्वेन अन्यथा पंचकोशयात्रादिविधानं व्यर्थं स्यात् तथा पूर्वजन्मशतकोटिसंचितं पा
परोशिमतुलं विनाशयेत् काशिकापरपदम् कारिकादर्शनश्रवणकीर्तनादिभिः एवमन्येष्वपि पुराणादिषु द्रष्टव्यं अथ काशीप्रवेश
महिमा ब्रह्मवैवर्ते महापातकयुक्तोपि पापकृता हितोपि वा काशी उद्देशादनघः सम्यक् क्लिष्टकानुरीभवेत् यत्तु कश्चित् काशीप्रवेशा राम:
त्पापनन्तरमेव रुद्रत्वं लक्ष्मी विवेकनिर्मितैर्ये कादेशानुघर्तनाम अनायविलिगपुराणेवाराणस्यां नृपः कश्चित्स विष्टो ब्रह्मघातकः निष्ठते वा ह्यतःपा ३५
पं निर्गते स्वसुपुरनिस्तुकं एवमन्यान्यपि पुराणवाक्यानि बोध्यानीति तन्न्न क्षोदक्षमं अदृष्टकल्पनात सांतःकरणधर्मत्वेन बहिर्निरपेक्षपा

स्याम

वस्यासायोगात्‌ अथ तर्हि कमतमाभिप्रायाद्‌ दृष्टधर्मलब्धुपेत्यपापं प्राग्देहाधिष्ठिते स्थितमिदानीं तु विशुद्धात्मनो बहिर्बहिष्ठिते तस्मिंस्तिष्ठति न तु का
श्यपवच्छिन्नमिति मध्यमे न मतद्विचारः तत्स्वदेशावच्छेदेन तत्स्वभावात्‌ [illegible] लगुणस्याभ्यागमनं विनान्यत्र गमनासंभवेन [illegible] ननु देहावच्छिन्ने आत
स्यादृष्टस्य तन्मात्रोद्देशादिदेहभोगानुत्पादकत्वप्रसंगात्‌। किंच यदि प्राग्बहिर्बहिष्ठिते गत्वा पापं न कायावच्छिन्नेऽतादृशे काशीप्रवेशे न किमपि दं हतं। अ
तः स्वार्थसंभवाद्बहिः पापस्थितिबोधकानि वाक्यानि बहिर्निर्गमनं यत्‌ किं त्वधैवस्तत्रस्थपापमित्येव पापानि निर्गतेगृह्यते पुनरिति तु न हि मिथ्या निंदितं
प्रवर्तत इति न्यायेन बहिर्नयानामिति स्फुटमेवाह किंच बहूनि वाक्यानि पापनाशने बोधपादयन्ति तत्र तावत्‌ [illegible] अत्रापि विष्णुः [illegible] ततः पापं पुर ५
र्जितं क्षिणामामोति परं पुनरथा [illegible] वर्द्धते [illegible] जन्मान्तरसहस्रेषु यत्पापं पूर्वसंचितं अविमुक्तं प्रविष्टस्य तत्सर्वं व्रजति क्षयं। एवमन्यान्य
पि बोधयन्ति। अत्र काशीदर्शनादिभिः पापसामान्यध्वंसश्रवणात्‌ व्याख्यातिरिक्तसर्वपापस्य ध्वंसोऽदृष्टः। नत्वं [illegible] हेतुना पापगमा
नः इदं त्वत्र विचारणीयं किं काशीप्रवेशादिनातीतानां शेषजन्मसु जं पापं लीयते न ज्ञात्‌ [illegible] अत्रोच्यते [illegible] अतीतानां शेषजन्मसु पापलयो
पगमे लिंगं दर्शनपूर्वमेधी [illegible] द्दूमहशतानां तिथौ। दशजन्मार्जितैः पापैः सत्यमपतं नाशं संशयः स्यादित्यादि विवचनानि निर्विघ्नयानि स्तुः प्र
वेशादेव सर्वपापनाशात्‌। अतः प्रवेशादेतज्जन्मजन्मे यपापं लीयते न तल्लिंगादिदर्शनादिनाशु मार्गस्य पापावशेषस्य इतिनत्वं ते। ए
वं तु जन्मान्तरसहस्रेष्वित्यादि मागुरादहेतैः प्रवेशादिनानेकजन्मजपापध्वंसबोधकवचोविरोधापत्तेः [illegible] लिंगार्चनादिनाप
पादिशब्दलक्षिताः पापवासना भवेतु जन्मीयाः धीयते प्रवेशात्‌ त्वशेषपापनाशः एवं च [illegible] नापिन [illegible] पुतिः काशीप्रविष्टानां पा
पे [illegible] पापत्रे [illegible] तेनाभ्यमनाशयः पापस्थलेशान्तिः [illegible] सुकर्म [illegible] यति संयमेभ्योऽधमिनी [illegible] इतिप्रभृतिभिरुक्त
[illegible] प्रथमा। पापः पापे न कुर्मिरिति प्रभृतिभिः पापप्रवर्तकतावच्छेदिका द्वितीया। तत्र सर्वेषां पापानां

प्रथमाश्रमि॰ ... दिनानामवते: द्वितीयानुवासनाद्दिनानन्तरं लिंगदर्शनादिना तत्तत्कालान्मोक्षो मे णैव नाप्यत इति। तत्र हेतुः ए
श्री: सं वंसति वा वादिशाद्[illegible] मरणपर्यंतिः शाक्तस्य पापस्यानाशित्वाजातिश्च यतोपः वासिनानारोगपुनः काशीस्थानां पापे प्रवृत्त्यनुपप
२६ त्तिः नयन्त्रतः प्राचीनजन्मानुवृत्तवासनया तदुपपत्तिः हनितावासविश्वेश्वरादिदर्शनेनाशेषदुरितध्वंसोक्तेः नद्वचनस्यातिलवासनाना
शपरत्वे या पेमर्द्धस्य नुपपन्ने दुःपरिहरत्वात् अतः प्रवेशादविलम्बेन पापं न श्यति काशीस्थस्य तत्तीर्थस्नानादिना एकवादि जन्मजपा
पक्षयोः कितु ये स्वयं न तुषः पुण्यातिशयेन काश्यां जाता तद्विषये तेन कोपि दनुपपत्तिः न चैतेषामपि लिंगदेहस्य पूर्वं प्रविष्टत्वात्संचितपा
पं नष्टमेवेति शंक्यं याछति यंगाधिकरणन्यायात् यतोविधिनिषेधेषु मनुष्याणामधिकारः पाभ्यतः पशुपिशाचादीनां धर्माधर्मैश्च रामतादृ
त्रिपाद्यमनुष्याधिकारिता स्थूलस्थूलस्य लिंगदेहे पापनाशयोगात् यानुपिशाचयोगस्थतात्यानेपिशाचस्यापि तत्स्नानात्पैशाच्यनाशोक्तिः
स्नानिपादस्य पत्नी द्विवधा वह्वचनं धावनिकमितिस्यायात्स्माद्विषये नचलिंगस्य काशीप्रवेशात्पादनाशे वचोक्तित्तस्मात्का स्युत्पन्न
विषयाणि न तल्लिंगदर्शनादिनेकवादि जन्मपापक्षयवोध्यकानि वचांसि स्यादुः अत एव काशीस्मरणगमनदर्शनतत्तीर्थस्नानतत्त
ल्लिंगदर्शनादीनां नियतक्रमाणां फलावैलक्षिण्ये उत्तरोत्तरानर्थक्यापातात् प्रत्येकं सर्वपापनाशश्रवणाश्च यतोपि च सर्वतोवैलक्षण्यप्राभा
येकाधिकपापिक्रमान तिकर्थुक्रिस्वर्गश्च्युदिस्वर्गस हास्तपलाधृतमत्यापातकोपपातकादि प्रतियोगिकृतवैलक्षण्यसंभवान्नावेकत
र्वत्वस्याथान्तरवैज्ञानात्व इदं नैवसकृच्चकनामसर्वेभ्योज्योतिष्टोमः सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ सर्वेभ्य अनुमत्यानीतिवत्संभवात्तगमनादे राम:
४ प्रत्येकगतशेषपापक्षये पिकाचिदनुपपत्तिः तथा [illegible] प्रवेशात् जातीपापक्षयपापं नष्टं तद्विजातीयमेकवादि जन्मीयं तत्तत्तीर्थस्नानादिना २६
नश्यतीति वदन्ति काशीप्रवेशेन कायिकादिभेदभिन्नानां समारब्धानां संचितानां सर्वेषां पापानां निवृत्तिरेव भवति। न चैवं काशीस्थानां

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पापे प्रवृत्तिर्न स्यात् आरब्धे नैव दुःखोत्पत्तिर्वा पापक्षयेऽपि संभवात् तत्तत्तीर्थस्नानादिनैव आदिजन्मी यथा पापनाशशोधकं तु शास्त्रं यावत्
पुरुषेण न तत्तत्स्यतिता वस्तु एणो दृश्यपरं पद्मायथा काश्यां कृतमन्यासमपि पुण्यं दृश्यते तथा पापमपीति स्कन्दपुराणे। तथा च का
श्यां कृतं यावत्पापमेकत्वादिजन्मी यस्तं भवति तत्तत्तीर्थस्नानादिना तावत्तत्तीर्थस्य फलं तत्रागमनं स्मरणं गमनं क्षेत्रं प्रविश्य शुद्धिर्निवा
सेशदर्शनादिना सर्वपापनाशबोधकशास्त्रस्यापि वैयर्थ्यापत्तिः यत्तु तत्र ब्रह्मेश्वरं दृष्ट्वा ब्रह्मलोके महीयत इति ब्रह्मलोकादिफलं पत्र
कृमिमुक्त्यादिफलं तदपि यावांश्च काल्यादेशान्तरस्थ तद्विषयं। ननु काशीप्रवेशावधिकाशेषपापक्षये कृते काशीयात्राप्राप्तस्य तत्का प्रवेशात्५
शपयस्य बहिर्गमनानन्तरमेव मरणे क्षयपापत्वाभावात् केवलपुण्येन मरणोत्तरं सम्भवात् न च पुण्यानां तावत्स्वर्गभोगानन्तरं मुक्तिरेव तत्
स्योतियुक्तं भवत्यादिजन्यज्ञानाभावे तद्योगादिति चेन्न तस्यापि मार्गस्थजन्तुमरणादिजन्यज्ञातपापोपपत्तेः व्याघ्रादिभिर्हनने
दुर्मृत्युजपापसंभवात् दुष्टेनारब्धकर्मणा तेन दुष्टमृतित्संभवेनान्ते यामतिः सा गतिरिति न्यायेनापि मरणेऽपि जन्मसंभवात् अन्येषाम
भावेऽपि विमुक्ते पतिं निवेदिता विमुक्तेन विमुक्तं चेदित्य विमुक्ते प्रविष्टस्य तत्र मरणं तथा न विधिवत्यागनिषेधातिक्रमप्रयुक्तपापस्या
वश्यकत्वाच्च परं तु तस्योदयः देहक्षयमात्रेव भवतीत्यन्यदेतत् अन्तः काशीप्रवेशात् शेषपापलेशोऽपि न कश्चिदनुपपत्तिरिति नुन
वीनतमाः अत्रपरीक्षकैर्विचार्ययुक्तः पक्षो ग्राह्यः आरब्धानां च भोगेन नाशोऽप्यदृष्टविलीनो लोको गौरीशानुग्रहात् स्नानादिसाधनानपत्तिं न
भन्ते। स्वपंचनगडुरुः सपरमहंस पायान्न तैश्च बोधना धनेना रक्षणपादिवातीति नश्यवत्स्याप्यन्तःप्राप्तिरभिचारः तथा च मनावासो
मणिकर्णिकायाम् ... देवानादेवयजनेन सर्वे पापानां नाश ... अतः प्राणिन ... नातेषु तत्कृतास्वकीय प्रसज्याव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

छेपेनामृतीभूत्वामोक्षं [illegible] दिरवादि लभ्यते च पुराणे तु ... वनौर्भः युगसाक्षात्महादेवो देहान्ते तत्त्वमसीश्वरः आचष्टे तारकं ब्रह्म तद्देवमतिमुक्तकं काशीखण्डे च
तौ॰ सं॰ ब्रह्महत्यां न मुञ्चन्ते मामस्थाने तत्र वः क्वचित् ब्रह्महणं तदेवाहं काशीसंस्थितिभागिनां दिशाम्यितारकं प्रान्ते मुच्यन्ते ते न मुक्तसुरणान्तःपातेऽपि निर्वाणपदमेवेतच्च रघिष्ठ
२७ मितितत्त्वरः म्रियमाणस्य जन्तोः श्रवणाक्ये कीर्णे समुच्चरन् विनाशावधोपदेशान ब्रह्मात्मैकत्वमात्मनो ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाद्धेतोर्मुक्तिर्न मायते एवमन्यमापितारकं हि
मितिवेद्यवाव इत्यवोहि तदुक्तं काशीखण्डे न बहुप्रेतेके: किलकाशिदेवं गन्तोः स्थितस्यायप्रेतेनात्कालेपञ्चोत्तिके: आकुलत्पुण्यभारे तारकोकारात्मीन्दुमौलि:
अन्यत्रापि प्रणवं तारकं प्रोक्तं तमाकर्ण्य देवो महेश्वरः ननु प्रणवेन कथं ब्रह्मात्मैक्यबोधः शृणु अकारोकारमकारवाच्यान्विश्वतैजसप्राज्ञात्ममात्रेभ्या
न ज्ञात्वा प्रथमं विश्वं वैश्वानरं त्वेनाहमेव वैश्वानरोऽस्मीति विभाव्य ततस्तैजसं तु आत्मत्वेनाहमेव तैजसात्मास्मीति विभाव्य पश्चात्प्राज्ञमीश्वरत्वेनाहमेवेश्व
रोऽस्मीति विभाव्यानन्तरं समष्टिव्यष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणोपाधिकमोंकारवाच्यं परं ब्रह्माहमस्मीति सर्वात्मत्वेन विभाव्य पश्चात्प्रपञ्चस्य कार्यतापत्ते
स्थूलसूक्ष्मादि सर्वजगत्तोपानावरोहणन्यायोक्तक्रमेण निर्विशेषब्रह्म निर्विकल्पैकाग्र्येण मननात् ब्रह्मत्वं साक्षात्करोतीति ... तथा हंसो सो
ऽहमित्यत्र हंसशब्देन परमात्मोच्यते अहंशब्देन प्रत्यगात्मा तदगम्यते ततः तस्मान्नाधिकरण्यात् सोऽहमित्यन्वयः परमात्माहमित्यर्थस्तथा प्रणा
वस्यापि सोऽहमित्यस्यैव प्रणवत्वेन निपातनात् तथाहि सोऽहमित्यस्य पृषोदरादित्वेन निपातनात् सकारहकारहकारलोपे कृते परिशिष्टयोर्णित्यनयो रेङ्:
पदान्तादतीति पूर्वरूपैकादेशात् मदं सन्धिं कृत्वा व्याख्यात ओमिति शब्दो निष्पन्नः तदुक्तं सकारं च हकारं च लोपयित्वा प्रयोजयेत् सन्धिं च पूर्वरूपाख्यं त
तोऽसौ प्रणवो भवेदिति एवं चोमित्यस्य परमात्माहमित्यर्थ इति सिद्धम् अत्र काश्मीदाह वाराणस्यादि क्षेत्रार्थे देन चतुर्विधक्षेत्रमणिकर्णिकाज्ञानव्यपदेशे
भमोक्षविश्वेशाभिमुख्येन कालतोयतस्माद्विजमानस्यभेरवया ननादिजनकपापहीनस्य विश्वेशाभक्तस्य काशीनरणोन्मुक्तिर्भवति नवेति संश राम॰
य इति तस्य समाधिः परम लसापुज्यं भवतीति द्विजेतरस्यापापस्य तरमात्यद्विजस्यापि कस्यचित् पापानतो विश्वेशाभक्तस्य ऽकृतेष्वपापक्षेत्रु २७
कं प्रकारान्नकारान्तरे रामतत्त्वं चतुर्विधक्षेत्रपरछा विमरतोक्षे आदान्तरमेदतारतम्येन जीवतारतम्येन प्रत्यगात्मबुद्धिपूर्वकत्वात् बुद्धिपूर्वकत्वेप्र

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शुक्लताऽरतम्येन तत्कर्मादिनाऽरतम्येन चण्डालो व्यादि जातिताऽदेवत्वं भवति · पापिनस्तु नाऽग्रत्र चतुर्विधे मुक्षेत्रे पत्रक्षापि येन केनापि प्रकारेण मृतस्य भैरव या
तनानुभवानन्तरं मोक्षः न न च हि तेनोः प्राणोत्क्रमणमाणो ब्रिनिर्जन्तुमात्रस्य श्रवणात् कथं भैरवार्त्तिः कृत्यैव स्तु उस्वामिभि चेन्न रुद्रतारकं उल्लेख्या चष्ट इत्यनेनैक
वाक्यतया प्रमाणवाक्ये तारकव्याख्यानयोग्यत्वे भैरवार्त्तिकमा नपरत्वानुपपत्तेः अथोत्क्रान्त्यनन्तरं देहाभिमानाभावाज्जन्तुमात्रस्य प्रणवाधिकारस्तु उपपद्यत
इति चेन्न · उत्क्रममाणे स्थिति वर्त्तमान प्रत्यय दर्शनेनोत्क्रमदशायामेवोपदेशस्वीकारात् · उत्क्रमानन्तरमदेहस्योपदेशायोगाच्च · कर्णमूलगतो हर इ
त्यादिवचनविरोधाच्च · विदेहस्य कर्णाभावात् · एवं पुराणगतजन्तुशब्दस्यापि भैरवार्त्तिकमानपरत्वं · तस्मात्काशीप्राणोत्क्रमे तस्तु जातु वीजलं स्वधग:।
अविमुक्तोऽमुत्वस्यस्य कर्णमूलगतो हर इति वचनात् · मुमूर्षोर्मणिकर्णिकायां रद्धोदक निवासिनः इत्युक्तेश्चार्द्धजले मणिकर्ण्या विश्वेशाधिष्ठितस्य · का
लेनोपरतो याति मुक्तिः आत्मरक्षार्थकर्णया महायोगी यो भिद्ध्ये भगवन् मस्य नतोपायमनसापि तुष्टिं तये इति वचनाच्च काशी जन्तुवत्तानतः अविमुक्त
इत्यादिसप्तमीवतः ह्रमोक्षताताम्भै पार्णिकानामपापत्वाद्द्विजत्वाच्च तद्देवतारकोपदेशयोग्यानां सद्ब्रह्मः तानिश्चयदित्युक्तेर्विश्वेशभक्तानां काशीम
रणं मोक्षदं न वेत्ति संदेहभ्रान्तानां च विश्वेशस्त्री विश्वेशोपदिष्टतारकोदितब्रह्मबोधात्सद्य एव तत्सायुज्यं भवतीति सिद्धं · ननु ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शू
द्रा ये वर्णसंस्थिताः स्त्रियो म्लेच्छाश्च ये चान्ये संकीर्णवर्णजातयः कीटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये पशवस्तथा · कालेन निधनं प्राप्ता अविमुक्ते वरा
नने · चन्द्रार्द्धमौलयस्त्र्यक्षा महावृषभवाहनाः शैवे ममपुरे देवि जायन्ते तत्र मानवाः · मानवा इति ब्राह्मणाथमतान्यानेन · येऽप्यकामवरं देवमविमुक्तं पंच
दं · तेऽपि यान्ति महादेवमात्मा कृतिरिवानलं अकामो वा सकामो वा तिर्यग्योनिगतोऽपि वा · अविमुक्ते त्यजन् प्राणान् मम लोके महीयते · गृहस्थाश्चैवमेव यत्त।
लिंगधारी ... बालकाः एकदंडा त्रिदंडाश्च हंसबलधराश्च ये क्रमभेदेन तेषां तु सर्वेषां मामास्थितानां त्वहं · भिन्नमामि परस्थानं यन्मोक्षपदं भुक्तिमुक्तिस्था दि
नानाकृतान्य वर्णैः ... नानाक्षेत्राधानस्थभेदतारं तस्मात् ... स्याद्देहभेदेऽपि विदेहत्वे कथं त्वादि इति चेदुच्यते · तदुपदर्शयिपाहिताद रायणाः
सं... इति ... धामामपि ब्रह्मविधायिका रेसि ... तिर्यक्त्वं यांति महादेवमित्यादिवचनं यातेभ्यः शिवलोकं गतानां महेशानतावबोध

[illegible] पापानि तु एतेषु साक्षान्मोक्षविशेषेण मोक्षो मरणफलं तयावगम्यते तथा पृथिव्यां काशितारस्तम्भेन निष्पापानामी
[illegible] शार्दिन्तकामं गाङ्गमरणादेव [illegible] ज्ञानतो निष्ठानामग्निप्रवेशादिकृतां शंभुसामीप्यं न चाग्निनिषिद्धात्वे कुर्यात् मरणात् धर्मीश्रामानी पुं अग्निप्र
३९ वेशं ये कुर्वन्ति विमुक्ते विधानतः प्रविशन्ति मुखं ते मे निःसंदिग्धं वरानने कुर्वन्त्यनशनं ये तु मद्भक्ताः कृतनिश्चयाः न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटि
शतैरपीत्यादि मात्स्यादिवचनैरग्निप्रवेशप्रायोपवेशयोरप्युत्तमत्वेन निषेधस्येतेन संकोचात् तिर्यक्प्रभृतीनामत्यंतं पापीयसां चाशक्यत्व
त्वात्पधर्मानां सालोक्यमिति किं च तुर्विधक्षेत्रे यथा यथा योगपीठादिप्रकर्षस्तथा तथा मरणफलापकर्ष इत्यपास्तं तदपरे लक्षणमेतत्
मेव विदित्वेति आदिश्रुतिविरोधान्मरणान्मोक्षायोगात् ननु मरणादेव मोक्षबोधकनानापुराणवलान्मैवेति श्रुतिरन्यगतावकाशे
ति चेन्मैवं पुराणानवेदसंकोचायोगात् काशीमरणस्य ज्ञानोपनिषत्तारकोपदेशद्वारा ज्ञानवत्त्वबोधकत्वेनेति यस्मात्काशीमरण
स्य चित्तशुद्धिद्वारोपयोगस्तद्द्वारा क्रमेण मोक्ष इति संप्रष्टव्यः किं तारकोपदेशो मृतेः प्रागनन्तरं वा नाद्यः उपदेशेन प्रागेव साक्षात्कारे पश्चा
न्नत्र मरणस्य वैयर्थ्यात् न द्वितीयः मृतस्य मोपदेशप्रत्युपदेशानुपपत्तेः उत्क्रममाणोपि विनिवर्त्तमानार्थकमत्ययप्रश्रुतिव्याकोपाच्च
तस्मात्काशीमरणस्य न चित्तशुद्ध्युपयोगः वाराणसीत्यतीर्थानामवगाहनतः परं अंतःकरणसंशुद्धिमाप्नुयाद्विजितेन्द्रियः इत्या
दिवाक्येस्तत्स्याः पूर्वमेव सिद्धत्वात् किंतु बोधद्वारमुक्तादेव योपि प्रथमः पक्षः मुमूर्षोर्मणिकर्णिकायां तारकं दकामिवातिप्र इत्यादिपूर्वोक्त
विशेषणवत्वेस्मृत्यर्थत्तीक्ष्येवसाक्षात्कृत्वम्यमन्यथत् कुसलीक्यादितारेलि सोप्ययुक्तः जंत्वादिलाधारणप्रदर्शनात् तथा हि अ
न्यदिजंतोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु ... पतंगा मशकाश्च वृक्षाः जले स्थले वा विचरन्ति सर्वाः ... मत्स्याः कृमयोवि राम:
काश्यां त्यजन्ति शरीरं शिवमाप्नुवन्ति अविमुक्तं हस्यशामुक्तं तेशांनिर्मोनरः अशानिनो विमुक्तं तेषां ... सावीन्द्रं ३९
तन्मोक्षपदं तत्कालेविश्वेश्वरोऽन्यो गमं ओपदेशात् ब्रह्मत्वं वपर्यत्वंप्राप्नुवन्ति जंतुलंस्तितं चतुर्भूतग्रामेषु काश्यां

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तन्मुक्तिमाप्स्यतीत्यादि काशीखण्डे। एवमन्येष्वपि श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु श्रीवत्सामात्य परजं त्वादिपद श्रवणे नुकृमिपर्यन्तानां साक्षान्मुक्तौ
श्रवणं तु पदस्यैवेति किं मात्रपरत्वकल्पनया। नुच्चिंतत्वात्तत्र प्रणवश्रवणेऽधिगात्मतिरिक्तस्य कथमधिकार इति चेत्सत्यं सत्यं तदा युपदिष्ट
प्रणवश्रवणे तदितरस्यानधिकारः अपारजन्मार्जितपुण्यपुंजप्रसादितपरमेश्वरोपदिष्टप्रणवश्रवणे तु काशीमाहात्म्य सोमपरमे
श्वरसाक्षात्काराभ्यां ध्वस्ताशेषकल्मषजस्य आतिमानगस्याधिकारः अतएव प्रणवैर्वर्णैस्तीर्थान्तरात्काश्या विशेष उक्तः जितेन्द्रियाः
पापविवर्जिताश्चरां तानहातो मधुसूदनाश्रयाः अन्येषु तीर्थेषु हि मुक्तिभाजो भवन्ति काश्यामपि कोऽपि विशेष इति शिष्यप्रश्ने गुरुणोक्तं। वि
शेषं शृणु वक्ष्यामि काश्याः कृपयातो मम कृतानि साधनान्यत्र स्वःश्वाम्यविमहात्म्यतेः भवन्ति काशीमाहात्म्यात्ति आन्ये वदन्ति सर्वदा यः अन्यत्रास
मुक्तैः कृतैः कृतैर्मुक्तिः अतवानथा अत्रसाधनवैकल्ये काशी पूर्णं प्रकल्पयेत्। तथा कलिकालस्त्वपतीक्षणाः केन पः कृपाल्महकं काश्येव सरण
तेषां भुक्तिदमलिनां नणां कलौ विनष्टप्रतधैर्यवीर्यानाग्रह तु काशी परमार्थदर्शिं तथा येवाद्विजाग्र्याः अपवादश्चतिन्द्यायेवकार्यवृत्ति
ष्वपिधर्मरूपाः ये बाह्यद्विजाः परमार्तिभाजः समानरूपां गतिमाप्नुवंति काशीखंडे च। संसारभयभीता ये ये बद्धाः कर्मबंधनैः येषां क्वा
पि गतिर्नास्ति तेषां वाराणसी गतिः श्रुतिस्मृतिविहीना ये शौचाचारविवर्जिताः येषामित्यादि पूर्ववत्। तथा सौभाग्याभाग्यभूर्यावे
विख्याता मणिकर्णिका। ददामि तस्यां सर्वेषामग्रजाघ्यान्तजायचोति। अतएव पापेऽधिकारसंपादनमुक्तं पुनासंश्रीलकल्पु खं
नृकरक्षारकं वचः भावमाम्नामेव विधिवत्संपाद्याधिकृतिं परामिति। इदं चाधिकारसंपादनं नीचे च नाधिकारिष्वेव जातिकर्मभ्यामनु
तमानां ब्रह्मतत्त्वाधिकारणत्वेन संपादनासंभवात्। यतस्तेनैवोक्तं गणयति न कथंचिच्छंकरः काशिकायां क्रिमुत ममन्नुभक्तो
आस्तां पुण्यः [illegible] उपदिशति सदान्ते धाकं मे कान्तानिष्टद्विजकुलनिवेशो भाग्यसम्राधिकारमिति। यत्तु भूमौ म्नानाना

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

देश्वे ... दिनः मृतो जले नतीरे ऽवा यत्र क्वापि म्रियते दिनं श्रमान्स्य कलमाप्नोति काशीवासि सुवादिनः स्मृप्यक्रमाग्रम पिनात्ति नमास्य
लै·त्वं देशिन्मालंसुरेभ्यो ... मन यत्र मुक्तिः मृतो जले मध्ये तीर्थे तीरे क्षेत्रे सर्पाग्नि दंष्ट्रपतविमिनिर्हतस्य जन्तोरित्यादि वचनात् अनेन दुर्गमुन
३६ दोषोऽप्यत्र नास्तीत्युक्तं न चात्र कालकृतो विधिविशेषोऽस्ति उत्तरं दक्षिणं वाप्ययनं न विचारयेत् सर्वेऽपि शुभः कालो ह्यविमुक्ते म्रियेत यदि का ८२
शी विंडात् तस्मात् सर्वस्यापि काश्यां यत्र क्वापि यथा कथंचिन्मृतस्य मोक्ष इति सिद्धं कथं चित्रिशिवशिवेत्युपदेशाभाव इति चेत् उक्तः शि
वशब्दस्तारकतयोक्तः रामतापनीये मुमूर्षोर्दक्षिणे कर्णे यस्य कस्यापि वा स्वयं उपदेक्ष्यसि मन्त्रं स त्वं मुक्तो भविता शिवेति पाद्मे तु
श्रीराम राम रामेति एतत्तारकमुच्यत इति श्रीशब्दपूर्वकस्त्रिरावृत्तो रामशब्दस्तारकतयोक्तः अनेन षडक्षरमन्त्रोपलक्षणात् स्त्रीशूद
प्रयोगस्य भक्त्यतिशयार्थत्वात् तापनीयश्रुतेर्भिन्नार्थत्वं तथा च प्रणवाधिकारिणः सर्वे प्रणवोपदेश एव तदनधिकारि
णु शैवानां शिवमन्त्रोपदेशः वैष्णवानां राममन्त्रोपदेशः शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्त इति श्रुतेः शिवेति शब्दस्य मन्त्रयोगिनोऽस्मि लि
ति निर्वचनेन रामशब्दस्यापि वाद्वितीयब्रह्मस्वरूपबोधकत्वात् तत्तन्मात्रमोक्षफलकबोधानुपपत्तिः काशीत्यपि केचित्
अस्मिन्मते पिपीलिकाद्यर्भकानामधिकाराधिकारोपपत्तिरीशाधीनैव तेषां फलोन्मुखेन केन वित् दुष्टेन कर्मणा क्षुद्रजन्मोपपत्तिः अनादि
भवसंचिताशेषपुण्यपापकाश्यां मरणेन मुक्तिश्चेति बोध्यं यत्तु केचित्क्षेत्रभेदादधिकारिभेदाच्च सामीप्यादिफलकीर्तनं तत्
न्निर्विषयमोक्षमीहूणां तन्माहात्म्यानभिज्ञानां संतोषार्थत्वेन काश्यां स्वर्गादिकमुद्दिश्य यागयज्ञष्ठापि वर्तादिकां देवगो
प्रवृत्तिर्भिन्नतासर्वलिं लब्धधानि निवासिष्टो ... केवलभते अयं कोविदाः ... धर्मनिरतस्यापापस्य सर्व ८म:
स्यापमनं आयमेव मोक्षः तदिलक्षणत्वेन तुष्यातनातो ऽधिकारसंपादनेन तद्वत् स्वाभ्वे कर्मातानि ... धमम धमा ३६
नः अधमा न विमार्गस्थाऽन्या मिपरमां गतिं केवलं धर्मसापेक्षः कर्मज पातित ... अधर्मिष्ठस्येतत् क्षेत्रं यातनामात्र दि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शोऽस्मि नित्यादि· अनेन सर्वप्रकारकोपदेशो वर्त्तमानताभिर्देशात्· कोऽयं स्नानोऽश्वदेहस्यैवोपदेशो स्नानं च देहाप्राये नु केवलमेव· तथा च
धर्ममर्यादास्थापनार्थमीश्वर्या स्नानोक्ता तदनुदेनादिवदर्थवादः यदि तु सा आत्मा ऋणिकोऽतः तत्र सा श्रवणं तेषां स्नानं तु तदेव भवती तिमन्त्व
न्ते· ननु मन्त्रिकालेक्षणायधवन्तु कंठस्योर्द्ध्ववाताभिघातेन विधीयमानोऽशेषमर्मणो व्याकुलबाह्यान्तरिन्द्रियस्य प्राणयात्मकस्य दुःख
भावना साक्षात्कार एव दुर्लभः तत्त्वचिन्तासिंसलदर्थादुरवगमः तस्मिन्नपि सति तस्य सर्वपापदाहनाथोद्वितीयेतात्पर्यनिर्धारण
नुकूलविचारणात्मकतादृशतात्पर्यविशिष्टशब्दज्ञानात्मकस्य वाश्रवणस्य· भूतस्यार्थस्योपपत्तिभिरनुचिन्तनरूपस्य विपरीतभाव
नानिवृत्तिफलकस्य मननस्य अवधारणानुकूलतर्कानुसंधानात्मकस्य वा मननस्यासंभवे· अत एवासंभावनाविपरीतभावनयो
स्तत्त्वसाक्षात्कारप्रतिबंधकयोरभावाभावे च शब्दप्रमाणदुस्सन्नोपि प्रलक्षाकालारः पुरुषापराधासंभावनादिप्रतिबद्धत्वा
न्नाविद्यानिवर्त्तनक्षमः तदनिवृत्तौ च तन्मूलकसंसारानिवृत्तेः कथं मोक्षः तस्मात्काशीमरणोऽस्तु कि प्रतिपादकवचनजा
तं तत्रास्मिन्विधेयकवाक्यतया तदर्थवादप्रवेतिचेत्मैवं· ईश्वरकरूपत्वनिर्वर्तितपादारविन्दोभासहायाविंत्यशक्त्यपरिमेय
महिमश्रीशंकरकृपयाश्रीकृष्णकृपयाभिव्याप्यवारं तत्र्यतत्रवेदनानिवृत्तिवत्काश्यां मुमूर्षोः सकलवेदनानिवृ
त्याविन्नप्रसादकरणपाटवादिसंभवेन श्रवणादिसंभवात्· अत एव मात्स्ये· अंतकाले मनुष्याणां छिद्यमानेषु म
र्मसु· वायुना प्रेर्यमाणानां स्मृतिर्नैवोपपद्यत इति· क्षेत्रांतरमरणप्रकारमुक्त्वा· अविमुक्ते त्वंतकाले भक्तानामीश्व
रः स्वयं· कर्मभिः प्रेर्यमाणानां कर्णजापं प्रयच्छति· ईश्वरप्रेरितो याति दुष्प्रापमकृतात्मभिरिति तु शब्देन क्षेत्रांतर
वैलक्षण्याविशेषो [illegible] तः सम्यक्मरणकालेऽस्मृत्युपपत्तिरूपप्रपंच· गारुडेऽपि· मरणोपचारे सकलागमनिवृत्तिः स
[illegible] नाम्नि रोगं प्रेरयितुकाशीगतोपदेशकाले हरेर्मरणे जन्ममरणं हरवामा छ

...त्तिमेदं हे रेवस्थितत्वेनेन्द्रियाणां वानी ग्नियत्वेनैतत्तद्देहस्यापि श्रवणादिव्यवहारस्तथा नागरेपि दीर्घ
कालस्थायिस्थितिर्या भावो... श्रवणादिव्यवहारस्तीति स्थितेन मरणकाले तथा हीन्द्रियापेक्षा मनेन रसा मननस्यैव श्रवणाद्युपपत्तौ का
श्रीमरणादस्यन्तभूद्यस्यश्रीवञ्जोवस्साक्षात्कारान्तरशेषापेक्षता पस्यतदनुपपत्तेश्च सर्वविक्षेपापगमेन अत्यन्तगभिन्न ब्रह्मनिमग्नचि
त्तस्य अतएव संमतत्तत्साक्षात्कारस्य क्षणेनैवास भावनादेः सम्भवत्स्वात्यन्तकोबाधकमुपपद्यत एव ननु दीर्घकालनैरन्तर्यादरै
रनुष्ठितश्रवणमनननिदिध्यासनादिकं विना योधितत्त्वपदार्थसाक्षात्कारमाप्यातः ताद्दशतत्पदार्थसानात्मभ्याश्च नवाक्या
र्थसाक्षात्कारोत्पत्तिः पदार्थशुद्धेर्वाक्यार्थशुद्धिहेतुत्वादिति चेन्न चिरतत्त्वविवेचनाभ्यासपर्यान्तः उत्तमाधिकारिविषये गुरुमेव सर्वसम
वातः नचाधृतिरपि सकृदुपदेशादिति प्रसङ्गविरोधः तस्मात् उत्तमाधमाधिकारिविषयत्वात् न च कश्चिद्विरोध इत्यमाणानां सर्वेषां कथ
मुत्तमत्वमिति वाच्यं यतः श्रवणादीनां जन्मान्तरीयत्वावबोधाधिकारसंपादयितुर्विशेषस्य स्वर्वपाप्तुत्तमाधिकारित्वसंपादनेनक
श्चित्प्रयत्नः स्वर्गेतहि मार्कण्डेयप्रश्नेभ्य राजुग्रहीतमहर्षिवरप्रभावेन पक्षिणामुत्तमाधिकारित्वलाभेन वाल्येषु वा तत्तीर्गुरुमेव
तत्त्वसाक्षात्कारलाभः सेविनिं प्रतिपुराणवक्तृत्वं वात्सिल्येन श्रीसरस्वतीकरकमलस्पर्शप्रभावेन [illegible] शुकदेव
मुख्यानां कायानां तत्त्वसाक्षात्कारः तेन भगवद्रूपस्य श्रीवसिष्ठप्रतिबद्धत्वं वदन्यते एवं च परमेश्वरानुगृहीतानां केषांचिन्न सम्भाव्यते न चैवं श्र
वणादेः साक्षात्कारं प्रति व्यभिचारः भगवती कृपया वामदेवादि वर्तर्वं जन्मनाम श्रवणादिकमनुष्ठितमेव नदुक्तं वानगर्भ एवं वमरणा
सम्यग्यत्प्रलिखितदेहिनः विज्ञानसाधनं तेन सर्वप्रपञ्चमनुष्ठितमिति तस्मात् श्रीयोधुमुत्वं चन्द्रनिः एतत्प्रणाम तस्यश्रुतिपुटेन
पानादेवाविद्याविपतिरूतिलिङ्गः यात्रीमरणो मुक्तिरित्यादि यावजीनां नार्थवाद इति सिद्धं एतेन मरणासाधनं वतुरुष्टवस
पत्तेः प्राये तानुपलभानगृहितायोपदेशोपगमे याते च सिनालि समर्थपक्षे साधनं वतुष्टयलपस्या नंतर्यातेः तस्स

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पन्नमेवाधिकारिणं प्रतियेदानशास्त्रारंभोनस्यात्‌ःनद्दुतामविश्वनाथादिपरिहारेणकाशीमरणायैवस्थानापत्तिश्चेतिपरास्तं।य
कृतजन्मार्जितपुण्यपुंजप्रसादितपरमेश्वरकृपयामरणावसरएवसाधनसंपत्तिर्वाकाशीतत्त्वेवदवस्थायांमेनसद्योमोक्षउद्दिशा
नोपायंश्रवणादिकंहस्तगतंस्यकेनचिन्निमित्तकामादिदुर्गादिप्रभवस्यकाशीप्राप्तिःकालिकादिशानावयवहस्यसंभवात्तंश्च।तेनेदं।उ
पायांतरमभिधाय।वसेद्वामरणादित्युपायांतरमाद्दितइतिवदतामहेश्वरेणैवबाधाद्भवलीत्याद्युपायदर्शितानसंपादनाश
क्तस्यैवकाशीवासावश्यकतांगीकारात्‌श्च।काश्यांशतवर्षजीविनामप्यतेप्रारब्धेनवर्तमानदर्शना[illegible]शास्त्राधिकारिणामवैधा
स्या सिद्धपुराणरघुवंशगंधर्वकिन्नरनरदानवानांकाश्यांमानुषशरीरत्वात्‌श्च।काशीमरणस्यमोक्षप्रतिसाधकत्वेतुल्याभावादनर्थकस्यादि
मुमुक्षोःप्रशासितर्नस्यादित्यपिनयतांक्यंपरपराहतावपिप्रहत्तिसंभवात्‌ःअन्यथामुमुक्षोःशास्त्रोपिप्रवृत्तिर्नस्यात्तथाचानि
र्मोक्षप्रसंगःतस्मात्प्रमुमुक्षोर्भजनजन्यतत्स्वार्थिनस्तदुलक्ष्मणादौस्वर्गकामस्यस्वर्गसाधनयागस्याधनपुराडाशानु
कूलव्रीहिक्षयणादोचप्रवृत्तिरितिवैदिकलौकिकसर्वव्यवहारेष्वदर्शनप्रसंगः।तस्मात्काशीमरणान्मुक्तिरितिश्रुत्यायच्च
त्साधनमंतरेणमुक्त्यनुपपत्तिस्तस्यसर्वसंग्रहोनभवतीतिप्रकृतमस्याद्दकुमारीवाकन्यायोदाहरणत्वं।तथाचिसंतावित्ते
सरितेयप्रसंगतेःतत्राहुर्नानादिवमुत्त्यंतेति।येदेतत्त्वंवित्‌स्वपंचमधीतलेवेजनालोक्रमतत्त्वंभजंतइतिश्रुतिवाक्यंदुष्कृ
तोपिदुराचारोब्रह्महत्यादिपातकीहरिध्यात्वात्यजेद्देहंप्रयागेमुक्तिभाग्भवेदित्यादिपुराणवाक्यंचयदंतरेणमोक्षानुपपत्त
स्तत्सर्वमनेनत्यागेन[illegible]मेवति।तत्रतावत्तमेनविदित्वोतिश्रुतिविरोधात्‌प्रतिध्यायतांमुमुक्षोःप्रयागमरणावसरेतत्वज्ञा
नमवतीति[illegible]संगतिमदवादेर्वामितारणायाश्चबर्दितोनरस्तत्वनिदेशश्रद्धगोरवतिरासायचनन्मा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

...रीत्यभ्यर्णा॰ इति... देवादिवन्धकल्पने त्काऽस्याभिन्नप्रयोगे विमतिः कालेऽपदेशो भवतीत्यभ्यर्णात् तथा च प्रयोगमालायां वि
कौ॰मं॰ नाशेन मृत्युंजयस्सादिं वर्जनेन ज्ञानानुष्ठितमवगणादिजन्यतानं विना मुच्यन्त इत्यर्थ इत्यानेय· विनष्टप्रश्रय क्षेमगमने दर्शन
५१ प्रवेशाप्तुं इतरस्यानभ्यास लिंगदर्शनादिभिर्भवतीति बोध्यं तद्वचनानि ग्रंथान्तरस्यालेहलिख्यन्ते विनष्टो चशमादयो दिईक्त
मुग्रहास्तिक्षांतीति सर्वहर्षवन्नेयं· इयांस्तु विशेषः यत्काश्यामरणस्य जन्तुमात्रस्य मोक्षः प्रयागे तु सर्वकाले न वा मरणस्य मुमुक्षोरे
व मोक्षः अस्येदं तु यत्काशीदयायां मरणस्य [illegible] भवतीति· सर्वविशेषलिप्सुना मृदाहरणमुत्पादेरन्नस्याद्योदाहर
णात्वेतु न काऽपि क्षतिः। प्रतिरुद्धकुमारी कान्यया॰ अयमेव कोऽपि हृद्धकुमारी वरन्यायत्वेनोदाहृयते।२०।८९।अत्रापि प्रसं
गात्पठितं स्याप्यग्रयं अंते यामतिः साग तिरितिन्या॰ २५।८०। ब्राह्मणश्रमणन्याय॰ श्रमणो बौद्धयतिः यथा तस्या शास्त्रीय
विधिनाऽसक्ताधिरवास्य गरुक्षादेरत्यक्तानिस्यादिकर्मणाभ्येदानी ब्राह्मणत्वाभावे विभ्रमतदेव गणश्रमणत्वेन निर्देशः तथा
शिवसारूप्यं प्राप्तानामपि प्राक्तनयामानवत्वेन तथा निर्देश इत्युदाहरणसंगतिः एवंविधानानारमणकेन विज्ञानीयादिति मु
कजीव परतया [illegible] तायां युतो विज्ञानत्वोक्तिर्निरूपाधिकेनास्मिंस्तदसंभवादनेन न्यायेन भक्तपूर्वगस्येवसंग
च्छत इति बोध्यं॰ ४८।८१। यत्नभाविसंज्ञया निर्देशो यथा नाहं ज्ञेवरेत्कान्कोपाइस्यत्र तत्र लत्न शादिकान्यायावता
रः [illegible] टिकां वापपत्तीस्तत्र यथा [illegible] यां माविन्याशाटि केति संज्ञया निर्देशस्तथा दार्ष्टान्तिकेपीति बो राम॰
ध्यं।२७।८२। अत्राज्ञानपुत्रनाशोत्कीर्तनन्यायोप्यवतरति।२८।८३। आभाणकन्या॰ आभाणकं लौकिकी गाथा न्या ५१
यो यं तत्रैवाख्यात विषयः।२९।८४। कुमारीस्यापविषय एव जलानयनन्यायोप्यवतरति· तद्यथा जलमानीय मामि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सुक्तेः चोदितमपि पानानयनं जलानयनेन तत्र भवति एवमपि तु विधेयं ५०।८५। एतेनाम्बानयनन्यायो व्याख्यातः ५१।८६। इक्षुरसन्या०
व्याख्यातोयं ५२।८७। इक्षुविकारन्यायोप्येतद्विषये प्रवर्त्तते इक्षूणां विकारेषु विविधरसगुडशर्करासितासु मालिन्यापगमतारतम्यादेव
विभिन्नरूपत्वं दृश्यते तथा सत्वादिष्वपीति बोध्यं ५३।८८। श्रीहिवीजन्या० व्याख्यातः ५४।८९। राजसेनापतिन्या० ५५।९०। घटकुट
ते सर्वं कृत्स्नन्यायश्च स्पष्टः ५६।९१। कीटभृंगन्या० कीटो यथा भृंगेण गृहीतस्तद्भयात्तमभिध्यायंस्तद्रूपतामेति तथा हरिहरौ प्रे
म्णा स्मोऽस्यापि ध्यानादन्योन्यात्मकतां प्राप्ताविति अर्थः ५७।९२। अश्मलोष्टन्या० यथा तूलाद्यपेक्षया तु कठिनस्यापि लोष्टस्या
श्मापेक्षया मृदुत्वं तथा प्रकृतेपीत्यर्थः ५८।९३। अयं वैपरीत्याधिक्यविवक्षायां स्वल्पवैषम्यविवक्षायां तु पाषाणेष्टकान्या० ५९
।९४। बिल्वखल्वाटन्या० अयं केनचित्स्वयेन निबद्धः तद्यथा खल्वाटो दिवसेश्वरस्य किरणैः संतापितो मस्तके वांछन्देशमनातपं वि
धिवशाद्बिल्वस्य मूलं गतः तत्राप्यस्य महाफलेन पतता भग्नं सशब्दं शिरः प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रापदां भाजनमिति ६०।
९५। कोशपानन्या० कोशपानं दिव्यविशेषस्तस्यायं प्रकारः श्वेतं दुर्गादीनुग्रान्देवान्संपूज्य तत्स्नानोदकं त्रिवारं पीयते तो य
त्वं शान्तिनं प्राणाद्या दिनत्रयेण प्राड्विवाकसत्तोयसंख्या अस्य धर्मेन चतसोयं पातान्तरे कृत्वा सत्येन मामभिरक्षस्वनेनाभिमं
त्रितं प्रसक्तिनं पापमेतद् एवं कृते चतुर्दशाद्दिनात्प्राग्यस्य प्राणगनिमित्तं दैवं वा घोरं दुःखं न जायते स शुद्धः अन्यथा दोष्यः तथा
च सर्वदिव्यसाधारणं सर्वदिनोपवासवत्तद्धोरस्य तस्यानुकालेषु विभवति शास्त्रनिर्दिष्टावधिकालेन महादुःखं यथा तथा ह
रिहरादिदेवेभ्यो भक्तिभाजनेन तदभिन्नं कुर्वतो निर्वापणनिर्णयविधिकालस्यापि किं चित्सुखं तथापि भिन्नं ज्ञानं न्यायपरिपाक
...लिते घोरं नरक... हेतुरेव भवतीति न्यायसंगतिः ६१।९६। अदितो शकोपाख्यो ग्रामे वसन्के दस्युः तस्यास्तदा तं दृ ल

भक्षणं भाग इत्यर्थः सूक्ष्मा ... दृश्यमध्येऽपि देहस्तस्यापेक्षितत्वात् स्थूलस्य आलिंगनादियोगेन तस्यापेक्षत्वात् तेनैकेन नं संभिमान
सां॰ तं॰ गन्धोऽस्यैव धारयेत्तं यतः सा तं ... भुक्तवत्पीत्वा भक्षयित्वा विपच्य तथापि निष्ठीवयेत् सर्वं हन्ते यस्य हस्ते लोहितं ... तेन लघु चशीर्षं ते कंप तेन
४२ गात्रं सोऽश्नुते भुङ्क्ते हृति ॥९६॥ विषभक्षणं न्यायो पीठ्यो धर्मः तथा पाप्तेनोपवासः श्राद्धादिकः संपन्न्यते तदग्नौ विषसंस्थाप्यतां विष
भक्षणं ... मित्यादिना भिन्नं ... गुणेन घृते नैतं योऽस्य ... शिष्टा ... मृतापहीनं ले देहान्निविष्टायदधात् एवं कृते आकरता लिका
शत पेयं वा यो निर्विकारः सभुङ्क्ते अनंतरं ... निर्मलनीयः अपुष्टोऽन्यः ॥९८॥ तत्याभिसंधस्य मोक्षो बंधो नास्तीति विवक्षायां तत्परत्वे
हणं न्यायो वतरति अयं लोहहरणं भुक्त्वोपपादितः पुरुषः स्यान्न हस्तग्रहेऽनमानयति अपराधी ... स्याद् ... सततस्तिते पतेति म
यदित स्व कर्ता भवति तत एवान्तमात्मानं कुरुते सोऽन्तताभिसंधानं तेनात्मानमेनं तर्ण्यं पर भुक्तमप्रतिगृह्णाति सदहते थहस्य ते अ
थ यदि तस्याः कर्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते सत्याभिसंधः सत्येनात्मानमंतर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यते प्रमुच्यते स य
थातत्र नादह्येतैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति ॥९९॥ एतेन न्यायो धर्माधर्मन्यायेन समनाधिकोऽरणे
न्याय उद्दालकेन न्यायश्चापीह वर्तते ततस्तावद्दोषहणप्रकार उच्यते सर्वदिव्यसाधारणधर्मानुष्ठानानंतरं ... विवाकोऽधर्मं
दत्तं शूललाला ... इत्यादिमंत्रेणामंत्र्य तेनोपस्थुतं कृतस्यादिनामंत्रेणोधटापरलामधेयां तुलामामंत्र्यते अनंतरं प्राड्विवाकः शो
ध्यं तुलामारोपयति आरोपितं च दिनाडी पंचकं यावन्न थेददस्यावपति दशगुर्वक्षरोच्चारणकालः प्राणः षट्प्राणादि नाडी अप्रप्त ... सम॰
द्विर्लिप्य कारणं नोक्तं तुलितोऽपि दिवर्द्धते स शुद्धः स्यात् संशयः समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नर इति ॥१००॥ धर्माधर्मदिव्य ४२
विधिः राजतं कारयेद्धर्मं धर्मं सीसकं वापरं लिखेद्भूर्जपटे वा विधर्मोधर्मो सितासिते अभ्युक्ष्य पंचगव्येन गंधमाल्यैः समर्चयेत्

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सितपुण्यस्तु धर्मः स्याद धर्मो सितपुण्यम् अत एव विधानुपालित्वपिंडयो सौ निषिद्धपथे तत्रोपमेनस्तवाविर्भ
तेस्याद्यो चानुपलक्षितोऽपलक्षिते भूभागे देवब्राह्मणसान्निध्ये अथवा हृये स्तनो देवो ऽंगे हसालो श्यामवर्णवति तंत्र
पर्यंकं क्लिष्टेस तन्तः यदि पापविमुक्तोहं धर्मस्त्वामास्तु मेधरे इत्यभिशस्तो ऽभिमंत्र्यते अभियुक्तस्तयोरेकं प्रगृह्णीता विलंबितः धर्मे
गृहीते शुद्धिः स्याद धर्मे तु तस्मिन्ननपहीयत इत्यादि नाधिनामहेनोक्तः ९९।१०१। एवमसित पते लादेः सौवर्णमाषकोऽग्रणेन शोधस्यकारे
स्कोपघृभावे शुद्धिः अन्यथा त्वशुद्धिः ९७।१०२। शोधः स्यन्निमन्त्र्मनसमर्यते तस्यानानिक्षिप्तं शरस्मादायतत्त्य तन स्याने स्थिते
नरोपघानिवेगेन शोधस्यानमागत्य नस्थिरेणैति रितं मुखनासिकादिरूपं नदृश्यते नपश्यति तदा सशुद्धस्तथा त्वशुद्धः इति
शतेऽग्नष्टापि स्याद्याः परशुक्षतान्यायविषये वर्तंते धटन्याय श्वकोशयानविषये तंडुलभक्ष तापितविषयपिच वर्तते इति बोध्यं।
९८।१०३। त्वाङ्न्याद् उत्तप्तानित्न्या० ९६।१०४। चौरापराधान्मांऽपनिग्रह इति न्या० ६०।१०५ काकदधिघातकन्या० यथा काकेभ्यो
दधिरक्षतामिति सगकाक्पदं दधिघातकलक्षकं तथा प्रकृतेपीत्यर्थः ६१।१०६। गतागतितिन्या० ६२।१०७। तिलतंडुलन्या० ६३।१०८
नीरक्षीरन्या० ६४।१०९। वेणाकाशन्या० ६५ न्यायचतुष्टयं स्वस्याने धाब्योतं ६५।११०। येनोपक्रम्यते येन चोपसंह्रीयते स वाक्या
र्थ इति न्या० ६६ परार्थानुमाने प्रसिद्ध पंचावयवं धूमादग्निमनुमाय परं प्रतिबोधयितुं पंचावयववाक्यं प्रयुज्यते तत्परार्थानुमानं तं
चावयवाश्च प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनरूपाः तत्र गिरिरग्निमानिति प्रतिज्ञा धूमादिति हेतुः यो यो धूमवान् सोऽग्निमान्
यथा महानस इत्युदाहरणं धूमवांश्चायमित्युपनयः तस्मादग्निमानिति निगमनमिति साध्यवत्तया पक्षवचनं प्रतिज्ञा पंचम्यं
तं लिंगप्रतिपादकं हेतुः व्याप्तिप्रतिपादकमुदाहरणं पक्षधर्मता ज्ञानार्थमुपनयः हेतुसाध्यवत्तया पक्षप्रतिपा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इत्येवं चर्वं निगमनं तथा च यथा अपभ्रंशस्वाध्ययनयोः कमसत्वेनैव चोपसंहार इति देवता स्यार्थस्तथा प्रकृतेपीत्यर्थः ६६॥१११॥ संभवत्येकवाक्यत्वे इति न्या॰

लौ॰ वं॰ ६७॥११२॥ एकदा वस्तुतापन्नानामिति न्या॰ ६८॥११३॥ अंगवयानां तु गुणं त्वनामिति न्या॰ ६९॥११४॥ वध्यतां वध्यताम्येवेति ७०॥११५॥ विषवृक्षोपीति न्या॰ ७१॥११६॥ य

४३ स्याधेयुवत इति ७२॥११७॥ इदं न्यायद्वयं इदं हि सख्यानेसंदर्शनायेन स्य पूतरथा प्रतीयते न स्वभावतोपि स्पष्टार्थं चेति नेह व्याख्यातं ७३॥११८॥ नास्त्यनागन्तुकोर्थ

मिति न्या॰ गुडजिह्विकापोः मीनः बालं तु ग्रावयपवृत्यस्यार्थे कादव्यु तवादीनां तु दृष्टादिविनिष्टत्वाददृष्टत्वादिना प्रविवयत्वथा तथा प्रकृतेपी

त्यर्थः यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्ती [illegible] त्योरहरत्वावोध्यं ७४॥११९॥ एकं संधित्सतो परं प्रच्यवत इति न्या॰ यथैकं कोस्यपायावयवादि सधा

तु मिच्छतोपरं तदस्यं तानलसंयोगादेः प्रच्यवनेनत्येत्यर्थः ७५॥१२०॥ कुतंजनिमित्त इति न्या॰ प्रोपी इत्याः यथा कश्चित्कोपि देवमाराध्यन्ततः पुत्रं

लब्ध्वा चान्यपुत्र [illegible] लोभाय देवांतरमाराध्यततस्तत्र लब्धवान् तं जन्मक्षण एव पूर्वदेवकोपात्सर्वं नरणं तथा प्रकृतेपि ज्ञातमित्य

र्थः ७६॥१२१॥ सर्वजनीनं तु [illegible] आयपन्यायो दृष्टोत्पः ७७॥१२२॥ पतंतमनुधावतो वज्रोपि गत इति न्या॰ पतन्तं कपोतं कश्चिज्जालान्वितः सत्यो

ङ्गी पग्नुं तंपक्षिणमनुधावतोभीधा तत्कस्वविषयोपि पक्षी यथा गतस्तथा प्रकृतेपीत्यर्थः ७८॥१२३॥ शृगालभयान्नकत्या॰ इत्यर्थं दिलोदिको

गाथा कश्चित्कुतुकी वसन्स्वेभ्यो निःश्रृगालनामसंकेतं कृत्वा विलीकोपोत्पादयतं गालीदं दोषाच तं भ्रातरं समत्यातिकोपपरीतात्मनस्तया

निशः विताव भक्षयति तथा च यथा त्वा भ्रातरिभ्रातृनि भ्रात्रंतान्भ्रांतिम स्त्याभार्याया कोपना यथा ऽशेषनिस्तारक्रियते तथा स्यंतां भिन्नेपि तत्त

दिग्रतावच्छिन्नेपात्मनि भेदप्रसवतां कोपे स्यादायथा सत्त्वेण न दिष्ट विग्रतावच्छिन्नेथानिन्दव्याभेनास्यावि ग्रतावच्छिन्नेश स्तुतिः

क्रीयते अभ्यवकार्य ग्रहत्यतिविधाउदो विद्युत्यादिनामसंकेतं न कृत्वा शास्त्रेण तन्मूल ताप्रत्याशिवादिस्तुतिः क्रियत इति भावः ७९

॥१२४॥ नहि निंदा निंद्यं निन्दितुं प्रवर्तते अपितु विधेयं स्तोतुमिति न्या॰ केवलार्थनिन्दायां मत्त्वे अनावधावाद्भयपरत्वेन कामेदप्रतना [illegible]

भावार्थस्तत्र गोवीक्तः अक्षरार्थस्तु स्पष्टः ८०॥१२५॥ यद्वा भयोः समो दोष इति न्या॰ ८१॥१२६॥ उपवाला [illegible]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ष्या० परमिति साम्येन पुंसकं रथनयैवि ८२।१३७। गुणभिन्नत्वे कोट्यो शून्यागम्या ८३।१२८। कूपखानकन्या यथा कूपखानकेन पतितं पङ्कादि कू
पान्निःसृतेनांभसा प्रक्षाल्यते तथा ॥ तद्विग्रहावच्छिन्नेशभेदबुद्धिजो दोषस्तत्कृपाऽसूनजन्येन भक्तमहिम्नो यत्नेनादेनयो धेनसमूलं निवं
र्त्यत इति ज्ञेयं ८४।१२९। निम्नगाप्रवाहन्या० अपवस्यानेस्य हृष्यसीघ्रते ८५।१३०। शतपंचाशदिति न्या० ८६।१३१। पाहृत्यो वक्ष्यत्तादन्योव
लिरिति न्या० ८७।१३२। यादृशमुखस्तादृशी चपेटेति न्या यो यो हयो ध्यः ८८।१३३। मारणायगृहीतो गृहं दग्ध्वा करोतीति न्या० ८९।१३४। मरणाद्वरं
व्याधिरिति न्या यो यो हर्षेय ९०।१३५। पृकाशिली प्रसिताहीति न्या० ९१।१३६। नहि भिक्षुको भिक्षुकं याचते ... इति न्या यो यो ... तयोरर्थे कोपित्वक
पभेदमाश्रित्य भेदेन निर्देश इति बोध्यं ९२।१३७। शतपत्रपत्रशतभेदन्या० यथाऽभ्यास वशतः पत्रभेदने काल योगपद्यप्रतीति भ्रमस्तथैवार्थः ९३।
१३८। घट्टकुटीप्रभातन्या० यथा घट्टकुटी ... ग्रामोऽसीत्यागौ पथमार्गविज्ञाता नां पथस्त्वंतोद्भितां दूरेगत्वापि यथा भ्रान्तिवशा
द्घट्टकुट्यामेव प्रभातोदयः ... स लोके प्रसिद्धस्तथा प्रकृतेऽपि ज्ञातमिति तत्रैव स्पष्टं ९४।१३९। वराघातायकन्यावरणमिति न्या० अ
यमेव धर्मविज्ञाद्दिश्वरघातायकन्यामुद्वाहयतीति लिख्यते ९५।१४०। नष्टाश्वदग्धरथन्या० कोऽपि रथिनेऽकश्चिद्ग्रामं प्रविश्य रथाश्वा
भवतौ यांश्वाश्वताश्वां मोचयित्वा रथदूरोति विशिष्टो ततो दैवेन दहमाने ग्रामे तयोरेकः पश्चाद्भ्रान्तिःसारथिर्बाधितोधि
या रथमादौ निःसारितवान् अपरस्तदश्वान् तावता तस्मिंस्थले दग्धे एकस्याश्वा नष्टा द्वितीयस्य रथो दग्धः तेन च यथास्योन्याकांक्ष
यैकं रथं छत्वास्वेष्ट देशं गतवंतस्तथार्थवादविधिवाक्ये प्रधानांगवाक्ये चेतरेतराकांक्षयैकवाक्यतां प्राप्य प्रवृत्त्यादिजनयत इति
वि संक्षेपः ९६।१४१। यद्यनुनिराकांक्षेर्वाक्येमाकाक्षानुत्थाप्येकवाक्यता क्रियते तदा रक्तपटन्यायप्रवृत्तिः यथा पटो रक्तो भवति वाक्य
स्य निराकांक्षस्यापि क्रीडाशक्याकांक्षामुत्थाप्य रक्तेनेत्येकवाक्यता क्रियते तथा प्रकृते तीर्थदर्शप्रर्णमासादीनां स्वप्रकरण

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यांगैर्निष्णोपकाशकं क्षणागमनना स्याधीनां गौर्विहितानां वानिदिष्टां गैः परिपूर्णानां शरम्याणिभिः स्त्रोत्थिताकांक्षादिरहेषु

लौ.सं. स्थापितानां भवान्त्यय इति संक्षेपः ९७।१४२ सामान्यविशेषयोर्हि वर्तमानयोर्विधिनिषेधयोः सति विरोधे आवश्यं विशेषणाणुपसंक्राम

४५ न इति न्या० घटाकाशमानयनमप्याकाशमित्यानयनविषयो विधिनिषेधो विशेष्यभाकाशे बाधाय घटादिरूपं विशेषणमुप

संक्रामत तथा गृहं तेदि न च निषेधस्य कथं बाधः यस्य प्रसक्तिः स एव कर्तव्य तामद्भावे त्वनुपपत्तेः किं चात्र विधिनिषेधयोर्विभा

वाभावमात्रबोधकोलथा च घटाकाशे आनीतोनमप्याकाशः घटाकाश उत्पन्नः स एवाकाशो विनष्ट इत्यादौ भावाभावौ

विशेष्यबाधादि विशेषणमुपसंक्रामतस्तथाग्रहतेपि विशेष्ये बाधाद्विशेषणे तयोः पर्यवसानमित्यर्थः ९८।१४३।।वक्का

श निरवकाशन्या० स्वस्थाने स्पष्टः ९९।१४४।अदिकुंडलन्या०१००।१४५।प्रकाशाश्रयन्या०१ इदं न्यायद्वयं स्वस्थाने व्याख्यात

१०१।१४६।गुडजिह्विकान्या० यथा तिक्तं गुडाभीत्यां नि पानमकुर्वीण स्य कालेपि जिह्वायां गुडलेपनं कृत्वा तन्निं पाययंति

तथार्थाद्दिवाक्यानि वक्ति सौम्य प्रवर्तमानं पुरुषं स्वर्गो यथ प्रवृत्त्यादिकमर्थापि वा तत्र स्मिन्प्रवर्तयन्तीति संक्षेपः १०२।१४७

यत्कृमर्दनं वृत्तिस्वमिति न्या० १०३।१४८।नहि दृष्टेनुपपन्नं नामेति न्या० १०४।१४९।नहि करकंकणदर्शनाय दर्पणापेक्षेति न्या

यः १०५।१५०।अन्यक्षेत्रादिमनुमानमिति न्यायश्चैतत्कस्यः १०६।१५१।भक्षितेपि लशुने न शान्तो व्याधिरिति न्या० १०७।१५२।रज्जुसर्प

न्या० यथा रज्जौ रज्ज्वज्ञानात्सर्पभ्रान्तिर्नाशानं रज्जुज्ञानेन तथा ब्रह्मणो न ज्ञानात्प्रपंच त्वेन भुवस्य च निष्प्रपंच से

न भानं नमान्यानतरवि स्फुरमित्यर्थः १०८।१५३।नान्यो इति प्रत्यक्षाविरोधपरिहार योनाधिकाराभेदन्यायावतारः।

पर्थोपाधिकाकाराभेदविषयं मानं सविशेषेणो ही ति न्यायेनोवाधिगोचरं तथा जीवब्रह्मभेदप्रत्यक्षादितन्गुणाभिन्नभेदविषयामाने

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

केऽपि तु प्रयत्नेनेति वक्ष्यते। तदस्तु नाम स्वार्थं तु नाकृष्यमाणा विरोधेऽपि प्रवर्तन्त इत्यपि कथं संगतमतः पदार्थान्तरमाह। कुल
मपि संभूयैककार्यकारित्वं तत्र प्रदीपन्यायावतारः। यथा हि वर्तितैले ऽग्निविरोधिनी अग्निउपरि तै
लपातेऽग्निना सात्त। वर्तिरविरलपकालेनाग्निनाशिका। एवं तस्याः। अथ च तमःप्रकाशलक्षणमे
कं कार्यं कुर्वन्ति। तथा सत्त्वरजस्तमांसि परस्परं विरुद्धान्यपि संभूयैकं देहादिकं प्रहृत्वादि कं च कार्यं जनय
न्ति। तथाहि सत्त्वमेव लघु। तत्राहि कार्योद्गमने हेतुर्धर्मो लाघवं यतोऽग्नेरूर्ध्वज्वलनं गौरवाभावो वायोर्ध्वगच्छतीति ल
घवस्याऽऽद्युपि सिद्धमूर्ध्वगमनं। प्रकाशकं च सत्त्वं। तेजो यतो ज्ञानमिति स्मृतेः। सुखकारणं च। सत्त्वं सुखे सं
जयतीति स्मृतेः। तथा च लघुत्वे सति ज्ञानसुखहेतुत्वं सत्त्वलक्षणं। रजउपष्टंभकं संश्लेषजनकं सत्त्वतमसो
स्वयमविक्रियत्वात् स्वकार्यप्रवृत्तिं प्रत्यवसीदती रजसोपष्टभ्येते अवसादात्प्रच्याव्य स्वकार्ये प्रयत्नं कार्येते।
चलं च रजः। चलं च सक्रियत्वं। एवं च प्रवृत्तिहेतुत्वं रजः। तथा च स्मृतिः। रजसो लोभ एव चेति। लोभस्य च प्रवर्तक
त्वं प्रसिद्धमेव। दुःखकारणं च रजः। रजः कर्मणि भारतेति स्मृतेः। कर्मणो दुःखहेतुत्वं च सर्वानुभवसिद्धं। कष्टं क
र्मेति न्यायासिद्धं। तथा च प्रेरकत्वे सति सक्रियत्वे च सति दुःखहेतुत्वं रजो लक्षणं। तमस्तु गुरु आवरकं मोह
कारं च भवति। तथा च गुरुत्वे सत्यावरकत्वे च सति मोहकत्वं तमो लक्षणं। एतेनैतेषां विरुद्धत्वं प्रतीयते वि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धेते येषां संभूयैककार्यजनकत्वं। तत्र जेउभयोः स्वकार्यप्रवर्त्तकंतत्र परितस्तैरेगुरुत्वं चालयद्गुरु गां आदृ एवतात
लो॰ सं॰ मस्मातत्रतत्रप्रवृत्तिर्विघकेनक्व विदेव प्रवर्त्यते ततस्ततो व्याहृत्येति तमसो नियामकत्वं सत्वे च प्रवृत्तिं विघयद्व्याघ
भाग ५५ घातकं न हिं घटादि तानं विना तद्विषया प्रवृत्तिः। तस्मा त्रयाणामन्योन्यं विरुद्धा नामपि संभूयैककर्त्तृत्वादि कार्य हेतु
त्वं। तथाहि कादि षु सर्वकार्येष्वपि ते यां तथाहि सुखदुःखमोहाः परस्परं विरोधिनः स्वानुरूपाणि सुखादीनि नि
मित्तानि कल्पयंति। तद्यथा। एकैव नाम मामती स्त्री रूपयौवनादि संपन्ना धवं सुखाकरोति दुःखा करोति च सपत्नीः
मोहयति च न यावरं। तत्कस्य हेतोः। तं तं प्रति तस्यात स्ववृत्तित्वात्। एतेन भामती न्यायो व्याख्यातः। न चैकस्य त्रिरूपत्व
न युक्तं। वह्निन्यायोपपत्तेः यथा दीपस्य स्नेहदाहकत्वं पावकत्वं प्रकाशकत्वं च तथा सत्वादेरपि किन्न स्यादिति। कार्य
जातं च कारणे लयं कर्मांगन्यायेन निःसरति पुनः कार्ये वलीयते। यथा कूर्मदेहे संत्येवांगानि निःसरंति विभज्यंते इदं कूर्म
शरीर मेतान्येतस्यांगानीति। एवं घटादयो भवंति। तथा मृत्पिंडाद्धेमपिंडाद्वा घटमुकुटादीनि इ
ति प्रदीपन्यायः। ८।१५८। प्रासंगिको ऽत्र कर्मांगन्यायः ११०६। वह्निन्यायः २।१५७। भामती न्यायः ३।१५८। कूर्म
न्यायश्च तत्रायो निगद व्याख्यातः। शिष्टन्यायत्रयं तत्तत्स्थाने व्याख्यातं। ४।१५८। चीतादिन्यायोपोद्
घातः। चातुर्विध्यपि तत्रैव कर्मांगन्यायो न्यायविरोधिनोपि देहधारणे कार्यक्तत्वं तदितिप्रसिद्धं। १५८। भा
दिन्यायस्तु यदायं सत्ता ता पित्वादपोधा तयोगं वितते तदेव स्योपाधिभेदेन नानालविवभायां प्रवर्तते। यथैक

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवं धातूपसर्गप्रत्ययरूपोपाधिभेदेन नानात्वम् अस्ति। तद्यथा करोतिं ङ्गिं पाकर्तौ त्यादौ प्रत्ययभेदेन परासंबोनुभवइत्या
दौ चोपसर्गभेदेन रूपार्थभेदं प्रतीयते तथैकमेव ब्रह्म उपाधिभेदेन नानेवावभासते इति यदितु भ्वादिशब्देन पृथिव्या
दयो विवक्षितास्तदा दृष्टविषयत्वात्स्य प्रवृत्तिः प्रसिद्धा। हि परस्परविरोधानामपि तेषां संभूयैककार्यकारित्वमि
ति भ्वादिन्यायः ॥२१॥ पद्मोभयोरुपकार्योपकारिभावेनान्योन्यापेक्षया संबंधे सति कार्योदयस्तत्रोपपंग्वंधन्या
यः। यथा हि कश्चित्पुरुषो दृक्शक्तिसंपन्नः प्रवृत्तिविहीनः पंगुरन्यं पुरुषं प्रवृत्तिमंतं दृक्शक्तिरहितमंधमाश्रि
त्य प्रवर्त्तयति किं चिदप्यनुद्दिश्य। तथाचेतनः पुरुषः स्वयमप्रवर्तमानः प्रवृत्तिशक्तिमदचेतनं प्रधानं प्रवर्त्तयि
ति। तत्र प्रधानं स्वकर्मकपुरुषकर्तृकदर्शनार्थं पुरुषमपेक्षते भोग्यं हि प्रधानं न च भोक्तारं विना भोग्यस्य भोग्य
त्वं संभवतीति प्रधानस्य भोगापेक्षा। पुरुषस्य मोक्षार्थं प्रधानमपेक्षते। तथा हि भोग्येन हि प्रधानेन संबद्धः पुरुष
स्तद्गतं दुःखत्रयमात्मन्यभिमन्यमानः मोक्षं प्रार्थयते स च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिनिबंधनः। न च सा प्रधानं
विनेति भवति पुरुषस्य मोक्षाय प्रधानापेक्षा अनादित्वाच्च संबंधपरंपराया भोगाय संबद्धोपि मोक्षाय पुनः सं
युज्यते इति प्रोक्तं। यथा पंग्वंधयोः संयोगः स्वगन्तव्यगमनादिकं विना नैव फलाय इति सएव तदर्थं गमनादिकं
मुत्पादयति तथा प्रकृतिपुरुषसंबंधो विना भोगापवर्गमोक्षाय न व्याप्रियते सएव तदर्थं सर्गं करोति इति दिक्॥२१॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ननु सांख्यैः प्रधानस्य स्वतंत्रस्य प्रवृत्त्युपगमात् पुरुषस्य च प्रवर्त्तकत्वास्वीकारात् तथा च तेषामपसि
लौ०सं० ४८ द्धांतः स्यात् कथं चोदासीनः पुरुषः प्रधानं प्रवर्त्तयेत् पंगुरपि ह्यंधं वाग्गादिभिः प्रवर्त्तयति नैवं पुरुषस्य
कश्चित्प्रवर्त्तनव्यापारोस्ति निष्क्रियत्वान्निर्गुणत्वाच्चेति शंकानिरासाय लोहचुंबकन्यायोवतरति। य
था चुंबकमणिः स्वयमप्रवर्त्तमानोपि लोहं प्रवर्त्तयति तथा पुरुषः प्रधानं प्रवर्त्तयिष्यति। अयं न्यायो नी४
ब्रह्मवादिमतेपि प्रवर्तते। इयांस्तु विशेषः यद्ब्रह्मवादिभिरनिर्वचनीयस्याध्यासिकस्य मायाब्रह्म
संबंधस्यांगीकारान्न तन्मते कोपि दोषः। ब्रह्मणि प्रवर्तकत्वस्याप्याविद्यकत्वांगीकारान्न कोप्यस्य प्र
निरपि। सांख्यमते तु चुंबकस्यानित्यसंनिधिरेव व्यापारः प्रधानपुरुषसान्निध्ये तु नित्यत्वेन व्या
पारत्वायोगः। न तुष्यतु दुर्जन इति न्यायान्नित्यस्यापि व्यापारत्वोपगमे प्रधानप्रवृत्त्यविच्छेद इत्याद
यो दोषा वज्रलेपवदनिवार्या इति दिक्॥४८॥ तुष्यत्विति न्यायः प्रासंगिकः॥४९॥ इति सकलकला
रागुणगरिष्ठगरीयस्शीलानन्दसहृदंसंस्कृन्मौलिकश्रीतमदयातुशिष्येण लोमवंशीयविनरायकृतौ ते राम: ४९
लक्ष्मीतुलावरायवर्मात्मजेनोदासीनाख्येन रघुनाथवर्मणा विरचिते लौकिकन्यायसंग्रहे प्रमेय
निरूपणपरः पूर्वभागः॥ अथ प्रमाणनिरूपणप्रचुरो भागः प्रारभ्यते॥ अत्रैव च प्रसंगात् पूर्णतार्थो

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इष्टीक्रियते। यदा हि तरति शोकमात्मविदित्यादौ प्राचीनतार्किकमतमाश्रित्याखिलपदार्थस्मरणाद्युगपदेव विशे
ष्यविशेषणं तत्र विशेषणांतरमिति न्यायेन सर्वपदार्थानामन्योन्यं क्रियाकर्मभावेनान्वयरूपः शाब्दबोधः स्वीक्रिय
ते तदा खलेकपोतन्यायोवतरति यथाहुः। वृद्धाः युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत्पतंति तथैव युगप
त्सर्वे पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवंतीति अत्र वृद्धयुवशिशुभिः कपोतैः स्थिरतरत्वरसंनिहितत्वकालीनानां पदा
र्थानां साम्यं बोध्यं न चैतत्पदार्थस्मरणेन सर्वपदार्थस्मरणानाशात्कथं युगपत्सर्वपदार्थस्मरणमिति शंक्यं प्र
त्येकपदार्थानुभवजन्यसंस्कारैरंत्यस्य तावद्विषयकस्मरणस्योदयसंभवात्॥ एतेन विशेष्ये विशेषणमि
ति न्यायोपि व्याख्यातः। यद्वि तु स्वार्थाकांक्षितं योग्यं च यद्यत्स्वार्थोपस्थितिविषयो भवति ते ते नैवान्विताः
स्वार्थः पदैः प्रथममनुभाव्यते। अनंतरं च महावाक्यार्थबोध इति नवनैयायिकमतमाश्रित्य विशिष्टस्य वै
शिष्ट्याभामिति न्यायेन शाब्दबोधोंगीक्रियते तदा राजपुरप्रवेशन्यायः प्रवर्त्तते। तत्र हि क्रमेणैव बहूनां पुरुषा
णां प्रवेशो भवति। न युगपत्। अस्मिन्मते पूर्वोक्तसमूहालंबनात्मकं स्मरणं विनापि निर्वाह इति संक्षेपः २
अत्र विशिष्टवैशिष्ट्यान्यायो व्याख्यातः ४ नाज्ञातविशेषणा विशिष्टबुद्धिर्विशेष्ये संक्रामतीत्ययं न्यायः
पूर्वैरुदाहृतः विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानहेतुत्वान्न तदन्तरेणातत्सिद्धिः। न हि दंडज्ञानं विना दंडीति ज्ञानं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संभवति नाज्ञातविशेषणं तद्विशेष्यं विषयीकरोतीति तदर्थः॥५॥ प्रत्येकमपि कोटिके संशये एकत्र स्वार्थहानिर्द्वितीयस्वी
लौ.सं. कारे त्वेकार्थहानिस्तत्र द्वितीयपक्षः स्वीकर्त्तव्य इति विवक्षायां त्यजेदेकं कुलस्यार्थे इति न्यायः प्रसरति तद्यथा कठ
४७ वल्ल्यां आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु। बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च। इन्द्रियाणि हयानाहुर्विष
यांस्तेषु गोचरान्। आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः। सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदमिति अनित्यु पि.०
तो इत्यादेस्तु सः संसारित्वमन्यस्य च परं पदं श्रावयितव्ये किं तदित्याकांक्षायां तेभ्य एवेन्द्रियादिभ्यः परमात्मानं विष्णोः
पदं दर्शयति। इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः। महतः परमव्यक्तमव्यक्ता
त्पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति। तत्र संशयः। किमव्यक्तशब्देन प्रधानमुच्यते उत एवं वा
क्यसंदर्भेण प्रकृतं शरीरमिति। तत्र द्वितीयपक्षस्वीकारे ऽव्यक्तपदमुख्यवृत्तिमात्रत्यागः प्रसज्यते। आद्ये तु विषमं बुद्धि
तिन्यायात्प्रकृतिवाचिशब्देन विकारो लक्ष्यते। न च कथं देहस्य महतः परत्वं अविद्यानिष्ठपरत्वस्यात्रोपचारात् एवं वि
कल्पस्वीकारे तु परिशेषान्यायत्वेन प्रकृतशरीरस्य परित्यागः प्रसज्यते एवं वाक्यशेषश्रुतस्य प्रधानस्य परित्यागः तम:
श्च। किं च सांख्यैः प्रकृतिपुरुषविवेकान्मोक्षं वदद्भिः प्रकृतिरपि तदर्थं ज्ञेयेति स्वीक्रियते। न चात्राव्यक्तं ज्ञेयत्वेनोप ६.१
ते। तथा च ज्ञेयत्वावचनानुसारेणाव्यक्तपदेन प्रधानं ग्रहीतुमशक्यं। तद्धेतुं तदनुसारित्वत्यागः। किं च कठवल्ल्यामपि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जीवपरमात्मनोर्भेदः पूर्वोत्तरवाक्यपर्यालोचनया वाक्यत्वेनोपन्यासात् तद्विषय एव प्रश्नश्च दृश्यते। न प्रधानस्येत्यर्थः
कपदवाच्यत्वं स्यात्। तथा चैतदनुसारेणापि नेदमव्यक्तपदवाच्यं तदुपगमेऽपि तु तदनुसारित्वत्यागोऽपि प्रसज्यते इति। विषय
सिनि स्तुन्यायो न प्रासंगिकः १७ लोमकं जीवनमिति १८ आयुर्घृतमिति १८। दधिपयसी प्रत्यक्षो ज्वर इति न्यायो नेन तुल्यः ७।
१० यस्य यजेदेकमिति न्यायेनानुसरति सः अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन् विचारमूढ प्रतिभासिनेति न्यायविषयतां
नै५ नातिवर्तते। ११ आस्त्वेकस्मिंस्साध्ये नैकेषु साधनेषु सत्सु प्राप्तादेकस्मिन् प्रयुक्ते सति साध्यसिद्धावन्यप्रयोगोऽर्थाभावात् स्वय
मेव निवर्त्तते। पूर्वकस्य विप्रयोगे वैकल्पिकमियामके तिविवक्षायामशीकवनिकान्यायः प्रवर्तते। यथा रावणेन लंकायां सी
तानीता राक्षसैर्भूयः आजन्म प्रवाना अशोकवनिकायां स्थापिता। तत्र च बहवः सन्ति तत्रैकस्यां स्थापिता चेत्ता यतेवतदा ता
याः परिपालितत्वात् सर्वत्र स्थापयितुमशक्यत्वाच्च तदितरत्र स्थापनं स्वयमेव निवर्त्तते केचित्तु यथा रावणेनानीता
ता वैदेह्येकवनिकायामेव तत्र स्थापिता नान्यत्रेत्यत्र रावणो हेतुर्वा नियामिका तावत्तेन लंकायां तदवस्थानसिद्धेः
सर्वत्र स्थापनासंभवान्नान्यत्र स्थापनं स्वयमेव निवर्तते इति न्यायार्थमाह। सर्वथापि प्रकृतोदाहरणासंगतेर्नद्रष्टव्यः
तथा च पदमेतत्तेन तु निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिअवयवित्वात् पटान्तरवदित्यत्र अवयवित्वेन स्वाधिष्ठाननिष्ठात्यन्ताभा
वप्रतियोगित्वलक्षणमिथ्यात्वरूपसाध्ये सिद्धे रूपत्वादिति हेतुर्विद्यमानोऽपि न तत्प्रयोगस्यापि इष्टः पेषणान्यायेना

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

योग्यत्वात् मिथ्यात्वस्य सिद्धत्वेन साध्यताभावाच्च स्वरूपमेव निवर्त्तते पूर्वं कस्यचित् प्रयोगे वर्हेव नियामिकेति दिक्॥११
लौ. मं. अत्र विष्ठितिप्रासंगिकः॥११॥ मतमारम्भ न्यायो बोधि[illegible] बोध्यः॥२१४॥ जलमम[illegible] न्या॰॥२॥ पाकोकदंत परीक्षा न्या॰॥१४॥१६॥ गर्धव
४८ तेमगतान न्या॰॥९॥ दंन्यायमत्र यं वैय र्थ्यमात्रे बोध्यं॥ योग एवं परे मिथ्यात्वे निश्चिते घटादिषु स्थालीपुलाकन्यायेन तन्नि
श्चयं [illegible] साः सूक्ष्मा धान्यविशेषाः॥ यथा प्रज्वलित स्थाल्यधिरोहित स्थाल्यन्तर्गतेषु एकस्मिन् पके निश्चिते सर्वेषु पक्वा इति नि
श्चीयते तादृशप्रकृतेपीत्यर्थः॥११८॥ अनेकेषु पदेषु वा व्याख्येयेषु प्रथमपठितमपि यावत् पदं वा बहुकं तद्व्यं परित्यज्य मध्ये
अंते वा पठितं स्वल्पं तत् पूर्वं व्याख्यायते य तत्सू[illegible] विकराहन्याये नेति ज्ञेयं॥ यथा लोहकारं प्रति पूर्वं कश्चित् तेन कटाहो
त्पादनार्थी आगतः पश्चात् सूक्ष्म्युत्पादनार्थी प्राप्तः॥ तत्र यथा लोहकारः प्रथमकर्त्तव्यत्वेन प्राप्तमपि कटाहं बहुकालसाध्यत्वा
त् परित्यज्य पश्चात् कर्त्तव्यत्वेन प्राप्तमपि स्वल्पकालसाध्यां सूचीमेव मुत्पादयति तथा प्रकृतेपि॥११९॥ उद्देश्य विधेयार्थी
नां संख्यासाम्ये यथाक्रमं संबंध इति विवक्षायां यथासंख्यन्यायो यथासंख्यमनुदेशः समानामिति पाणिनिसूत्रे सि
द्धः प्रयुज्यते अथात आदेशो नेतिनेतीति॥ नन्वहि च मेराम स्तीनृ यो निषेधद्वयमन्वेति॥ अन्यथोभयत्र निषेधद्वयान्वये
नेति [illegible] जितेधउसंगे नद्वैतापत्तिः स्यात् प्रत्येकं पिबानि निषेधान्वये अत्यवादः प्रसंगः॥ अयं च न्यायः उद्देश्य विधेय
हीनेष्वपि समसंख्येषु क्वचित् प्रवर्त्तते॥ यथा भोज्यान्ना सर्वे [illegible] समाभ्यां विषमसमेषु जात इति स्मृतौ॥ न तत्रोद्दे
श्यविधेयभावोस्ति॥ किं तु तेन यथासंख्यमन्वयः॥ एवं दधि यं च स्तोर्गस्य रसो दमादावपि बोध्यं॥१२०॥ सर्व सा[illegible]

३ यथा[illegible] सिद्ध सामिना त्वाद् त्यादिषु [illegible] सिद्ध सादीनुक्षेपे नात्मप्रभृत यो[illegible]॥ मेते मेव यथाक्रमं प्रथम पुरुषे नेनादि [illegible]
[illegible] वाम[illegible] द्विरपि॥ घते च

ऽर्थ उच्यमाने एतत्तेन सहप्राप्तेतरपरिसंख्यायां पर्यवस्यतीति तत्रार्थे न्यायावतारः। पञ्चपञ्च ... इत्यत्तु लिखितेभ्य इतर
स्यान्नादिभक्षणस्यापि सत्वात् लिखितेतरभक्षणनिषेधे पर्यवस्यति यथा वायुभक्षन्याये ... कुंभीधान्यन्यायस्याप्युदाहरणं
यथा कुंभीधान्याय विप्राय देयं धेनुर्देयेत्यत्र विशेषणसामर्थ्यात् कुंभीधान्यं परस्येति विज्ञायते। तथा तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी
त्यत्रौपनिषदमिति उपनिषन्मात्रगम्यमिति विज्ञायते। अन्यथा विपुलधान्यराशिमतामपि सर्वेषां विप्राणां कुंभीधान्यसंभ
वेन कुंभीधान्यायेति विशेषणवैयर्थ्यवज्जीवादुपाध्यादेरप्यौपनिषद्बोधविषयत्वसंभवेन विशेषणवैयर्थ्यापातात्। एवं चो
दनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यादावपि बोध्यं॥४८॥ यत्र सामान्यवाचकं पदं लोके वेदे वा वकणदबलात् तदर्थान्यविशेषपरं तत्र तो
यते तत्र ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायः यथा ब्राह्मणा भोज्यंतां परिव्राजकाश्चेति अत्र परिव्राजकानामपि ब्राह्मणत्वात् ब्राह्मणपदं
परिव्राजकेतरपरं। तथा तस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणि चेति श्रुतावन्तरिंद्रियस्य मनसः समभिव्याहारात् सर्वेंद्रि
याणीति पदं तदन्यसर्वेंद्रियपरं एवमुदाहरणं मनसइंद्रियत्ववादिमते मतान्तरे तु तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते इ
त्यादि बोध्यं॥४९॥ ब्राह्मणवशिष्ठन्यायोपि बोध्यः ब्राह्मणा आयाता वशिष्ठोप्यायात इत्यत्रापि सामान्यपदस्य विशेषप
दसमवधानात् तदितरविशेषपरत्वात्॥५०॥ गोबलीवर्दन्यायोपीदृशः। एतावांस्तु विशेषः यदत्र विशेषणोपात्तस्य प्रा
गुक्तस्य अभिप्रेतं तत्र पूर्वन्याय इत्युक्तप्रवृत्तिः यत्र तन्नास्ति तत्रैव तस्य प्रसिद्धप्रसिद्धिनिबंधनत्वायं गोपदस्यापि स्त्रीत्वे गौस्तु

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सिद्धिस्त्वप्रसिद्धिश्चाप्युच्यते। अत एव गगनान्यगलीवर्दंवीति प्रयुज्यते। उदाहरणं तु देवा मनुष्याः पशवो वयांसि सिद्धाः सयक्षोर
लौ॰मं॰ गदैत्यसंघाः प्रेताः पिशाचा गन्धर्वाः समस्ताये वान्त्वमिति मयाप्रदत्ता मित्यादि। अत्र हि विद्याधराप्सराः यक्षरक्षोगन्धर्व
४६ किन्नराः पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतो मी देवयोनयः इत्यभिधानात् सिद्धादीनामपि देवत्वेन देवपदस्य सिद्धादीतरदेवपर
त्वं विधीयते। न चैवं द्वाद्युपेक्षयातेषां प्राशस्त्यमस्ति। न च देवपदस्य पिशाचादौ प्रसिद्धिरस्तीति सर्वमनवद्यं। १७२६। विशिष्ट
वाचकानामपि पदानां सति पृथग्विशेषणवाचकपदसमवधाने विशेषणमात्रपरता। यथा करिबृंहितन्यायः। बृंहित
करिगर्जितमिति कोशाद्विशिष्टवाचकस्य बृंहितपदस्य तत्र सन्निहिरदबृंहितं करीत्यादौ विशेषणवाचिसन्निहितपद
समवधाने यथा गर्जितरूपविशेषमात्रपरत्वं तथा स्वप्रेक्षजीवः सुखदुःखभोक्तेति श्रुतौ सुखदुःखसाक्षात्कारकर्तृत्व
रूपभोक्तृत्वाद्विशिष्टवाचकस्यापि भोक्तृपदस्य सुखदुःखशब्दसमभिव्याहारात्साक्षात्कर्तृरूपविशेषणमात्रपरत्वे
मिति। १७२७। एतेन्यायेषु इदंमार्थ्यातं बोध्यं गजघटान्यायः १२१२८ नीलेन्दीवरन्यायः १२०२२। पर्वताधित्यकान्यायः
२१।३०। पर्वतोपत्यकान्यायः २२। अश्ववाजिमन्दुरान्यायः २३। १३। मृगवागुरान्यायश्च करिलोघटनाघयाः इन्दी राम:
वरं नीलेक्षिनाउ पत्यकादेरासन्नाभूतस्योर्ध्वमधित्यका वाजिशालातु मन्दुरा। वागुरा मृगबन्धनीतिको ४६
शाद्विशिष्टवाचकानामपि घटादिपदानां नैवान्यत्र मदान्धसिंधुरघटा नीलेन्दीवरलोचनः अधित्यकामपि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वधात्तु मैथ्यारो धुन्मेसानुमतः प्रकृत्यमित्यादौ विशेषपदसमभिव्याहाराद्विशेषमात्रपरत्वादि[illegible]शब्दः विशेष[illegible]
देश्य विशेषधर्मावच्छिन्नपवृत्ति सामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाधस्तत्र येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्य
ते स तस्य बाधको भवतीति न्यायावतारः। प्राप्त इति भावे क्तः। येन नाप्राप्ते इत्यस्य यत्कर्तृकावश्यप्राप्तावित्यर्थः। नञ्द्वयस्य
प्रकृतत्वार्थदार्ढ्यबोधकत्वात्। सामान्यशास्त्रप्राप्तियोग्येऽचरितार्थविशेषशास्त्रस्य बाधकत्वे बीजम्। ब्राह्मणा भोज्यन्तां माठ
रकौण्डिन्यो परिवेविष्यतामित्यत्र यथा भोजनकर्तृकावश्यप्राप्तौ परिवेषणविधेरारब्धत्वात्तेन सामान्यशास्त्रप्राप्तियोग्ये भूसु
दाववचरितार्थेन विशेषविधिना स्वोद्देश्यमाठरत्वादिविशेषधर्मावच्छिन्नवृत्तिब्राह्मणत्वलक्षणसामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्ये
कस्य ब्राह्मणा भोज्यन्तामिति शास्त्रस्य बाधः। तथा न हिंस्यात्सर्वभूतानीति हिंसानिषेधकर्तृकावश्यप्राप्तौ अग्नीषोमीयं प
शुमालभेतेत्यादि आग्नीषोमीयादिपश्वालम्भनविधेरारब्धत्वात्तेन सामान्यशास्त्रप्राप्तियोग्ये पुरोडाशादाववचरितार्थेन वि
शेषविधिना स्वोद्देश्याग्नीषोमीयत्वादिविशेषधर्मावच्छिन्नवृत्तिभूतत्वलक्षणसामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकस्य न हिंस्या
दिति शास्त्रस्य बाधः। एवं वाजपेयेसुराग्रहादिष्वपि द्रष्टव्यं न सुरां पिबेदित्यादिनिषेधस्याविहितेतरविषयत्वात्। तथा यदि तं
हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेदित्यत्रापि द्रष्टव्यं न वचनत्वावनाय निर्वाप्य[illegible]सारस्वतो द्विजो रिति प्रायश्चित्तविधानात्तस्यापि
षिद्धत्वं निर्धार्यत इति शङ्क्यो निषिद्धत्वनिर्धारणात्प्रायश्चित्तत्वनिश्चये प्रायश्चित्तविधानाच्च निषिद्धत्वनिर्धारः सोऽन्य[illegible]

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मत्वं न्यायेनान्योन्याश्रयान्निषिद्धत्वानिरूपिप्रायश्चित्तानिर्णयात् तद्विधानस्य तत्स्वत्वग्रहे विविधानवन्ने निमित्तकत्वेनाप्युपपतेरस्त
लौ॰ सं॰ नजाघनाशार्थत्वकस्यनायोगात् । विघित एव प्रवृत्त्युपगमेनानुरागतो प्रवृत्तेरिति दिक् । इति येन नाप्राप्तन्यायः ४।१२४। अत्र
५० प्रासंगिकोऽन्योन्याश्रयन्यायः । यथा कस्यायं अश्वो यस्याहं भृत्यः कस्य त्वं यस्यायमश्व इत्यत्र यथा न वस्तुनिर्णयस्तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः
१।३४ प्रकृतान्योन्याश्रयो न दोषाय यथा देहाद्दृष्टं देहो तत्र बीजवृक्षन्यायः २।२६ अंडकुक्कुटीन्यायश्च प्रवर्त्तते । अयं ह्युत्पत्ताव
न्योन्याश्रयः प्रवाहानादित्वान्न दोषावहः ३।३२। यत्रोदाहृतो द्वितीयाभावे स न दोषस्तत्र नौनाविकन्यायः ४।३९ आत्माश्रय
स्य दोषत्वविवक्षायां न हि सुशिक्षितोऽपि वटुः स्वस्कंधमारोढुं पटुरिति न्यायः प्रवर्त्तते । ५।२२। कर्त्तारं विना करणस्य कार्या
क्षमत्वविवक्षायां तु न हि सुतीक्ष्णाप्यसिधारा स्वयं छेत्तुमाहितव्यापारेति न्यायः । इति येन नाप्राप्त[illegible]न्यायान्तरगतत्वेन सं
गताश्च न्यायाः ६।४०। तत्र कौण्डिन्यन्यायोऽपि सामान्यशास्त्रप्राप्तस्य विशेषशास्त्रेण बाध एव प्रवर्त्तते । यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीय
तां तक्रं कौण्डिन्यायेत्यत्र कौण्डिन्यस्यापि ब्राह्मणत्वात् सामान्यशास्त्रेणास्यापि दधिदानं प्राप्तं तद्विशेषविहितेन तक्रदाने
नापोह्यते । एवमाहवनीये जुहोतीति सामान्यशास्त्रप्राप्तस्याहवनीयाधिकरणकहोमस्य पदे जुहोतीति विशेषविहितेन प
दहोमेन बाधः तथा यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इति श्रुत्या बोधितस्य भूतेषु साक्षाद्ब्रह्मकार्यत्वस्य तस्माद्वा एतस्मा दात्मनः
दात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुरित्यादि विशेषश्रुत्या बाधः । नैवं [illegible] विना नासर्वविज्ञानमिति विरोधः [illegible]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ब्रह्मानन्यतयातद्वावापन्नस्य तज्जन्यत्वेन तद्विज्ञानादिद्वानसंभवात्‌ न चैवमेतयोः [illegible] सांकर्यं [illegible]
पक्षद्वयस्य कार्यत्वस्य सामान्यश्रुत्या बोधितस्य बाधा स्यादिति गतेः । न चानयोर्न्यायेयोः सांकर्यं शंक्यं । विरोधाभावात्तामान्यशास्त्रस्य विशेष
पक्षद्वय कार्यत्वस्य समानस्थत्वं । विरोधात्‌ विशेषशास्त्रेण तस्य बाधेऽपि तत्तरस्यपुरुषेण समकालिकभोजनपरिवेषणयोर्हि सातत्र निषेधं यथावि
शास्त्रे एव बाधपर्य्यन्ताय स्य फलसाम्यात्तेन न तस्य बाधे तत्तरस्य पुरुषेण समकालिक भोजनपरिवेषणयोर्हि सातत्र निषेधं यथावि
घः स्वच्छः । दधिपानके यो स्वादन त्रोणकरूपस्य तक्ररूपस्य बाधफलस्य साम्यात्‌ तद्वाध्यबाधकता । दधिफलं स्यात्‌ तत्रैव जनितत्वाद्
धो निवृत्तिः अत एव ब्राह्मणेभ्यो दधिदीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेत्यत्र न बाध्यबाधकभावः । एवं हो मत्वापि क्रतूपकारलक्षणा
द्धो निवृत्तिः अत एव ब्राह्मणेभ्यो दधिदीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेत्यत्र न बाध्यबाधकभावः । एवं होमत्वापि क्रतूपकारलक्षणा
स्य फलस्य वयाहृता [illegible] ति तक्रकौण्डिन्यन्यायः २५।७३ केचिन्मायाव्याकरणाभाव्यो बयस्तदुदाहरणस्यान्यशास्त्रेनुपत्तं
भाष्याकरणोदाहरणस्य [illegible] बीजं वपुदर्शितो पुरस्तादपवादाश्र्चनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायः
अवश्यस्य परस्मिन्बाध्ये प्रथमोपस्थितानन्तरबाधेन चरितार्थत्वादुपस्थितस्यातः परस्य बाधे मानाभावः । आकांक्षा निवृत्तेर्वि
प्रतिषेधशास्त्रबाधेनाभावाच्चेत्यत्तस्य बीजं २५।७४ पुरस्तादपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायः । एवं उपस्थित
प्रतिषेधशास्त्रबाधेनाभावाच्चेत्यतस्य बीजं २५।७४ रामघोषमादाः [illegible] लक्षणैकचक्षुष्को ह्यपवादविषयपर्यालो
बाधेनैराकांक्ष्यमस्य बीजं २५।७५ एवं ह्यपवादाअभिनिविशंते पश्चादुत्सर्ग इति न्यायः । लक्षणैकचक्षुष्को ह्यपवादविषयपर्यालो
चनतद्विषयत्वाभावनिश्चये उत्सर्गः तत्र लक्ष्यं संस्करोति अन्यथा विकल्पापत्तिरिति [illegible] अभिनिविशन्ते इत्यस्य बुद्ध्यारूढा त्यर्थः
भवन्तीत्यर्थः २५।७६ प्रकल्प्यापवादविषयं ततउत्सर्गोऽभिनिविशत इति न्यायः ततः इत्यस्यापवादशास्त्रपर्यालोचनात्‌ प्रागपीस
र्थः प्रकल्प्येत्यस्य परित्यज्येत्यर्थः । ततश्च लक्षणैकचक्षुष्क उत्सर्गशास्त्रपर्यालोचनं विनाप्यपवादविषयं परित्यज्योत्स

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गेणासंस्करोतीतिन्यायार्थः। येत्वाहुर्येननाप्राप्तेन्यायेप्रदर्शितविधिनिषेधवाक्ययोर्नसामान्यविशेषभावः। नहि यथा होममात्रा
लौ॰ सं॰ धिकरणतयाप्राप्तस्याहवनीयस्यविशेषविहितेनपदहोमेन संकोचसाधे न हि सामान्यविषयतया निषेधः प्रवर्तते येन विशेषा
५१ संकोचस्यात् किंतु रागप्राप्तहिंसामेव तावतापि निषेधोपपत्तौ नक्रतुप्रकरणेपि निषेधप्रवृत्तिः प्रमाणाभावात्प्रस्तुतपदार्थाप्र
प्तिसन्दर्पः प्रतिषेध इतिन्यायेनानृतवदनादिनिषेधस्येवास्यापि क्रत्वर्थत्वं स्यात्तथा चानयोर्विधिनिषेधयोर्ग्रहणाग्रह
णवद्विकल्पः स्यादित्यनर्थपरंपरापत्तिरिति तेषां तदप्यस्योदाहरणं बोध्यं ३०४५ उपजनिष्यमाणनिमित्तोप्यपवादः संजात
निमित्तमप्युत्सर्गं बाधत इतिन्यायः। अस्यतु भवतिरणं श्वप्युदाहरणं। तथाहि ज्योतिष्टोमे बहिष्पवमानाख्यस्तोत्रं कर्तुं क्रमेणोद्गा ऽ
तृहस्तेन संस्पृश्योपसर्पताम् विजानमध्ये उद्गातुरपच्छेदे यद्युद्गाता पच्छिद्येत दक्षिणां यज्ञमिष्ट्वा तेन पुनर्यजेतेति श्रुति
जन्यात्तन्निमित्तप्रायश्चित्तकर्तव्यताबुद्धिः पश्चात् प्रतिहर्त्रपच्छेदे यदि प्रतिहर्तापच्छिद्येत सर्ववेदसं दद्यादिति श्रुतिजन्य
प्रायश्चित्तान्तरकर्तव्यताधिया बाध्यते। अत्रोपजनिष्यमाणनिमित्तान्तरेणापूर्वनिमित्तकप्रायश्चित्तस्यागत्वादि
प्रागेव बाध्यते अन्यथास्य निमित्तान्तररहितक्रतुवत्तदनुष्ठाने वैकल्यप्रसंगादुत्सर्गापवादत्वं चात्र बाध्यबाधकभावेनोप
चारादिति संक्षेपः ३०४६ पर्वतारवलीयवत्न्यायः ३०४७ स्थावरजंगमविषन्यायश्चेदेवोऽन्यः स्वजातादिज्ञानत्वम् रा॰:
ज्ञानयोः सर्पतत्सन्नामादिरूपजंगमस्थावरविषयोश्चोत्तरो पूर्वताधः प्रसिद्धो यथा तथा प्रकृतेपि इ...र्यः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यत्स्वस्मिंपूर्वोत्तरभावस्यनियतत्वाद्बाध्यबाधकभावोपिनियतः अनस्तावताध्यासोर्जगतः सत्यत्वमिथ्यात्वज्ञानयोः ॥ ५८ ॥
वोध्यं द्वितीयेत्वनियतपूर्वापरभावप्रयुक्तयोर्बाध्यबाधकभावस्यानियतत्वात्तद्द्वयोरुत्प्रतिहत्वेपक्षे द्वयोरुदाहरणत्वौर्मीति
३३।४८। आनन्तरस्यविधिर्वाप्रतिषेधोवेति न्यायः। अयमपि व्याकरणमात्रगोचरः। नहन्यादित्यादावव्यवधानेन नञ्
धात्वर्थेनान्वयाघटे नहन्यादित्यस्योदाहरणमिति चेन्न अव्यवधानेपि धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वेनोपस्थितस्य न
अर्थेनान्वयानुपपत्तेः। एवं चाव्यवधानेपि नञर्थो न धात्वर्थेन संबध्यते किंतु प्रत्ययार्थेन तस्य प्राधान्यादिति दिक्। ३५।४८
एवमन्येप्यविकारयोरन्यापव्यापकयोर्मात्रगोचराः। सन्ति दिङ्मात्रमिह दर्शितं कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते इति न्या
यस्यानुमानप्रमेयेति गौतमीयसूत्रांतर्गतमधिगम इति पदमुदाहरणं बोध्यं। तथा च तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इत्यस्याधिगम्यमा
नं निःश्रेयसं तत्त्वज्ञानादवधीत्यर्थः। अन्यथा ज्ञानस्य मोक्षं प्रत्येव हेतुत्वापत्तेरिति ३५।५०। तत्र कौण्डिन्यन्यायेन प्रदर्शितायां तस्मा
णएतस्मादात्मन इति श्रुतेर्वीचितरंगन्यायोदाहरणत्वमपि बोध्यं। तथाहि वीचीतरंगन्यायो हि पर्यायो भंगस्तरंग ऊर्मिर्वा स्त्रिं
यां वीचिरिति कोशात्। एवं च यथा वाय्वादिसंयुक्ताद्ह्रदादौ विजातीयतेन प्रावापन्नाश्च तस्मात्तरंगान्तरं प्रावापन्नाश्च अन
स्मात्तरंगान्तरं तथा समायोपहिता धूर्णणः खमुत्पद्यते तत्प्रावापन्नायस्तस्माद्यावत्परिस्पादितार्धकाष्ठरदोत्पत्तादेव भवता
रयंति भेरीदेशे नागतः शब्दो वीचितरंगन्यायेन स्वसन्निहितं शब्दान्तरमारभते। स च शब्दः शब्दान्तरमिति क्रमेण श्रोत्रदेशो जा
तः। शब्दः श्रोत्रेणागृह्यत इति ३६।५१। तदेकदेशिनं तु कदंबमुकुलन्यायमिति वदन्ति। यथाहि कदंबमुकुलं काल

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

विशेषणविशिष्टेन सर्वानुविद्धयुगपदहनिकेषराणुस्य यत्नेन यथा भेर्यादिदंडसंयोगेन वंशादिदलद्वयविभागेन वा निमित्तेन भेर्यादिदेशा

लौ॰ मं॰ वच्छिन्नआकाशेद्यनुविद्धस्त्रास्त्राञ्जायते एतावन्मात्रेण षड्दृष्टान्तः अन्ये तु पूर्वोक्तप्रश्नोत्तरत्यसन्निहितानन्यशब्दानारंभंत इत्यादि

५२ तेयं ३७। ५२। अन्योन्यनाश्यनाशकभावविलक्षणांशुदीपवृन्दन्यायः यथादिपुंदीपपुंजे दृष्टं तोसकेद्रावस्रौणितिलोत्तसार्थपरस

रंधध्वघातकभावेनोभावपि नष्टा विनिभारते प्रसिद्धं तथा वीचितरंगन्यायेनोत्पन्नानां कार्यशब्दमात्रयानामतोपान्त्यशब्दोप

रस्परेण नाश्यनाशकत्वं उपान्त्येनोपान्त्यभ्यां त्येनेति केचित्तार्किकाः तदयुक्तमित्यपरं उपान्त्ये न द्विक्षणावस्थायि नोत्पन्नस्य द्वितीयक्ष

णध्वंसप्रतियोगिनास्तृतीयक्षणे ऽस्य घमानात्यध्वंसजननायोगात् तस्मादुपान्त्यनान्त्यादेवान्त्यनाश इति किंतु दैवतन्त्या

योदाहरणमिति वेत्तन्न त्रातिपक्षाधिप्सर्वेति तोहिपरस्परानुमितिप्रतिबंधकत्वेनानुमितिकरणत्वरूपानुमानत्वनियमकौ

भवतः इदमेव तनयोर्हि तेतरभाधकत्वं नामेति ३८। ५३। अयं तुल्यबलयोर्विरोधे प्रसरति प्रबलनिर्बलविरोधे सबलेन नि

र्बलबाधा विवक्षायां नु मात्स्यन्यायावतारः अयं प्रायस्मृतिहासपुराणादिषु दृश्यते यथाहि बालिषु प्रह्लादान्येन तत्समाधिं

प्रसुप्तोसं एतावता धकालेन तद् सातलमं ऽलं वस्त्वधारा प्रकतीक्षणं मात्स्यन्यायक दर्शितमिति यथा प्रबला मत्स्या नि

र्बलांस्तान्नाशयं ति तथा राजनकेष्ठुक देवीप्रबलाजनानिर्बलाञ्जाशयंतिस्मेति न्यायार्थः मान्दर्शितआगमेन प्रत्यक्षा

दिबाधोपायोदाहरणं बोध्यं प्रबलत्वंस्यादि प्रमाणेनिर्बलं लिंगादिप्रमाणं तानाधेयपर्यंवोध्यः तथाहि विधिविरोधस्म

त्कारीति बद्धप्रमाणेति श्रुति लिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि विधर्वत त्स्यवन्नावर्षपाठस्थानम ...

स्वाख्यानि ते षु पूर्वपूर्वस्य प्रबलत्वेनोत्तरमायेनोत्तरोत्तरस्य बाधक त्वमत्रबलमान [illegible]

भेदाः संक्षेपतो निरूप्यंते॰ अप्राप्तफलवदर्थबोधको विधिः स च समर्थेन प्रकारेण ... विधिरुत्पत्यादिभेदेन चतुर्विधः॰ उत्पत्तिविधिर्विनियो-
गविधिः प्रयोगविधिरधिकारविधिश्चेति चतुर्विधो भवति॰ तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिः प्रथमः॰ यथाग्निहोत्रं जुहोतीति॰ अं-
गसंबंधबोधको विधिर्विनियोगविधिः॰ यथा दध्ना जुहोतीति॰ तृतीयाश्रुत्या प्रतिपन्नाङ्गभावस्य दध्नो होमसंबंधं विधत्ते॰ दध्ना होमं
पू.त्तो ४ भावयेदिति॰ दध्यादीनामंगत्वं तावत् ... इति व्याप्यत्वेनार्थ्यं॰ तत्र नानेन विधिना ज्ञाप्यते॰ प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः
प्रयोगविधिः॰ स चांगवाक्यैकवाक्यतामापन्नः प्रधानविधिरेव॰ स हि सांगं प्रधानमनुष्ठापयन् विलंबे मानाभावाद् विलंबापर-
पर्यायं प्रयोगप्राशुभावं विधत्ते॰ न च विलंबस्यैव विलंबे विमानाभावः॰ विलंबेन प्रधानविध्येकवाक्यतावगतेन तत्साहित्यानु-
पपत्तेः॰ न हि विलंबेन कृतयोः पदार्थयोः सहकृतमिति साहित्यव्यवहारोऽस्ति॰ स चाविलंबो नियते क्रमे आश्रीयमाणे भवति॰
अन्यथा किमेतदनंतरमेतत्कर्तव्यमेतदनंतरं वेति प्रयोगविक्षेपापत्तेः॰ अतः प्रयोगविधिरेव स्वविधेयप्रयोगप्राशुभाव-
सिध्यर्थं नियतं क्रमम् अपि पदार्थविशेषणतया विधत्ते॰ तत्र क्रमो नाम विततिविशेषः पौर्वापर्यरूपो वेति॰ फलस्वाम्यबो-
धको विधिरधिकारविधिः॰ फलस्वाम्यं च कर्मजन्यफलभोक्तृत्वं स च यजेत स्वर्गकाम इत्येवंरूपः॰ अनेन हि स्वर्गमुद्दि-
श्य यागं विदधता स्वर्गकामस्य यागजन्यफलभोक्तृत्वं बोध्यते॰ तत्र स्वाम्यं तस्यैव योऽधिकारविशेषणविशिष्टः॰ अधिकारिवि-
शेषणं च तदेव यत् पुरुषविशेषणत्वेन श्रुतं॰ अतएव राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यत्र न स्वाराज्यमुद्दिश्य राज-
सूयं विदधतापि न ता राजकामस्यैव तत्फलभोक्तृत्वं बोध्यते किं तु राज्ञः स तत्तत्कामस्य॰ किं च पुरुषविशेषणत्वे-
नाश्रुतमप्यधिकारिविशेषणं च भवति॰ यथाध्ययनविधिसिद्धा विद्या॰ अग्निसाध्येषु कर्मस्वाधानसिद्धाग्नि-

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यता· एवं सामर्थ्यस्याप्यधिकारिविशेषणत्वं आम्नातानामार्थं प्रवर्तयितुं शक्तिः सत्कारिणीति न्यायात असमर्थं प्रति विध्यप्रवृत्तेश्च एव
लौ·सं· मर्थित्वादेरपि बोध्यमिति दिक्। तत्र सिद्धं फलस्वाम्यबोधको धिकारविधिरिति। तदेवं निरूपितश्चतुर्विधो विधिः उत्तरकाण्डे प्युपलभ्यते
५३ सः। तथाहि तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्येत्यादिरुत्पत्तिविधिः। मन्तव्य इत्यादिर्विनियोगविधिः। तद्विजिज्ञासस्वेत्यादिनानुसन्धानस्य
धाव्याया इत्याद्याः प्रसत्त्यर्थं न तस्य ज्ञानेच्छानुष्ठानमशक्यं तथा तस्मात्स्वयं न विचारं लक्षयित्वा गृह्णात्या चेत् फलीभूतज्ञानं लक्षयित्वा
ऽधिती पश्चात् ज्ञानाय तत्कर्तव्यता विधीयते प्रस्तास्याक्षात्कारकामो वेदान्तविचारं कुर्यादिति। अतोयमधिकारविधिः। साधनचतुष्टय
सम्पन्नोऽधिकारी जिज्ञासुः सांगवेदान्तश्रवणं कुर्यादिति प्रयोगविधिः कल्प्य इति चतुर्विधोप्ययं विधिः पुनः प्रकारान्तरेण त्रिविधः
स च विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वादमात्रं ह्यनर्थकं इत्यपूर्वत्वं वा पूर्वस्याविधिस्तु धारणे अपूर्वत्वात् नियमार्थं पुनः श्रुतिरूपत्वे परिसंख्ये
त्येवमादिभगवतो जैमिनेः सूत्रेषु व्यवहृतः अष्टपादैः भाष्यान्यायलक्षीर्णतया तल्लक्षणोपि स्पष्ट उपपादितः। विधिरत्यन्तमप्रा
प्तौ नियमः पाक्षिके सति। तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयत इति अस्यार्थः। यस्य यदर्थत्वं मानान्तरेणाप्राप्तं तस्य तदर्थ
त्वेन यो विधिः सोऽपूर्वविधिः। यथा यजेत स्वर्गकामः व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादि। नात्र यागस्य स्वर्गार्थता याव्रीहीणां प्रोक्षण
स्य च संस्कारकर्मता विधिं विना कथमपि प्राप्तिरस्ति अतो यमपूर्वविधिः पक्षप्राप्तस्याप्राप्तांशपरिपूरणफलो विधि
र्नियमविधिः। यथा व्रीहीनवहन्तीति। अत्र विध्यभावे वितुषतासाधनपक्षोतिद्वयाणां तंडुलनिष्पत्त्याक्षेपादेवावहननप्राप्तिर रमः
स्ति किन्तु न स्वदेवलौकिकावगतकारणत्वाविशेषान्नखविदलनादिरपि पक्षे प्राप्नुयादित्यवहननमप्राप्तांशं संभवादित्य
परिपूरणफलः। उभयत्रैकस्योभयोर्वैकत्र युगपत्प्राप्तावन्यतरनिवृत्तिफलो विधिः परिसंख्याविधिः। यथा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भागद्वैभरसनयोर्ग्रहणेयुगपदनुप्रवृत्तेसामर्थ्याविशेषात्प्राप्तस्येमामगृभ्णन्रशनामितिमंत्रस्याभिधानीमादत्तइत्यनेनगर्दभरशना
ग्रहणाद्व्यावृत्तिमात्रफलकोविधिः एवंपंचपंचनखाभक्ष्याइत्यपिपरिसंख्याविधिः इहहिनभक्षणंपरंतस्यरागतःप्राप्तत्वात्तन्नि
त्वपंचपंचनखभक्षणनिवृत्तिपरमिति नचनियमपरिसंख्ययोः फलतोनविशेषः यतोनियमस्यविधेयावघातानिष्टत्वात्तन्नि
त्यमप्राप्तांशपूरणमेवफलंप्रत्यवदलनादिनिवृत्तिस्त्वार्थिकीति अत्रअतोतथ्यइतिकोविधिरितिविचार्यतेतत्रकेचिच्छ्रवणेश्रोत
व्यार्थसाक्षात्कारहेतुरितिसामान्यनियमस्यधर्मश्रवणेव्यभिचारादसिद्धेः ब्रह्मश्रवणंब्रह्मसाक्षात्कारहेतुरितिविशेषनियम
स्यापीदानींकेषुचिन्महेवेदान्तव्यतिरेकव्यभिचारादसिद्धेः अलौकिकेब्रह्मसाक्षात्कारेलौकिकोपायाप्रामाण्यस्ययद्युपायांतरेण
सहविकल्पेनसमुच्चयेनवाश्रवणमानांतरेणप्राप्तस्यातदानियमःपरिसंख्योवेतिसंभावनास्यान्नतुतथास्तीत्यपूर्वविधि
रेवायमितिमन्यंते अपरेतुविचारमात्रेविचार्यनिर्णयहेतुत्वस्यलोकसिद्धत्वादपरोक्षार्थविषयमानावच्छेदेनापरोक्षहेतुत्व
स्यग्रंथकृद्भिः शास्त्रापरोक्षवादेव्यवस्थापनात् यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेतिश्रुतेर्नित्यापरोक्षधर्मप्रमाणविचारितवेदांतरू
पश्रवणस्यापिब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वमर्थप्राप्तमेव परंत्वात्मतत्त्वजिज्ञासोरेतद्विधभावेमनोगोचरेस्वस्मिन्श्रुतिबोधि
तेतत्त्वस्यमत्तमविशेषावधारणायमननएवध्यानादिव्यापारेवेदान्तशास्त्रश्रवणेवामेधाविनोगुरुनिरपेक्षवेदान्तविचारेमं
दबुद्धेस्तुन्यायाभासप्रबंधश्रवणेप्रवृत्तिसम्भवात्तीसाधनत्वभ्रांतिप्राप्तेर्मनःप्रणिधानादिभिर्गुर्वधीनाद्वितीयात्मपरवेदांत
श्रवणस्यपाक्षिकत्वप्रसक्तौनियमविधिरयमित्याहुः विविदिषाज्ञानार्थवरकादिग्रंथश्रवणेप्रवृत्तस्यैवप्रसिद्धनानार्थवेदां
तश्रवणेप्रवृत्तस्याविमध्येमध्येप्रवृत्तस्यान्तरप्रसक्तौतन्निवृत्तिफलकः परिसंख्याविधिरयमित्यन्ये आगमाचार्यवाक्यजं
तानमेवश्रवणंतल्लिङ्गविषयप्रमाता तंत्रे योगपत्रिलाद्देवपुरधारेवभाष्यमाणो विधिः कुठाभवतीतिनात्रविधित्रयस्या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ काशइतीनरे पत्तुचिचारे पिपिविचार्य निर्णयहेतुनत्वलौकिकमानसिद्धत्वात् तुल्यसदनविधेर्दृष्टार्थत्वात् पशुरूपूर्वकत्वनियमासिद्धे
लौ·सं· रिशानुग्रहलभ्याद्वेतशाखाभ्यन्ताहोन स्वश्रवणाविधावपि वेतात्मश्रवणपरत्वधीसमयादितिन कस्याविविधेरवकाशः इत्यालं
५८ प्रपंचेन तदेवं संक्षेपतो विधिभेदा निरूपिताः तत्र विनियोगविधेः सहकारीणि श्रुत्यादीनि षट्प्रमाणानि निरूप्यंते· तत्र नि
रपेक्षो रवः श्रुतिः सा च त्रिधा· विधात्री अभिधात्री विनियोक्त्री चेति तत्र विधात्री लिङाद्यात्मिका अभिधात्री व्रीह्यादिश्रुतिः यस्य च
शब्दस्य श्रवणादेव संबंधः प्रतीयते सा विनियोक्त्री· सा च त्रिविधा विभक्तिरूपा एकाभिधानरूपा एकपदरूपा चेति तत्र व्रीहिभि
र्यजेतेति तृतीयाश्रुत्या व्रीहीणां यागांगत्वं पशुना यजेतेत्यत्रैकत्वपुंस्त्वयोः समानाभिधानश्रुत्या कारकांगत्वं यजेतेत्याख्या
ताभिहितसंख्याया भावनांगत्वं समानाभिधानश्रुतेः एकपदश्रुत्या च यागांगत्वं परिगणनं रूपाद्यभिप्रायेणेत्यर्थः तेन हृ
परत्वमिति ध्रुः समाहितः अश्वाभिधानीमादत्त इत्यादौ न पश्वादिरूपवत्त्वश्रुत्या रशनादेः तत्र दर्शनांगत्वमिति ध्रुवो भिः संगच्छ
तीय ते· एवं चेतीष्टुवारवं समास्प्रत्ययोस्तावदावादिवोध्यं सामर्थ्यं लिंगं· सामर्थ्यं सर्वभावानां लिंगमित्यभिधीयत इत्युक्तेः
सेनांगत्वं यथा बर्हिर्देवसदनं दामीत्यस्य मंत्रस्य लवनांगत्वं लवनं प्रकाशयितुं समर्थः तच्च लिंगं द्विविधं· सामान्यसंबंध
बोधकमानांतरापेक्षं तदनपेक्षं च यत्र यदंतरेण यन्न संभवति वत्तत्तदंगं त्वं तदनपेक्ष्य यथार्थज्ञानस्य कर्मानुष्ठानांग
त्वं लवनं हि मंत्रं विना प्युपायांतरेण स्मर्तुं शक्यते अतो न मंत्रो लवनत्वरूपार्थः संभवति· किंतु एवं साधनभूतल
वनप्रकाशनार्थः तत्त्वं च सामर्थ्यमात्रादवगम्यते लवनप्रकाशनमात्रे सामर्थ्यात् अतो दर्शपूर्णमासप्रकरणादि सामान्यसं
बंधबोधकमपेक्ष्यं दर्शपूर्णमासप्रकरणे मंत्रस्य पाठादेवमवगम्यते· अनेन मंत्रेण दर्शपूर्णमासापूर्वसंबंधि किंचि एक·
त्प्रकाश्यत इति· अन्यथा प्रकरणपाठवैयर्थ्यप्रसंगात्· किं तदपूर्वसंबंधिप्रकाश्यमित्याकांक्षायां सामर्थ्यात् ...

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प्रणापि त्वप्रयाजस्य तेन समभिव्याहारो वाक्यं समभिव्याहारेणासक्षाद्धन्यादिवाचकद्वितीयाद्यभावेप्युक्तः शेषशेषिभावः सह ने ले
शं यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीति अत्र न द्वितीयादिविभक्तिः श्रूयते किंतु पर्णताजुह्वोः समभिव्याहारमात्रं तस्मादेव पर्णतायाः
या जुह्वंगत्वं प्रतीयते न चानर्थक्यं जुहूशब्देन पूर्वलक्षणात् तदयं वाक्यार्थः पर्णतया वक्तहविर्धारणद्वारापदपूर्वं साधयेत् प्र
वयोदिति एवं च पर्णतया यदि जुहूः क्रियते तदैव तत्साध्यमपूर्वं भवति नान्यथेति गम्यत इति न पर्णताया वैयर्थ्यं उभयाका
ङ्क्षा प्रकरणं यथा प्रयाजादिषु समिधो यजतीत्यत्र हि फलविशेषस्यानिर्देशाद्यागेन भावयेत् किमित्युपकार्याकांक्षा दर्श साभि ५
पूर्णमासवाक्येपि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेत् कथमित्युपकार्याकांक्षा अत उभयाकांक्षया प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासां
गत्वं सिध्यति महाप्रकरणमवान्तरप्रकरणभेदादिदं द्विविधं तत्र फलभावनायाः प्रकरणं महाप्रकरणं तच्च प्रयाजादीनामिहैकंत
त्युत्पन्नः प्रकृतावेव यत्र समग्रांगोपदेशः सा प्रकृतिः यथा दर्शपूर्णमासादि तत्रैवोभयाकांक्षारूपं प्रकरणं संभवति आकांक्षा
नुपपन्नो न विकृतौ तु न प्रकरणं यत्र समग्रांगोपदेशो नास्ति सा विकृतिः फलभावनाया अंतराले पदंगभावनायाः प्रकरणं
तदवांतरप्रकरणं तच्चाभिक्रमणादीनां प्रयाजादिषु विनियोजकं उभयविधप्रकरणं क्रियाया एव विनियोजकं न द्रव्यगु
णयोरिति स्थितं देशसामान्यं स्थानं तच्च द्विविधं पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यं चेति पाठसादेश्यमपि द्विविधं यथासं
ख्यपाठः सन्निधिपाठश्चेति तत्रैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदित्येवं क्रमविहितास्विष्टिषु
इन्द्राग्नी रोचना दिवः इत्यादीनां याज्यानुवाक्यामंत्राणां यथासंख्येन प्रथमस्य प्रथमं द्वितीयस्य द्वितीयमित्येवं विनियोगः स
यथासंख्यपाठात् प्रथमपठितस्य मंत्रस्य हि कर्माकांक्षायां प्रथमतो विहितं कर्मैव प्रथममुपतिष्ठते समानदेशत्वात् या
सिन्धुवैकृतानामंगानि प्राकृतांगानुवादेन विहितानि प्रकृतांगानुवादेन विहितांगविध्योस्तादर्थ्यांगप्रधानाविधौ समग्रेनप

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ष्ठितानितितद्बाधकत्वार्थत्वंसन्निधिपाठात्‌ · पशुधर्माणामग्नीषोमीयार्थत्वमनुष्ठानसादेश्यात्‌ · औपवसथ्येऽहन्यग्नीषोमीयःप
[illegible] ५५ शुरनुष्ठीयते तस्मिन्नेवदिने तद्धर्मा वाग्यंतेऽतस्तेषां तदर्थत्वाकांक्षायामनुष्ठेयत्वेनोपस्थितत्वपशुस्तत्वमेवमार्थत्वेन संबध्यते · अतोत्र
क्रमनुष्ठानसादेश्यात्तदर्थत्वं तेषामिति संक्षेपः समाख्या यौगिकः शब्दः सा द्विविधा लौकिकी वैदिकी च तत्र होतुश्चमसभक्षणांगत्वं हो वैदिकी
तृचमस इति वैदिक्याः समाख्यया अध्वर्योस्तत्तत्पदार्थांगत्वं लौकिक्या आध्वर्यवमिति समाख्ययेति · तदेवं निरूपितानां श्रुत्यादीना
मुत्तरोत्तरं प्रति पूर्वपूर्वस्य प्राबल्यं · तदुक्तं · श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्‌ · समवाये
समानविषयत्वेन द्वयोर्विरोधे परस्य दौर्बल्यं कुतः अर्थविप्रकर्षात्‌ परस्य पूर्वव्यवधानेन प्रवृत्तेरित्यर्थः अयंभावः एकत्र विनियुक्तस्य
निराकांक्षत्वादन्यत्र विनियोगो विरुद्ध एव परं तु विनियोजकप्रमाणयोः समबलत्वेऽन्यतरविनियोगस्यागायोगाद्गत्याकांक्षोत्थापने
नविनियोगः स्त्रीक्रियते · यथा लोहितोष्णीषा भवंति · लोहितध्वीर्यकामस्य पुष्पं कुर्यादितिवाक्याभ्यां क्रतोर्विनियुक्तस्यालोहितस्य स्वफलेऽवि
नियोगः यत्र तु प्रमाणयोस्तुल्यबलत्वं नांगीक्रियते प्रबलेन दुर्बलविनियोगबाधात्‌ · यथा कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसीत्यस्याश्च
इंद्रस्य गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति तृतीयाश्रुत्यान्निरपेक्षया गार्हपत्योपस्थाने शेषत्वबोधितं यन्नन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिंगप्राप्तमि
न्द्रोपस्थानांगत्वं लिंगादीनां साकांक्षत्वेन बाधमिति · किं लिंगं प्रकाशनसामर्थ्यं करोतीति तेन च लिंगेनानेन मंत्रेणेन्द्र उपस्थापयितव्य
इति श्रुतिः कल्प्या तया शेषत्वबोधः ततः प्रत्यक्षश्रुत्यव्यवधानेन शेषत्वबोधकं लिंगं उदितत्वात्‌ बोधकश्रुत्या बाध्यं · तथा लिंगेन
वाक्यं बाध्यं यथा स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमा [illegible]
न इति मंत्रे भागयोः सदनकरणपुरोडाशासादने च तत्प्रकाशनसामर्थ्यलिंगेन श्रुतिवाक्यविनियोगप्रतिमन्तो
नमेवाखंडत्वं बाध्यते · तस्य कृत्स्नोपि मंत्रे सदनकरणप्रकाशने न सामर्थ्यं पुरोडाशासादनप्रकाशने सामर्थ्यं [illegible]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्यापि तावच्छ्रुतिकल्पनं यो भयत्र कृत्स्नमंत्रविनियोगबोधने सामर्थ्यां श्रुतिर्व्यवधानेन श्रुत्येककल्पितत्वाल्लिंगाद्दुर्बलं तत्. त
था वाक्येन प्रकरणं बाध्यं यथा साङ्गप्रकरणाम्नाते दर्शपूर्णमासप्रकरणे सूक्तवाकहीनं सोत्तिवाक्येनाङ्गत्वबोधकेन प्रकरणः
प्राप्तसाद्गुण्यं तथा वाक्यार्थः प्रधानस्याङ्गाकाङ्क्षारूपं प्रकरणं तत्र त्यागप्रधानवाक्यैकवाक्यतानामर्थश्रुतिभिः कल्पना
नाभिः त्र्यार्थविनियोगसमितो व्यवधानेनाङ्गत्वसमर्थश्रुत्यादियोः कल्पकवाक्यात् दुर्बलं सान्नः तथा प्रकरणेन सान्निधि
र्बाध्यः यथा राजसूयप्रकरणे तदन्तर्गताभिषेचनीयाख्ये सोमयागविशेषसन्निधिपाठमात्रं पुनः शौनःशेपोपाख्यानादे
रभिषेचनीयशेषत्वं बाधित्वा कृत्स्नराजसूयशेषत्वमापादितं सन्निधेः प्रकरणादिकल्पकत्वेन स्थितप्रकरणात् दुर्बलता
त्. तथा सन्निधिना समाख्या बाध्यते तथा हि पौरोडाशिकसमाख्याके काण्डे आग्नेयपुरोडाशादिकर्मणां क्रमेण मंत्रा आम्ना
तास्तत्र दधिपयोरूपसान्नाय्यसन्निधौ शुन्धध्वं दैव्याय कर्मण इति मंत्र आम्नातस्तत्र समाख्याबलेनास्य मंत्रस्य पुरोडा
शपात्रशुंधनशेषत्वं प्राप्तं सन्निधिना बाधित्वा सान्नाय्यपात्रशुंधनशेषत्वमापाद्यते पुरोडाशसंबंधिकाण्डे पौरोडा
शिकमिति समाख्यायाः काण्डान्तर्गतमंत्रस्य पुरोडाशसंबंधसामान्यबोधकत्वे विशेषरूपविभागरूपविनियोगबोधक
त्वे सन्निध्याद्यपेक्षतया दुर्बलत्वात्. एवं च विरोधे सति श्रुतिर्बाधिकैव समाख्या बाध्यैव मध्यानां तु पूर्वबाध्यत्वं परबा
धकत्वं चेति श्रुतिलिंगसूत्रार्थः तदेवं निरूपितानि विनियोगविधिसहकारीणि प्रमाणानि निरूप्यते तद्बाध्यबाधक
भावश्चोपपाद्यते तत्र क्रमपरं वचनं श्रुतिः तत्र विधिर्द्वेधा केवलक्रमपरं तद्विशिष्टपदार्थपरं चेति तत्र वेदं कृत्वा वे
दिं करोतीति केवलक्रमपरं वेदिकरणादेर्वचनान्तरेण विहितत्वात् वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति तु क्रमविशिष्टपदार्थ
परः एकश्च सरस्वांगभक्षेण भक्षानुवादेन क्रममात्रस्य विधातुमशक्यत्वात् सर्वश्रुतिरिति क्रमप्रमाणं प्रत्यापकलव

नी॰ तेषां वचनकल्पनद्वारा क्रमप्रमाणत्वात्। अत एवाश्विनस्य पाठक्रमात् तृतीयस्थाने ग्रहणप्रसक्तौ आश्विनो दशमो गृह्य
लौ॰सं॰ त इति वचनस्य दशमस्थाने ग्रहणमिति स्वरूपं ॥ प्रयोजनवशेन निर्णीयमानः क्रमोऽर्थक्रमः। यथाग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पा
५६ कयोः अत्र हि यवाग्वा होमार्थत्वात् तत्पाकः प्रयोजनवशात् पूर्वमनुष्ठीयते। स चायं पाठक्रमाद् बलवान्। यथा पाठे होतु
ष्ठाने तु तत्प्रयोजनबाधः अदृष्टार्थत्वं चापि तन्न हि होमानन्तरं क्रियमाणस्य पाकस्य किंचिद्दृष्टं प्रयोजनमस्ति ॥ पदार्थबो
धकवाक्यानां यः क्रमः स पाठक्रमः ततः पदार्थानां क्रम आश्रीयते। स च पाठो द्विविधः मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठश्च। तत्रा
ग्नेयाग्नीषोमीययागयोस्तत्तद्याज्यानुवाक्याक्रमाद्यः क्रम आश्रीयते स मन्त्रपाठात्। सोऽयं ब्राह्मणपाठाद् बलवान्।
अनुष्ठाने ब्राह्मणवाक्यापेक्षया मन्त्रवाक्यस्यान्तरङ्गत्वात्। ब्राह्मणवाक्यं हि प्रयोगाद्बहिरेवेदमेवं कर्तव्यमित्येवम
श्री वबोधकृतार्थमिति न पुनः प्रयोगकाले ऽपेक्ष्यते मन्त्राः पुनरनन्यप्रयोजनाः प्रयोगसमवेतार्थस्मारकाः ॥ प्रकृतौ
नानादेशानां पदार्थानां विकृतौ वचनादेकस्मिन्देशेऽनुष्ठाने कर्तव्ये यस्य देशेऽनुष्ठीयन्ते तेन तस्य प्रागनुष्ठानमितर
योस्तु पश्चादिति क्रमः स्थानक्रमः स्थानं नाम उपस्थितिः। यस्य हि देशेऽनुष्ठीयन्ते तेन सर्वतन्त्रेण पदार्थे कृते स एव प्रागुप
स्थितो भवतीति युक्तं तस्य प्रागनुष्ठानं ॥ प्रधानक्रमेणाङ्गक्रमो मुख्यक्रमः। येन क्रमेण प्रधानानि क्रियन्ते तेनै
वैतत्क्रमेण तेषामङ्गान्यनुष्ठीयन्ते तदा सर्वेषामङ्गानां स्वैः प्रधानैस्तुल्यं व्यवधानं भवतीति युक्तं क्रमेणात्वनुष्ठाने केषांचि
दङ्गानां स्वैः प्रधानैरत्यन्तमव्यवधानं अन्येषामत्यन्तव्यवधानं स्यात्। तच्चायुक्तं प्रयोगविध्यवगतसाहित्यबाधापत्तेः। राम॰
अतः प्रधानक्रमोऽङ्गक्रमे हेतुः। स चायं मुख्यक्रमः पाठक्रमाद् दुर्बलः। मुख्यक्रमो हि प्रमाणान्तरसापेक्षः प्रधानक्र ५६
मज्ञप्तिसापेक्षत्वाद् विलम्बितप्रतिपत्तिः। पाठक्रमस्तु निरपेक्षत्वाद्बाधकः। यथा पाठक्रमः प्रमाणान्तरापेक्षतया नानन्तर्येणैव

लवान् प्रवृत्तिक्रमात् बलवानयं· प्रवृत्तिक्रमेणाश्रीयमाणो वहूनामंगानां प्रधानविप्रकर्षे भवति मुख्यक्रमेतराणीद्वस्मा
णो मालिकर्मः ॥५५॥ सहप्रयुज्यमानेषु प्रधानेषु सन्निपातिनामांगानां तु स्थानकर्त्तव्योदितो मादि पदार्थानां प्रथमाद्रीषु
तपदार्थक्रमा इव क्रमः स मयुक्तिकमः ॥५३॥ तदेव मेतेषु बाध्यबाधकभावस्य सम्भवति पादे नाम्नात्सन्न्यायोदाहरणलक्षण
स्य· यथा चतिष्ठिर्गिलगिले प्यस्ति तत्स्त्रिलो प्यस्ति राघवः स्मृतौ क्रेणीमिर्गिलगिलयोर्थाक्कस्पणाद्यवस्यैव तारां तबाध्यतिमि
गिलादिवाधकत्वेन तथा लिंगादिबाधकस्य श्रुत्यादेः एतांतर बाध्यवाक्यादिबाधकत्वमिति सर्वमनवद्यं· ननु श्रुत्यादि
र्न हि बाध्यमिति सर्वलिंगादि बाध्यते किं तु सत्ति विरोधे मत्स्येन तु दुर्वलमात्रं बाध्यते तथा वकथमुदाहरणसंगतिरिति चेन्न·
तद्बाध्यबाधकस्या विशिष्टोद्देशपुरःसरत्वात्· नहि ते पुत्रपौत्रादयो पि बाध्यंते किं तु प्रस्तुतलाल्यंत इति वैशम्येशेषां भरेणाप्यांनेप्र
सिद्धमिति सर्वं मुख्यमिति मात्स्यन्यायः ॥३८॥५४॥ आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति न्यायो नमा संगिकः शक्तिपु
ष्टसामर्थ्ये स्पष्टमन्यत्रैव ॥३९॥५५॥ यत्र निर्वलेनापि प्रवलसहायेन प्रवलो बाध्यते· तत्र अत्यंतबलवतोपि वीरजान
पदाजना दुर्वलैरपि बाध्यंते पुरुषैः पार्थिवाश्रितैरिति न्यायोवतरति स्पष्टार्थोयं उदाहरणं तु श्रुत्यपेक्षया दुर्वलाया अपि
स्मृ· तेराचमनरूपप्रवलपदार्थाश्रितत्वेन प्रावल्यं अतः श्रौतक्रमत्यागेन वेदकरणानंतरं तेराचमनमेव कार्यमिति स्मृ
दिक् ॥४०॥५६॥ यत्रान्यत्रातिप्रसक्तादव्यवदार्थालोचनसव्यपेक्षाद्योगात्समुदायशक्तिः प्रावल्यं विवक्ष्यते तत्र रूढिर्यो ग
मपहरतीति न्यायः यथा गोरित्यादाव सत्यातिप्रसक्तप्रकृतिप्रत्ययार्थलोचनसव्यपेक्षगमनकर्तृत्वादिरूपयोगार्थत्यागेन
रूढ्या सास्नादिमती व्यक्तिर्गृह्यते तथा अश्वकर्णादयः कारोतीनादयो तेस्य त्र रथकारशब्देन ब्राह्मणवैश्यपास्पलो वर्तादिर्गे बदुच्यते
तेन न तु रथं करोतीति व्युत्पत्त्यादिजातय इति संक्षेपः ॥४१॥५७॥ श्रुतयौगिकार्थलाभे सम्वन्न्वितरूढार्थत्वानुपहितन्वाबोवि

शोपततयास्यबाधकः ८ स्पतोहिमं ऽपं भोजयेत्यगमं ऽपि बनीतियोगिकार्थलाभेमानवितगढ़ रूपलक्षणार्थस्याग: ७३ ॥ ७९ ॥ एवं प्रकृ
लौ.सं. तिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमितिन्यायः सामान्यविषयः औपगवो बाधकः स्यादौ हि प्रत्ययार्थस्यापत्यस्य कर्त्रादिरूप
५७ स्य प्राधान्यं यातीत्यादिक्रियान्वयात् एवमस्यापि बोध्यं ॥ ७३ ॥ ८० ॥ प्राधान्यमाख्यातस्येति न्यायः ७३ ॥ ८१ ॥ इत्युष्यमाण
समभिव्याहारे ऽध्यमाणस्यैव प्राधान्यं न विद्यायाद्विन्यायश्चनबाधकः अश्वेनाग्निगमिपतिअसिना जिघांसतीत्यादौ यथे
ष्यमाणस्यागमनहननादेः प्राधान्यात् तत्रैवाश्वास्यादेः करणत्वेनान्वयस्तथात्र मेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्तियज्ञेन
दानेन तपसानाशकेनेत्यत्रेष्यमाणस्य वेदनस्य प्राधान्यात् तत्रैव यज्ञादेरर्थिनि योग इति दिक् ७३ ॥ ८२ ॥ एतेन का मना
गोचरत्वेन शब्दबोध्य एव शब्दस्य साधनमान्वय इति न्यायोपि व्याख्यातः ७३ ॥ ८३ ॥ इत्यनभिव्याहृतगोचरत्वस्य मोक्षसाधारणता
मेवैव यत्नादिविनियोगः कुतो न स्यादिति शंकानिराश्य शब्दी त्वाकांक्षा शब्देनैव पूर्यते इति न्यायः ७३ ॥ ८४ ॥ इत्यनभिशब्दम
शब्देनान्वेतीति न्यायश्च प्रवर्त्तते स्पष्टा हृष्टी ७३ ॥ ८५ ॥ यत्रैकपदशक्यार्थस्य ताकाद्भूतपंशद्वय मात्रित्यान्यासा
विनाभूताभीष्टस्यार्थ जिघृक्षया वृत्तद्वितीयान्तमसम्प्रमप्यादोग्ग स्यैतैत्य अपतेवगृहीतेताः तत्रमत्त्य कारकेन्यायः प
थाम त्त्वमासार्थोनत्वं व्युत्पत्त्यादौ न विशाखवृत्तात्त्विन तिव त्त्वमसिन्दाहीतेनथा तत्त्वंपदलक्ष्यार्थ जिघृक्षया तद्दु
पाधी अपि प्रत्येतेत्सत्यवे तेनभाग त्याग लक्षणया लक्षितलक्ष्यार्थग्रहे ऽपपादितो यमर्थः प्राक् ७३ ॥ ८६ ॥ प्रधानपदालक्ष
न्यायो वोदितः ७३ ॥ ८७ ॥ अर्द्धं त्यजति पिण्डितमिति न्यायो विभागत्यागलक्षणास्थलेएवमप्रसरतिपुरइत्यन तत्त्वंपदल राम:
क्ष्यार्थाभेदे ऽन्यतरपद वैय र्थमितिशंकोच्छेदायपदमप्यप्रभिकाभावात्स्मारकान्न विशिष्यत इति न्यायो वतरतिं न ५७
था दलक्ष्यार्थबोधप्रमात्वं संपादततया मदानरतेषु प्यामितिबोधं परादृष्ट ॥ क्रमात्क्रमेरेवत्यागनियमः इति ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तीत्यादिनिषेधाच्च यथानुपपद्यमानसर्वतो बलवती ह्यन्यथानुपपत्तिरिति न्यायेन तन्निमित्ताबाधासम्भवात् सर्वसामान्यं दुर्निरूपत्वं तं प्र
धारेत्तु विपर्ययः स्यादिति भाष्याशयः ५।१।६८। सर्वतन्त्रसिद्धान्तिकः ७।१।७०। आत्मना ह्यस्या उपलब्धा आत्मनोऽनेतीत्यादिनिषेधाः कौर्थी
घेकथं तन्नाहात्म्याप्रलब्धात्मनोनबाधः स्यादिति शंकायां परस्यायत्रागोष्ठ्याया अवतारः यथा कश्चिदुष्टपातिरजनादेतद्वै
ष्टितमुष्टं रक्षन्नवरोरजगरं जघानेति लौकिकी गाथा तथाविधेयथा क्वाचिद्बाधा बाधितत्वेनात्मानं रक्षन्नात्मानं बाधं तद्दति
५।४।७१। अमते परेणोद्भाव्यमानानां दूषणानां तन्मतेऽपातने उपक्ष लगुडन्यायावतारः यथोक्तो लोष्टमानेनेव लगुडेन तत्समाहा
रः क्रियते तथा तार्किकोत्थापितदूषणैस्तन्मतमेव वेदान्तिभिर्निराक्रियते तथा हि अद्वैतवादे यद्योगसांकर्यादिरूपदूषणं
नैरुच्यते तद्दोषनिर्दोषदर्शिभिर्नैयायिकास्तवादिनां तेषामेव मतेऽपात्यते तत्र यथा यदेकेनात्मना मनः संयुज्यते तदात्मान्तरैरपि तत्सं
योगस्याविशेषकत्वेन तदविशेषात् सर्वाद्दृश्यविशेषः स्यात् अदृष्टाभिसंध्यादेरपि वैर्साधारण्ये मनः संयोगासमवायि
कारणकत्वेन ब्रवस्योपकल्पाभावात् सांकर्यं दुष्परिहरमिति संक्षेपः ५।५।७२। एकतान्त्रिकमतनिराकरणाय मधुकृतायुक्त्या
तत्समानतन्त्रनिराकरणं यदा विवक्ष्यते तदा पुष्टलगुडन्यायप्रवृत्तिः यथा बहूनां मध्य एकस्य पुष्टः प्रहारार्थं प्रक्षिप्तः
पुष्टलगुडः सर्वान् प्रहरत्यन्यानपि प्रहरति तथा ब्रह्मकारणवादिभिः सांख्याभिमतप्रधानकारणवादनिरालायप्रयुक्ता ईक्ष
तेर्नाशब्दं रचनानुपपत्तेश्च नानुमानमित्यादि समन्वयाविरोधाध्यायगतहेतुजातस्याणुकारणतानिरसयोगाभिमत
प्रधानकारणवादमपि सामान्यतो निराकुर्वन्तीति दिक् ५।६।७३। नामात्रार्थं तमस्त्वप्रदीपादेरिति ध्रुवपकारकत्वमिति न्यायः ५।
७४। तथा ह्यर्थमात्रे पितमस्य दीपस्य स्वार्थोपकारकत्वमिति न्यायप्रवृत्तेः प्रवर्त्तते ५।८।७५। एवं तु लोके मननस्याबोधविबोध्यः
यथा हि तुलोपायः पश्चिमभागस्यास्ताचलाचिन्तिकाघाघातेनोन्नमने कृते सति पूर्वभागस्यन मनं यत्तोलनरमनं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

रैत्ते वमगति: तथै कस्मिन्नपरमार्थदैवतथादिशि जितेन्द्रियैर्यो धर्मं जितमभयं तीति ५१।७९। एकस्मिन्नधाने प्रतिवादिनि जितेन्द्रे सु
गी॰टी॰ खेन जेतुं शक्यं तस्मात् त्रिविधधर्मप्रधानसंगानिवर्हणं न्याय: सद्वार्थाकुत्रचिद्विशारदृष्टेषु प्रधान सनिवर्हणं अयमो सतिस्थापयेत्
५८ त्तृष्टभागस्वतयाल्लयो मननमिति पावनत: जयकालेन प्रथमं क्रियते तास्मिन्निग्रहिते हि तदपेक्ष्याऽदुर्बलानाम न्यायेनाजय: सुकर
इति स्मार्थ: १०।२२। यामिंदु क्लिमि रत्नि प्रबलभुष्टतर्ककर्कशालेन सविशेषविदेतां तत्त्वानां वादिवैशेषिकादिर्जयत्वात् मिति
त्युद्राश्चार्वाकादयस्तु दूरतो निरस्ता भवतीति विवक्षायामाषा ८ था तेषु लमितिश्वयेन्द्रबन्धीवत्तो वाशिष्टिरेवकाष्ठेति न्यायप्र
वृत्ति: स्वलतीति समस्यं तपदं देहलीदीपन्यायेनोभयत्र संबध्यते बन्धीवाग्रदेश: बन्धीवं तन्तुवालेप्रारग्धभागदेशा: लेशइत्य
भिधानात् स्वष्टमन्यत् ५।१०८ देहलीदीपन्यायमाह बहिरन्तश्च यथा देहल्यां धृतो दीपो बाह्यमाभ्यंतरं च देशं प्रकाशयति तथा मध्ये
निक्षिप्तपदमुभयान्वयो काश्यपदाभ्यामन्वयं नइत्यर्थ: ११।२२। काकाक्षिन्यायो यौ हि चौ धकाकस्यैकमेव चक्षुरिति यंगो
लकद्वयेविक्रमे तायथालं व भवते तथा प्रकृते पीत्यर्थ: २।८०। आघाड दानन्याय विषये कैमुतिकन्यायो विवर्तते इयांस्तु
विशेषो यत्स्वेष्टं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्निंदायां चर्चं वस्त्वतिशयं तुल्यन्तिनिंदेत्र भयतासाधारण: तत्र निंदायां पूर्वमेवोदाहृतं
बोध्यं स्तुतौ तु मां हि पार्थेत्यादिभगवद्गीताया: सार्द्धश्लोक उदाहरणं अपिचेत्सुदुराचार इत्यादावपिशब्देन द्योतितेयं
न्याय: स्त्रैवैश्यशूद्रा हीनास्तावदेव पापसमन्विता न: सद्यो यान्ति किमु पुन: शरणागतानितरामित्यर्थलभ्य: यदिस
दाशिक: सर्वथा पापयुता नविशरणागतान्मोक्षयति तदान्यपापान्विता स्वाधर्मार्थाशरणागता न्मोक्षयतीति किमुवक्त राम:
व्यमिति ९।३०। मां हि पार्थेत्यादि कैमुतिकन्यायोदाहरणे तेषु पुण्ययोनयो ब्राह्मणा: क्षत्रियाश्चेश: पापाश्रया: संत: ५८
सुतरां मोक्षं यान्तीत्यर्थ लिखितं दशा सूचिकान्यायेन द्राकर्वपोनतदवलंबितान पूर्वानानार्कदत्तां यथार्थवि ७९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कृतत्वादित्यर्थ इति केचित् अन्ये तु एवं तं दर्शमानयेति स्याम्नुशासनात् तन्मोक्षस्योपकृवैकल्पिकिवि इति तदर्दष्टार्दर्शत्तु भवितोम
वक्षैरिसुधा चेतिलो कृत्वाकी गाथा न तथा च यथा न ताक्त्वा देधा एवमक्षाणं वृत्वेन प्रतीयते न तथा म हने ते पीत्याह ॥ १९०॥ गुरुत
गुड ध्याया पारम्येनत्य येतानां ध्याया नां साम्योपियत्कि विद्धिते पमाद पाणि रथविशेषो व्यवसायक इति न्याय ... सि
द्धिर्नि न्यो दाहरणे त्वसिद्धि त्वकेवा विदितिवोध्यं ॥ ९०॥ ॥ पशूयागसंविना लाक्षा स्त्रिप्लुतम मर्थ कृत्येत्याया लेन परं पर याल
एवार्थः साध्यते तत्र दर्दस र्पमारणन्याया पत्ते र गं । कश्चित्सर्पदष्टात्मारणा यदर्शमि द्धस्तमलभमान एव कुठारं गृ
हीत्वा तस्केदाय प्रवर्तते न त्वयथा यात्ते तृथा कुठारेणैव सर्पस्य शक्यवधत्वात् तथा च यथा युक्त्या रज्जु सर्पादिलसर्ग
स्य निर्वचनीयत्वं प्रसाध्यत दृष्टान्तेन सर्पाद्यनिर्वचनीयत्वं साध्यते तर्हि वसर्पाद्यनिर्वचनीयत्वस्य तु साध्यत्वात्स्वसर्गानिर्व व
नीयत्वसाधनापा लोषृ थत्यादि ॥ ९५॥ ॥ ८२॥ अंतरं गवधन्यायो वीहिप्रवर्ततेषु कंजिघृत्सुः कश्चित्सूर्यरश्मि संतप्तेन क्लिष्ट रवि
नवनीतं निधाय विलीनेन तेन तल्लेग्रयोः पूर्तायोरंधीभूतं जिघृक्षति तस्य यथा नवनीत मक्षिपायाला पृथातं विनापि त
देवगृहीतुं शक्यत्वात्तथा प्रकृतेपीत्यर्थः ॥ ९६॥ ८५॥ अंतरंगाविधाकच्वोदाहवेवकुतो न सहति न्यायः ॥ ९७॥ ८६॥ सनुमार्गोरलेति
प्रतोर्थ स्यवके ण साधना योग इति न्यायः ॥ ९८॥ ८७॥ शिरो वेष्टनेन नासिकास्पर्शन्याय भ्रापी इरा: अमनुजवेत्यादि: स्वष्टु
मन्यत: अयमेव कोपि द्रविड प्राणायाम न्यायो भिधीयते ॥ ९९॥ ८८॥ यत्र न्याया यास्तर्व त्यागे ग्रहतो वा प्रसके निर्युक्ति कर्मेकां
शोपादानं संशांतरत्याग एव क्रियते तत्र अर्धजरतीन्यायप्रयोगः जरत्या वृद्धायाः स्त्रियाः पतिस्तदर्ध मुखमात्रं गृह्णाति अव
यवांतरं त्यजतीति यथा युक्तेभूस्यं तथा यर्द्ध वचन त्वेना गमप्रामाण्यमुपगच्छंति ते ... ध्रुवसामपि प्रामाण्यमतां:
वेदस्याविना ऽ प्रामाण्या पत्ति: यदि वेशावचनत्व सामान्ये विवेदस्य प्रामाण्यम प्रामाण्यं च बुद्धवचनस्यांगी क्रियते तदद

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मविमुक्तिभूम्ये ॥७॥८॥ तद्दसंभवविवक्षायामर्धवैशसन्याय: यथा कुक्कुटी मांसभोजनकामस्तत्तत्तिकामश्च कश्चिद्यवनस्तद्गो
लो·सं वादेकं छिलाधान्ते [illegible] यथातीति यथानसंभवतितथाप्रकृतेपीत्यर्थः ॥९॥१०॥ एकत्रैव विरुद्धानेकधर्मसमावेशासं
५६ भवविवक्षायां तु कुभगामिभिक्षुकन्याय: यथा कुभगार्तं भिक्षुकत्वं स्त्रीत्वं पुरुषत्वं वत्तथा द्विपदद्वयस्यामानाधिकरण्येन तत्तायमान
भवि विरुद्धत्वादेकस्मिन्युगपत्तसंभवतितथैकस्मिन्नीश्वरात्पाश्रयनेप्रामाण्याप्रामाण्यलक्षणे विरुद्धधर्मद्वयं न संभव
तीति केचित्। अन्येतु यथा कुभगामिभिक्षुको प्रबलघातकभया त्वचि स्फुरतांमपन्नोसचे गोगतत्यागदोषभवणात्सर्व
प्रयत्नेनोभयोरक्षणे प्रबलाविक्षतत्वघातभयेन त्यागे वा प्राप्तेपि कुभगां रक्षति भिक्षुकं त्यजतीति यत्तत्र तस्यैव वनिया
मिकान्तु किंचिद्विनिगमकमस्ति तथा प्रकृतेपीश्वरवचनत्वाद्यप्यो: प्रामाण्ये वेदस्येयस्तान्मूलप्रमाणत्वापेक्षत्वया
धर्मादोतद्वावादप्रामाण्येवाप्राप्तेपुक्तविभागेतार्किकैव वनियामिकैत्यर्थमाहु: ॥११॥१२॥ एवं स्मृत्यादिदृष्टागमस्
लकतयाप्रामाण्येन तु आविद्वचनत्वादिनादृढत्याति प्रतीलनात्किंक [illegible] अप्रमाण्यापत्तेरित्यादिसयमू [illegible]
एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोन्यत्रापितथेतिन्यायात् ॥१३॥१४॥ यत्रसमतविरुद्धपूर्वकुभमते [illegible] केनप्रबलादिमितेनमतांत या
रंनिरस्यतेतद्यंनिरस्यते तेनैवदृष्टिवित्वसमतं [illegible] युक्तिभि: [illegible] न्यायप्रवृत्ति: कंटको: प्रसिद्धा: शास्त्र
व [illegible] पादप्रविष्टंकंटकं यथा [illegible] कंटकं कोन्तरेण निष्कास्यानेनाविद्धालांतरे [illegible] भवति तिनम
[illegible] प्रक्षिपति [illegible] प्रविष्टं [illegible] दिकं यथा [illegible] राम:
द्वितीयकुल्ये [illegible] प्रबलमपि [illegible] ५६
[illegible]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नादिशब्दौ कुर्वन्तीत्यत्र निपुणा न वाः तथोपनिषदभ्यासोत्तमत्वात्मलस्यातिशयादनन्यथासिद्धेः निरस्य तमवि
लिङ्कुर्वन्ति अनिर्वचनीयत्वात्तेनैतत्किं तत्र दूषणगणाङ्कुरं तीति न्यायोदाहरणं समाप्तिः प्रकारस्तु थविकारमयात्ते
दत्तमन्ते ७।१४। दग्धव्यं पुनः स्वप्रयत्नमेव बाधकनिवृत्तेर्विपरिणतायां तु जलकतकरेणुन्यायः यथा हि पङ्कजलेषु निक्षि
प्ताः कतकस्योषधिविशेषस्य रेणवो रजांसि तस्मात् जलात्संपर्कं विलाप्य स्वयमेव विलीयन्ते तथा तत्त्वज्ञानं स्वविलासाज्ञा
नं निवर्त्य स्वयमेव निवर्त्तते ७।१।१५। दग्धेन्धनवह्निन्यायोपीह बोध्यः दग्धानीन्धनानि येन सोग्निर्यथा स्वयमेव शाम्य
तीत्यर्थोपि पूर्ववत् ७।१।१६। नन्वज्ञानबाधके ज्ञाने क्षिणे पुनरज्ञानोदये नं बन्धप्रसङ्ग इति शङ्कायां देवदत्तहतहतन्या
याश्रयः यथा देवदत्तहन्तरि हतेपि न देवदत्तस्य जीवनं तथात्र हतेपि ७।१।१७। इदं च तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनोक्त
म्योक्तं वस्तुतत्त्वज्ञानस्यानादित्वात्तदुदयशङ्कैव नोचिता ७।१।१८। ननु यन्निवृत्तिमद्वस्तु तत्संस्पृतिमदपीति न्यायाद्विना
शिनोज्ञानस्योत्पत्तिरपि संभाव्यत इति चेत्तर्हि सर्वं कार्यं सकारणकमिति न्यायज्ञापकार्यस्य तत्स्वं कार्यनिय
मात्तस्य किंचित्कारणं वाच्यं तच्च किमज्ञानं तज्ज्ञानं वा आद्ये किमिदमेवाज्ञानमन्यद्वा आद्ये आत्माश्रयः द्वितीयेऽनवस्था
दाप्तुभयतःपाशारज्जुरिति न्यायापातः आद्यद्वितीये शुद्धं ब्रह्म तत्कारणं विशिष्टं वा नाद्यः मुक्तस्यापि पुनर्बन्धा
पत्तेः द्वितीये ज्ञानं विशेषणमन्यद्वा आद्ये ज्ञाने षज्ञानकारणत्वापत्तिः विशिष्टहेतोर्धर्मस्य विशेषणतानुवृत्ति
त्वनियम इति न्यायात् अन्यथा व्यापकव्याप्तिर्न्यायाभ्यामाप्तेरिति न्यायेन कारणत्वधर्मस्य विशिष्टवृत्तित्वा
भावापत्तेः न द्वितीयः अन्यस्य सर्वस्याज्ञानकार्यत्वेन ततः ग ग सत्वात् व्यभिचारी यायं यन्निवृत्तिमदिति न्यायो को
नियमः प्रागभाव इत्यादिक ७।१।२०। अयमसंगिकाः यन्निवृत्तिमदिति न्या० ७।१।२१। उभयतःपाशारज्जुरिति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

मा॰ यथास्रगादिवं यन्नायोभयत्र तत्पायायां रुक्मो प्रविष्टं स्रगादिकं तत्र्चिरूपि मार्गान्तं तं न शक्नोति तथा गक्तं तेपि २।
सौ॰लं॰ ६० १००। विशिष्टस्तोस्तीति न्या॰ ८ रूपतो हि कुंडली यातीत्यादौ विशिष्टधर्तेर्धर्मस्यागत्यादेः कुंडलादिरूपविशेषणस्त्रि
त्वं कुंडलीभूं कृत्वा दो तु कुंडलादेरूपलक्षणत्वादिशोषास्त्वेव भोजनान्वयः न च पदार्थः पदार्थेनान्वेति न पदार्थैकदे
शेनेति न्यायात्तदनुपपत्तिः तदपवादभूतेनन्यायेन तदुपपत्तेः स्वीक्रियते हि जातिविशिष्टव्यक्तौ शब्दशक्तिमुप
गम्य द्विरूपितार्के कैगौरश्चिस्येत्यादौ पदार्थैकदेशगत्यादिस्य केरनिरूपता घन्वयः पुरोडाशकपालेनेत्यादौ मीमांसके
रपि तन्नावयपोपगतं पदार्थैकदेशान्वयं निरुक्तायस्वयं तदुपगच्छतः श्वभ्रूनिर्गच्छतीत्युक्तिन्यायविषयतां नातिवर्त्तते।
यथा भिक्षामटनेव टवोभिक्षां प्रत्याख्याणांस्त्वचपुवाभर्त्सयितायश्वभ्रूः पुनरागमाहूय समाप्य नेतास्मिन्नातिभिक्षा
निर्गच्छेति तथैव प्रत्याख्येतथैनेपीत्यर्थः ।३।१७०१। अग्राप्यनु प्रसक्तं न्यायत्रयं व्याख्यातं ४।१७०२।५।१७०३।६।१७०४
आपके निदम्भः ।७।१७०५। प्रकृतमनुसराम्यः इदं सविलासानंदानेन वाधितं सहजमग्नं लोकविलक्षणं न्यायेन न शा
यतेकुसगतामितिगजभुक्तं हिकपित्थफलं सदुदरादभग्नमेव निःसरति न तु भग्नं सन्नजादिभून्यं प्रक्षालित
मित्याभातीति प्रसिद्धं तथाव यथा निम्बिड्डा दन्तिकठिनात्तस्मादान्तसान्द्रतन्ना जादिकर्पनिःसृतामितिन तर्क्कगो
चरतामेतितथातत्त्वबोधबाधितं तत्कुसगतामितिन तर्कितुं शक्यमित्यर्थः ८।१७०६। सविलासविलासात्त्वज्ञानेसविलासा।
नंदयोरभित्तिकिं वार्थं ततज्ञाना स्वागप्यवासनलगम्ये निर्विकल्पे ॐ छादितीयेसच्चिदानंदघनेपरे प्रस्तेणा राम:
देहरूपसावयवप्रपञ्चभ्रमसत्त्वात् कुतोत्पत्तिकं कथमासीदित्यपि नार्केलफलांभत्याये न न तर्कगोचरत्वं याति ६०
यथा नीडक वयव संयोग वति नारिकेलफले जलं कथमागतमिति न तर्कगोचरतामेति तथा पूर्वोक्ते

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ग्रसाणि तद्विपरीतं द्वैतं कथमासीदित्यपि न तर्कयितुं पार्यत इति साध्यसंगतिः ॥१७०॥ किं च दृश्यमप्यसद्भूतं मनस्य द्वैतं प्रतीतिस्यात्
पुरुषस्याहर्ब्रह्मनार्थे दृश्यवाक्यं विदुः अतोऽतः वस्तुतस्तु तदभूतं वस्तुनः शब्दकं कथं तार्हि तद्दोषः न बाधयेत्स्वदृष्टपदार्थादितामिदं
ग्राक्स्यायस्मृतिगद्व्याख्यातः ॥१७१॥ द्वैतबाधकबोधस्यापि बाध्योऽस्ति रूपितइति ननु तेनापि द्वैतशंका पेला चार्थान्नाध
शानस्य बाध्यबाधकभेदेन द्विरूपे तत्र बाध्यरूपेण ज्ञानादिवत्तदपि बाध्यरूपान्तरेण च बाधकं न च पावन कर्मकर्तृभावविरो
धोऽपि न बाधविशिष्टेन बाधकरूपेण द्वैतापत्तिः बाध्यरूपाद्यभावेन स्वतः प्रवेशस्यानायोगादिति मन्यंते तेषां स्वप्नमध्या
प्रन्यायो वतरति स्वप्नदृष्टो व्याघ्रो हि स्वप्नं विलाप्य तन्नश्यति मानेन बाध्यरूपेण स्वयमपि विलीयते बाधरूपस्यापि बधा
ध्यरूपाद्यभावेनासंवशेषः ॥१७२॥ ननु सविलासाज्ञानबाधकस्वभावत्वे बोधस्य तत्काल एव भावोऽस्त्विति क्रम इति स्या
यात्तत्वज्ञानस्य ज्ञानोदयानन्तरं सविलासाज्ञानबाधनाद्देहपातः तत्कालिकः स्यात् तथा चोद्दिष्टसंप्रदायत्वादुपनि
षदाम बोधकत्वलक्षणप्रामाण्यप्रसंग इति शंकां निराकरोति यद्यपि ज्ञानस्य नाशो प्रारब्धकर्मणा प्रतिबंधात् देहादिक्षयः
प्रारब्धकर्मणो भोगलक्षणकार्यक्षयादेव क्षय इति समाधीयते तदेव वेगक्षयन्यायप्रवृत्तिः यत्र घटः सका
कसे वोर्वाणस्य कर्मणः प्रारब्धवेगक्षयादेव क्षय इति प्रसिद्धं ॥१७३॥ अत्र स्वभाव इति प्रासंगिकः ॥१७४॥ चक्रभ्र
मणन्यायोपीह संबंधः चक्रभ्रान्तिहेतौ कुलालव्यापारे निवृत्तेऽपि क्रियान्तिक्षयो वेगक्षयादेव भवति त्यज ॥१७५॥ ननु कर्मो
पादानकारणवादि भ्रयचक्रयोर्नाशाभावाद्युक्तं तस्य वेगक्षयपर्यन्तमस्थानं यत्र कुलालव्यापृत्योपलब्धिमित्ताल्लिवि
नापाये चक्रकार्यापायादर्शनात् ज्ञानस्यापवर्गहेतुपादानत्वात् तदपाये कारणनाशे कार्यनाश इति न्यायेन देहाधवस्या
नायोगादिति शंकां निरासायोपादाननाशेऽप्युपादेयं क्षणं तिष्ठतीति समाधानविवक्षायां तु पटन्यायावतारः स्वीक्रि
तं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यत्ते: द्वैतार्किकैरपि समवायिकारणत्वं स्यादिनाशेपि घटादिस्थिति: तिष्ठतीति ८।१०।३३। अत्र प्रासंगिकं कारणनाशे कार्यना
लो. सं. शाद्वृतं न्याय: अथ कारणे कार्यशक्त्या पुनर्वेपादानवदितो १०।७४। ननु तन्नाशे पटस्य क्षणमात्रमवस्थानं भवति न तु
६१ चिरं तु लोमशमार्कण्डेयादीनां बहुकल्पपर्यन्तमवस्थानं कथं तेन तथा च कथमेतन्न्यायसंगतिरिति शंकानिरासाय
घटस्यैकक्षणप्रयादिवसैस्य प्रविनष्टानां तन्तूनां याद्दशक्षणोक्तयोग्य: स्वीकृततार्किकैरस्माभिरपि तथा दरसंख्य महा
कल्पावस्थितेरन्तानस्य योग्यता द्दशपदक्षणो उचितं तु पदं तु मितिसमाधानमतएव योग्यो योऽयमनेन संवृत्त इति न्या
य: सावधितामेति द्दश्यते हि लोके न्योन्ययोग्यानामेव न पशुपक्षादीनां विधुत्वादिसंबंध: सांप्रदायिकैश्चोक्तं: त
न्तूनां दिनसंख्यानां तैलादिकक्षणादिरिति: यमस्यासंख्येकल्पस्य योग्य: क्षण इहैवतामिति अयमत्र पदन्यासान
पदं ९।११५। यावच्छिरत्नावती मितिरोपमपेतिन्यायोपीह्नोऽध्या: ८।११६। जीवन्मुक्तिदशायां अविद्यालेशस्यात्मानं प्र
साक्षात्कारस्तामलकन्यायेनासंदिग्धाविपर्यस्तं पश्यति कोऽस्यितसामलकी फलं निर्मलं जलं वा यथा दृश्यते तथेत्यर्थ: ९।
७। एतेन करस्थबिल्वन्यायोपि व्याख्यात: १०।११८। देहं च बोधात्मागात्म लेनाभिमतमपि सति मोहे निर्लवि
नी न्यायात्करघ्यात्म न पापश्यति यथा सर्व: स्वेन त्वं पुरात्मत योपगतामवित्वा गातरस्ववमीपे वर्तमानामपि न
कदाचिदात्मत्वेन जानातीत्यर्थ: १०।११९। अयं च च कथरसेनान्यायेनानि: स्तारत यावेत्ति यथा दृष्टार स्तु: पू
र्वं वित्रिगुणत्वादिरूपेण प्रतीयमाना पिनि: सारत्वध्यत्व धैत्वथेत्यर्थ: १०।१२०। इन्धन घटसायायोयोनाद्दशा: १३ ले.
११२१। कथं चित् प्रविनानात्वानुभवे कथमद्वैतबोध: इत्याकांक्षायां चित्रपटन्यायावतार: यथा पटे स्थितानां चित्रां ६२
नपटातिरेकेण सत्तास्ति तथा न ब्रह्मातिरेकेण द्वैतसत्तास्ति तथा न चित्रनानात्वे [illegible] अस्तितं [illegible]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वविनोलप्रपंचनानं त्वधियाद्वैतधीश्चनिर्बंधः २८।१२२। येकारणं हि आकार्यात् स्यानासंभवे स्मन्मानान्वयकमप्यते
सम्मायेन संस्कारव्याख्यानलेशानुवृत्तेविक्षेपाद्योदाहरूच्यशेषं योपगच्छंतितेषामतेतेनपुनः सं स्त्यानं कोत्योत
दर्कोरागन्यायेन वारणीया। यथोत्पादितदंतपंक्तिर्नगोनायकाररक्षमतथात्रापि द्रष्टव्यं २९।१२३। वंधकेतिश्रीकंठीक्तः
यथाप्रकृते प्रपंचविपरीतज्ञत्वं पकपुण्येऽपरपुण्यलभ्यमानोगाधो नित्य अयगुणावस्थानायोगात्स्वाश्रयं द्रव्यं
कल्पयतितंत्रापीत्यर्थः।१।१२४। अपसारितानिभूतलन्यायोपीदृशः।२।१२५। ननु विहितनिषिद्धादिकर्मकुर्वंत
हांनरस्यारब्धं क्षमंते यथा चित्रागनान्यायेनाकर्माल्पेवेति लदे
त्यर्थः ३।१२६। अथचित्रामतन्यायः ०।१२७। चित्रानालन्यायभ्याधनः ५।१२८। नन्वाघावंतेवयन्नातिवर्तमा
धमाहिम्नासदेववाधितत्वात् अदग्धदहनन्यायेनावाधितस्यैवावभासभवात् नहिवह्निर्दग्धं दहतिकिंचदग्धं त
येनानर्थक्यप्रसंगइति चेन्न नित्यमुक्तस्यैवासंसारित्वोत्पन्नात्मसंसारनिवर्तकतया शास्त्रप्रामाण्योपपत्तेः
नित्यवोधमहिम्नावाधितेपि द्वैते अनाद्यज्ञानवोधस्यथनंजयन्यायेनवाधकत्वोपपत्तेः यथाहुः नित्यवोधपरिपाकुत्तं
जगाद्विश्वमंतु दतिवाक्यजामतिः वासुदेवनिहतं धनंजयो हंतिकौरवकुलं यथा पुनरिति ६।१२९। अथप्रासंगि
काः ३।। दावंतवचेतिन्या ०।१३०। अदग्धदहनन्यायोत्रविवृतः ३।१३१। उपरदृष्टिमायपलुनिगदव्याख्यातः ३।१३२।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शाखोदर्शनन्यायः ८।१७३। अंधदर्पणन्यायः ५।१७४। स्वगुणोल्लासनन्यायः ६।१७५। अरण्यरोदनन्यायः ७।१७६। पूर्वेषि
लो॰ नं॰ वनन्यायप्यापीडा॰ सर्वेष्वेतेवेयर्थ्यबोधकाः स्पष्टाश्च ८।१७७। समुद्रवृष्टिन्यायमपिकेचिदुदाहरंति ९।१७८। ननु जीवत
६२ स्याज्ञानं नं तत्यातदा थेबाधात दृष्टिशिष्टस्यजीवस्य बाधःस्यात् तेथाचा धैनन्त्वारो इणं जीवस्यता लसर्पन्यायात्स्वनाशा
यस्यात् भयरोहणसमययुर्ध्व घुलेस्ता लं ग्रंथिभिः सर्वोद्रघिदारणेनालारोहणं सर्वस्यस्वनाशायेतिप्रसिद्धं एवं च
प्रेक्षावतां तत्त्वावबोधहेतुप्रवृत्तेः प्रवृत्तिर्न स्यादितिचेन्न रोगिन्यायेन प्रवृत्त्युपपत्तेः यथा रोगनाशाद्विशेषणाभावे
विशिष्टाभाव इति न्यायेनरोगविशिष्टस्य नाशोपिभवत्येव तथाप्यात्मार्थाज्ञागिणस्तन्नाशाकेषयज्ञादेः प्रवृत्तिस्त
येस्वार्थः १००।१७९। शालिंगिको नतालवर्धन्यायोप्यत्रोक्तः ७।१८०। विशेषणाभाव इति नुस्येष्टः २।१८१। ननु ज्ञान
कार्यातःकरणं वृत्त्यात्मकं तानं कथं जकाराली भूता ज्ञाननाशायस्यात् उपजीव्यविरोधादिति चेद् ... तीगर्भन्यायादि
त्यवेहि यथा यागदंभादु सन्ना भवतीतस्यागर्भो यथातन्नाशायभवति तथा भवतु ज्ञानमपि वृत्तिरूपं तत्ज्ञाननाशाये
त्युनवच्च २०।१८२। वृश्चिकीगर्भन्यायोपीदं कः १०।१८३। कदलीफलन्यायोपिच १०।१८४। कार्यकारणभेदपक्षेपि
नानुपपत्तिः किमज्ञानस्य दुष्करभित्तिन्यायात् १०।१८५। अस्मिन्बोधे प्रमादिसाधनसंपन्नस्यैवाधिकारः शांतो
दांत इत्यादिशास्त्रोपदेशात् द्विजाघीक्षीरन्यायेन तत्रैवसत्यागे प्रतिष्ठां लभते यथा तत्सुवर्णपात्र एवतिष्ठति फलाय
चभवतितिये त्वर्थः १०५।१८६। ज्ञानादिमानप्यमेधावी न श्रवणाद्यधिकारी तत्र विष्णुतत्त्वोपदेशो बधिरकर्णजपन्या सम
येन पूर्वोक्तश्रोषधर्ष्यप्रादिन्यायेष्ववयर्थतामेति तदुक्तं वाशिष्ठे पदपदार्थबोधयस्य नाशालितस्य कणेरित्विर्के जीवे ६२
नाथंतविद्यान्यादर्यताः किं कदिष्यतीति १०६।१८७। शिष्येषयागन्यादि वरोदृष्टाबाधदृष्टैवैस्तैः ज्ञानविविनार्नातरं

मकरीककोटेद्व

६

वरपीक्ष्याङ्कितपत्र इति न्यायात् १०७।१४८। पश्चात्तप्तापात्रपरीक्षायाः कृते कार्ये किं मूर्च्छावसानेमेतिन्यायेन समर्पता १०८।१४९। किंच यः
भूर्धन्यायेन सता गुणाने नगरालाति सह वशिष्ठतेन सेवा कार्यः भूपो हि तुलादिस्थलकाभ्युपसन्नमवश्यो भवतीति प्रसिद्धम् १०९।१५०।
अमरन्यायोप्येतादृशः लोके कोऽपि स्वस्य पुत्रादीनां गुणगुणमायमापादत्ते ११०।१५१। पत्नुवाले मासिकोपेनालाकतार
ग्राही सनादर्त्तव्यः १११।१५२। अजमाक्षिकान्यायः ११२।१५३। जलौकान्यायश्चबोध्यः पक्षिकास्वं देहं परित्यज्य स्वप्रमाणमेवावलं
वते न लोकाविलो स्तनाग्रे लेग्नाक्षीरं त्यक्त्वा सृगिरं पिबतीति प्रसिद्धं ११३।१५४। किंचरीश्चश्चक्षिप्यः यतः कश्चिद्विदधासा
पात्मकबुद्धिभुषिको वेला श्वसा नान्यसाधनानि समस्य रवितस्यायेन क्रमेतात्क्षीयते यथा गर्दभः शब्द आदायत्स्वेक्षपल
स्मलेपश्चान्मन्दतां प्राप्नुवत्क्रमेण क्षीयते तथैवार्थः ११४।१५५। मृगमरीचिकायान्यायः ११५।१५६। बलीवर्दीन्यायश्चबो
ध्यः तेनप्याको वृद्धिं प्राप्य पश्चात्क्रमेण क्षीयते ११६।१५७। धीरजलत्नुपसन्ननेष्याद्येव स्वस्मादपि साधनानि कुकुटध्वनिन्याये
न क्रमेणावर्धते ११७।१५८। इहपादेहपदायान्यायः ११८।१५९। लाघुमैत्रीन्यायश्चबोध्यः ११९।१६०। सर्वस्वपरीक्ष्यश्चाशिष्यः
यतो न हि पाषाणे स्वाज्ञो भीश्च्छेदतोच्छतामिति न्यायेनासत्यात्रे सदुपदेशोप्यपात्रितां याति १२०।१६१। अपिच्छविधेयं हि
स्थलपतेवास्ति नि न्यायेन विघोपायानतिप्रग्रालफलकपनेन संलुप्यते तेषु भञ्जति शापश्च त्यागशिक्षं प्रवर्त्तयेत् इत्थ
तो हि लोके व्येतानां क्षीणे तुभवानि निविघ्नेस्य स्पवकुम्भीरस्य दार्थवादस्येतत् क्रयणमर्हतीति हेतुत्वं १२१।१६२। किंच
कृतकृत्यस्य तत्त्वविदो नतत्वविद्द्रागतिरिक्तकर्त्तव्याभावात् यथा तद्द्वारः स्यात्तथैव कर्त्तव्यं कोऽप्यादिपुरुषेनापि विदुषा
पि ग्राह्यः तत्क्षणधपन्यायेनालोकुसर्त्तव्यः तैर्निन्द्यमानो पि देहस्य निघत्वमात्मनो वा प्रानलेगम्यत्वं वगानन्तो हि जेन सः
किंतु प्रस्तुतनतत्रैष्टानुसारेण व्यवहार्यः १२२।१६३। गृहागतनुगतविवाहप्रवृत्तमत्स्यन्यायोपि प्रवर्त्तते विवा
CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कृपञ्चतो ऽस्मोत्तताप्यनुगम्यमत इति मल्लिनाथः ॥१२४॥१६०॥ कौत्सस्य भोगिन्यायोध्येता दृशः तस्यायमर्थः यथा निर्गत्य तु लक्ष्मीं
लौ.सं. भोक्तव्यं कौत्सस्य पात्रे वत्सो ऽभ्यमिति नियमद्वतो ऽपि मे पस्यनियमात् भंगाय गुरुर्निर्वर्त्यं कौत्सस्य । अभुंक्ता इति · यद्यप्यय
६२ मकाले पत्नत्याध्येतद्य वत्सस्य लौकिके त्वात्तु दोषस्तदानित्यापर्य्येऽलौकिके गुपारगति तः उद्दोषस्तु एव तद्भ्रकृमा
उपनादिनिरूपकस्य ज्ञोला मविनदानीतनं अलमास्विद्वनदनुवा इति बोधं ॥१२०॥१६५॥ एवं वंशोक्ता कृतवादिति न्यायो
पिमत्स्यामादिल्लव लौकिकप्यवहारमूलकत्वात् लौकिके गुणनीयः ॥१२५॥१६६॥ एवं शिष्येणाविपयाशालेप
रा ऽक्षे वपरस्य शील संपन्नोनं शंसः भोग्रियो ऽद्वैत मिष्टो गुरुरप्युपलेपः यदि वा परीक्ष्ये वा तिष्ठत्येतया विप्र
जं भक्तमेव किंचिदासार्यं ते ना ऽभ्यापैन गुरुः शिष्याचात्तस्य गुरुः श्रोत्रहं कार्यादिरूपमवेतनमनात्मानमात्मेत्युपाद
शोन्तः सम्वशिष्यः आद्ध्यानतेनाधर्मो लांगूलन्यायेन तदात्मदृष्टिं न परित्यजेत् । तथा तिरिकं चात्मानं नप्रतिप
तथा । द्येतं संतिपुरुषार्थादिरूपेतानर्थे च प्राप्नुयात् । न्यायार्थस्त्वेवं कश्चित्किल दुष्टात्मा महारण्यमार्गे पतितमंधं
स्ववंधुपुरं जिगमिषुमुपायविकल मयात्वयादुःखेन स्थीयत इति सवाधः करुणामतं वचनमाकर्ण्य तमात्मत्वाव
भावेऽमहोमम ग्रामगेयं यत्नोभवान्मां दीनं त्वाभीष्टं पुरं प्रापुमसमर्थं प्रपद्यति · सच विश्वासितुं ईषद् गोपुच्छं प्रापय्य मानी
वनदीर्घं लांगूलमंधं स्याहयामास उपदिदेश च एष गोयुवा त्वां त्वदुं नेष्यति यावत्तस्य लांगूलमिति · स वांधस्त
द्वचनं गदयात्तदस्य सन्त्राणी दुं पुच्छं प्राप्यान्र्थ वर्य संप्राप्तवानिति ॥१२६॥१६७॥ योऽप्रलिंगन्यायेन परोपदेशमा
त्रकुशलः स्वयं च यथोक्ताचरणशीलः सोऽपि दांभिकत्वान्न फलभाक् · गौरव वर्णी मानाह संज्ञाविलिप्तुनः राम:
ऊनकषेर्यदानित्यं हृदंकुता न लंगं नामाप्यलवंजितक्षालीतिजलविन्दु ॥१२७॥१६८॥ यदि च लम्पटता कोन भवति किंतु ६२

मूर्खेत्वदपिनसमाप्रमाणीयः तदागमयतोपिनाभीष्टसिद्धिः अपितत्वनर्थप्राप्तिरेवभवति यंधस्येवांधलग्नस्यवि
निपातः पदेपदे इतिन्यायात् १२८।१२९। किमादावेवगुरूपरीक्षणेनाविरसहवासादिनावेवकालेन मूर्खेनवाना
तञ्चेस्वरूपः मेवं प्रक्षालनाद्धिपंकस्यदूरादस्पर्शनंवरमितिन्यायात्परीक्षायांपूर्वमेवत्यागस्योचितत्वात् १२८
ग्र४ ७०। अथैवः कर्णाभ्यामपकृर्वितिन्यायोप्यवतरति १३०।१२१। ननु किमाचार्यपारतंत्र्यादिक्लेशेन स्वयमेवम
थाविनावेदांतविचारेणतत्वज्ञानंसंपादनीयमितिशंकानिरासाय स्वकरकुचन्यायप्रवृत्तिः यथा स्वकरेण स्व
कुचयोर्मर्दनंकुर्वतीयुवतीनसुखलभतेतथाजिज्ञासुरपिनस्वतंत्रविचारेण ज्ञानमाप्नोति तथाचश्रुतिः
आचार्यवान्पुरुषोवेद श्रोतव्योमंतव्य इत्यादि १३१।७२। ननुस्वतंत्रविचारेण तत्वज्ञानासंभवात् उपदेष्टृ
णांवप्रतारकत्वशंकासद्भावात्तत्रतोप्यनर्थप्राप्तिशंकासंभवेन तद्धियात्याज्य एवगुर्वधीनोब्रह्मविचार इ
तिचेन्न शास्त्रोक्तप्रकारेण सम्यक्परीक्षया साधुत्वासाधुत्वनिर्धारणात् साधुत्यागासाध्वाश्रयणयोः संभ
वेनापिस्पृष्टियाप्यवल्पनभिरूपणान्यायेनासाधुकृतप्रतारणभियाब्रह्मविद्यात्यागायोगात् १३१।७३।
हस्तगश्रियालक्ष्यानाश्रयणंन्यायः १३१।७४। मूकाभियामूकंपात्यागन्यायश्चप्रवर्तते १३०।७५। ननुगुर्व
धीनविचारजन्यज्ञानेनपूर्वोक्तप्रकारेण कार्यकारणोपाधिवाध्येपि एकदेशविकृतमनन्यवदितिन्यायेनजी
वत्वानपायात् नाभीष्टब्रह्मत्वसिद्धिरितिचेन्न स्फटिकलौहित्यन्यायेन तन्निवृत्युपपत्तेर्ब्रह्मभावसिद्धेः नह्यु
पाधिजीवयोः पृथक्त्वादिवदवयवावयविभावोस्ति येन घटादिकलपुरुषादिभावः स्वभावाघातन्निवृत्तिर्वन्निवृत्तौप
धेरपिजीवस्यजीवत्वानिवृत्तिः स्यात् किंतुस्फटिके जपाकुसुमादिसान्निध्यविकृतलौहित्यस्यवधान

लो.सं. ६८

न्निवृत्तौ निवृत्तिः यथा वा घटाद्यवच्छेदकृतस्याकाशोपाधिसिद्धिर्न तत्तद्घटाद्यभावे ऽभावः यथा वा जलाद्युपाधिकृतस्य त
देहे ऽप्युपचरितादेस्तद्गमनेऽपगमस्तथा त्वमनुपाधिते अस्य जीवत्वमपेत ब्रह्मधाद्यधः ।१७५।७६। अत्रैकदेशोक्तिन्यायः प्र
संगाद्याख्यातः ।१७७। आकाशापरिछिन्नत्वन्यायः ।१७८। देहाद्यौपाधिकत्वन्यायश्च प्रकृतस्याप्युपाधिवक्षेर्पतः प
क्षितौ ।१७८। कौंतेयराधेयन्यायस्यापत्र संचारः यथा कर्णः कौंतेय एव सन् कौंतेयमात्मानमज्ञानाद्राधेयमात्मानं मे
ने पश्चादाप्तोपदेशेन कौंतेयमात्मानं मन्यते स्म तथा ब्रह्मैव सद्रूपाज्ञानाज्जीवमात्मानं मन्यते गुरूपदिष्टमहा
वाक्यजबोधाद्ब्रह्मैवाहमिति मन्यत इति ।१७९।१८०। राजपुत्रव्याधन्यायसिंहमेषन्यायावपीह बो
ध्यौ। राजपुत्रः कश्चित्स्वपितुः समीपात्कथंचित्स्खलितो व्याधवशां प्राप्तस्तेन पुत्रत्वेन पालितश्च व्याधमे
वात्मानं जानीते स्म। पश्चात्कश्चित्तं राजपुत्रत्वेन निश्चितवतामग्रिणो उपदेशाद्राजानमात्मानं मत्वा पैत्रिक
हालं ते प्रतिपं प्राप। सिंहशावकोऽपि कथंचिद्विजनामी एव वशां प्राप्तो मेषैः सह संचरन्नपि स्वस्मिन्पुलिविधरूप
भूतं लब्धं कर्णाल्लालं वकर्णलब्धं गत्वाभूंगत्वादिकं तच्चिद्वशी चपलचपलात्मानमपि मेषादिशोधमेवमेने
पूर्वादिकं च बुभुजे। पश्चात्कदन्यौ सिंहोपदेशेन मृगराजमात्मानमपश्यदिति गाथे लोकप्रसिद्धे ।१८१।१८२।
ननु पूर्वं जीवन्मुक्तिः प्रतिपादिता इदानीमपि बोधेनाबोधमात्रे ब्रह्मैवाहमिति मन्यत इत्युक्त्या मुक्ति
तानन्तु लोपगंतुं युक्ता निष्प्रयोजनत्वात्। प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि न प्रवर्तत इति न्यायेन ततउपगमा
द्यागात् विदेहमुक्तेरेव बलवत्तात्। ज्ञानबाधेन सर्वबलसात्पूर्णिमहत्वमापान्तर्वितब्रह्मादिब्रह्मानन्दात्म
नावस्थानलक्षणायाः परमपुरुषार्थत्वात् अतः पिंडादिव्यवहारलोपोक्तिन्यायाद्ब्रह्मानन्दलेशान्तत

उत्तमः ६८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयानंदविद्यानंदाद्यनुभवहेतुभूता यावद्घटप्रदीपन्यायेन बोधाधिष्ठितत्वं तदर्थमात्रस्फूर्तिहेतुभूतावाधां
गीभूतनिर्व्यर्थ्य· मलविद्यालंप्रदायस्थित्यर्थं तदुपगमइति चेन्न· प्राज्ञानकारस्थिता बार्थेतापि वस्तुसमंसंलाभन्याये
नतस्याभसंभवादिति चेन्न· श्रुत्यादिप्रमाणसिद्धत्वात् क्रमिकंगीकृतायाश्च प्रयोजनाभावात् प्रत्याधेनसिरस्तुमशक्यत्वा
त्तवाक्यनिमाणानामपेक्षंतेन प्रयोजनाभावात्· बहूनामनुग्रहोत्पायप्रवृत्तिस्यायाच्चैतल्लंभंक्षिप्य ग्रंथसंदर्भेन्या
यघटकं लिखितं तत्तदनुष्ठाने साक्षात्कारं कारणापावे तत्र स्वघटप्रदीपन्यायं लगतानर्थक्येपिन्यायाभिलिख्यंते· प्रयोजन
नमनुद्दिश्येति न्या०१।१।१८२। विंशतिन्या०२।१८३। घटप्रदीपन्या० यथा घटं लिप्सोदीपो घटस्योदरमात्रं भा
सयति तथा गापीत्यर्थः ३।१८४। चक्षुरादिद्वारा बहिर्निर्गत्य जीवोपाधिभूता धीर्यत्र विषयान् व्याप्नोति तद्घो
गाच्छादिततमोविनिवृत्ति तद्रूपता यत इति विवक्षायां बहुछिद्रघटप्रदीपन्यायोवतरति· अयंभगवत्पादैः संक्षेपे
णाभ्यनात्मप्रकाशके श्रीदक्षिणामूर्तिस्तोत्रे सोदाहरणमुक्तः नानाच्छिद्रघटोदरस्थितमहादीपप्रभाभा
स्वरं ज्ञानं यस्य तु चक्षुरादिकरणद्वारा बहिः स्पंदते· जानामीति तमेव भांतमनुभात्येतत्समस्तं जगत्तस्मै श्रीगुरु
मूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये इति ४।१८५। चक्षुरादिद्वारा बहिर्निर्गतस्यांतःकरणस्य मूषासिक्तता
म्रन्यायेन विषयाकारता भवति· तदुक्तं भगवत्पादैः मूषासिक्तं यथा ताम्रं तन्निभं जायते तथा· रूपादीन्
व्याप्नुवच्चित्तं तन्निभं दृश्यते ध्रुवमिति ५।१८६। नन्वंतःकरणादेस्तैजसः संयोगाद्रुत्तं शीतल कठिनमूषासिद्धा
तेनतस्यापत्तो मूषाकारतापन्ना पवित्र अमूर्तस्यांतः करणस्य ताम्रादिविलक्षणत्वान्न विषयव्यापत्त्या
वयिकंप्रसंगसद्भावाकारता पत्तिरिति शंका निरासाय व्यंजकव्यंग्यन्यायोवतरति· यथा व्यंजकआतपादि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऽप्यस्य घटादेराकारता मे तितथेत्यर्थः ।१।१८७। हाहकला प्रेन्या योपी हरः इस्पतेर्हि विगतैदाह कसाग्नेर्दोसकाष्ठाद्याका
मौ·सं· रता· एतेन्यायप्रात्मस्यादिप्रवर्त्तनो भवति हि तस्याविर्तनकउपाधिसंसर्गान्न तदाकारतया भानं· स्वंस्वरूपं प्रतिरूपो व
६५ भूवेत्यादिश्रुतेः ।१।१८८। क्रमेणात्वेकस्यापुष्टैर्विविधरूपता हर्फत्वविवक्षायां शैलूषीन्यायः शैलूषीनटीसायथाक्र
मेणाविविधरूपाणि धत्ते तथेत्यर्थः ।१।१८९। एकं विषयमभीष्टतया गृह्णाति तेनोभीष्टतरविषयान्तरलाभे पूर्वत्य
क्तान्तं तथात्वेनाद त्ते रवमरुपीतिधियः स्वभावः एतस्मिन्विषये बुद्धेः क्रमेणासर्वेन्द्रियविषयसंबंधेन नटीगना
न्यायोवतार्यते· रगभूमावागतां नटीभावपायोनटः पृष्ठतिकस्य भावांविशुभ्योलो त्रिपातं तंप्रतितवेवेतिव
दतीति प्रसिद्धं ।१।१९०। अस्यात्माधारणधर्मस्याव्यनारोपविवक्षायां गौतम्यन्यायः ।१०।१९१। वायुसंतोष्णन्या म·१
यः ।१।१९२। भस्मसोष्णस्पर्शात्वात्र्यवतार्यते जले शाधादिकं शैत्यं उष्णतं तु तेजःसंयोगात्तद्धर्मं प्यासोन्न भुवोग
यो भाजन्यास्वीन तंत्र स्वभावः जलाग्न्यादिसंपर्कादुष्णत्वादितद्धर्मा तेव एवं प्रकृतेपि बोध्यं ।१।१९३। लोहा
भिन्यायः अन्यपरस्य धर्मस्याध्यासः तादात्म्याध्यास्यविवक्षायां प्रवर्त्तते लोहेदहतीत्यत्रैकोलोहितस्याधनुभ
वात ।१।१९४। अहिभुक्कैवर्त्तन्यायः अन्नादात्म्याध्यासएवनेयः अयातो हि लोकेकश्चिदहिभुग्नावमारुरो
हसवत नवकुंजनमलगृहा यं दृष्ट्वा केनचिन्मिमिमपानन्यादित्ति धिया स्वपादे रज्जुं वध्वातं जांगावं· कैवर्त्त ग·म:
न्योपहासार्थं नत्वादनतांमो चापितापूर्णादेववंधनाभिपाशगता याप्पवति हृतेलमये अहिभुक्कचपादेरज्जु ६५
मदृष्ट्वा कैवर्तोपादेवतां दृष्ट्वा हमयममघ्यमहविनितिहरिनिनिघ्न्यात्र कैवर्त्तं नमहृष्यहन्व तथापि तेन विवा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दं कृतवानिति· अद्रिनीमो न्मादकर ओषधिविशेषः पोस्तेति पाश्चात्यभाषायां एवमन्येषी हशावल्यो न्यायाः स
ति ग्रंथविलेखभयात्सा मा स्मते हलित्येते आगपि यत्रैक विषये बहुन्यायप्रदर्शनं तत्रैवमेव बोध्यं ॥२८।१८॥
मसिं ध्याध्याले ; सानं कारणं तत्वज्ञानेन वासदीपन्यायेन तन्निवृत्तावल्ले हदीपन्यायेन तद्ध्या लोपि वर्तते
न च ता ने नैवोभय निवृत्तिः कुतो न स्यात्· ज्ञानमज्ञानस्य निवर्तकमिति न्यायविरोधात्· द्विविधा हि निवृ
त्तिः विरोधिना सामग्री निवृत्या च यथा ग्रातादिना दीपनाशः यथा च तैलवर्त्यादिनिवृत्या दीपनिवृत्तिः तत्रा
घा निवृत्तिरज्ञानस्य द्वितीया कार्यवर्गस्येति बोध्यं· अत्र न्यायसूत्रं व्याख्यातं ॥२७।१८॥ सागरदोषवृत्तो
सत्त्वो दुःखोदयो दृश्यं तेषु प्राप्तो तन्निवृत्तौ नोपलभ्यंत इति तद्धर्मा एवमात्मधर्मा गुणप्राप्तावुपलब्धि
प्रसंगादिसमत्र तदागमो हि दृश्यंत इति न्यायोवतरति दृश्यंते हि तैलादावनुद्भूतरूपोद्भूतस्पर्शो जोवयवाग
मे सतापोपलब्धिरिति तद्धर्म एव न तैलादिधर्म इति ॥२१।१९॥ अतो न निवृत्तौ वा प्रतिबन्धकस्याल्काग्रे हेतुः
अज्ञानोपलब्धौ तद्वधघातकन्यायेन तदभावो व्युत्पत्ते· यथा हि भुजंगादिभूषितं वनभूमिं दृष्ट्वा भुजंगभु
गादेरभावो गम्यते ॥२।२००॥ लोकन्यायानुसार तत्र प्रवर्तते यत्र कथंचित् परंपरया हेतोरप्युपचारेण साक्षा
द्धेतुत्वमुच्यते· यदि ज्ञानादिबोधकानामनेकेषां त्वार्द्रघातका इति बोधका एव घातका इति न्यायार्थः कुमारीस्या
वोदाहरणमस्योपि बोध्यं ॥२०।२०॥ एतदर्शनानेकत्वादिनां कल्पनागौरवशंकावाला ग्रहात भागोदिन
कल्प्यो निःप्रमाणकः प्रमाणं तत्पदृष्टानिकल्प्यानि शुद्धवकल्पयीति न्यायेन बाध्यते ॥२१।२०२॥ तदलब्धोहि
त्यात्तिनिवृत्त्यवलंबनेन परस्परविवेचनेन प्रकारान्तरासम्भवादिति न्यायविद्धिमुपलक्ष्यतामसत्त्वस्य वानुपपद्यते अ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ले.मं. लेपादुकाम्यायेनाज्ञानकार्यस्यबाधानुपपत्याचाज्ञानस्यानिर्वचनीयत्वंयज्ञाज्ञानीकार्यते॥ यथाकस्यचिद्गृहस्यस्वगृहे
न्यावधिर्लेख्यलेनागतोनिवसन्नस्वस्थिल्विदिहस्तेननत्वतोज्ञातागढगहेतितुनःपुनरुच्यमानोपिवचनाधोर्धेनने
६६ छ्यागमनेनत्वीकरोतितदापादुकासहितेनपदंगलेनिधायनोदयिलावचवभाल्लिःसार्यतेतथाग्रहतेपिबोधंअ
अन्यायदृढयमुदाहृतं॥२३॥२०४॥यस्याज्ञानग्रमलत्वेग्रांतःसम्यक्ववदृश्यदृतिस्यायेनचयस्याज्ञानमलिदेहदृष्या
मत्वंभ्रमोतितस्याज्ञानमस्तीतिकल्प्यते॥२४॥२०५॥विचारस्याद्वैतनयावधावद्विवेकताद्भवतितावत्तावदूम
शोस्थित्यज्ञायतेतरतमभावोपलब्धाधनायत्तंफलंतरतमभावोपलब्धमितिस्यात्॥२५॥२०६॥क्रियारविषयत्वं च
नाशात्तस्यनादिनिष्पत्तिर्नतुसंदिग्धस्यतदिग्धंसम्प्रयोजनंयविचारसमर्हतीतिव्याख्यातः॥२६॥२०७॥येनुब्रह्मावबो
धहेतुर्विचारंविहायान्यत्रयतिंकुर्वंतितेषांतामात्मपरित्यज्यकाचममतिग्रहणमात्रंनातिवर्तंते॥२७॥२०८॥एतस्मा
द्विचारादृढेयनमनिवर्ततेचेद्दृढस्यमनर्थनिवृत्तिहेतुंब्रह्मावबोधंप्राप्नोत्येवेतितिवृक्षायाद्दिमन्यायप्रह
तिःअत्रसंग्रहयधिदआत्मायिकामाचक्षतेकस्यचिद्दिदिभात्वेस्वपतित्वांइनितीरस्याम्बुदधिस्तत्वेकेना
पर्नेहारःस्वचपक्षीहनंशोषयामीतिमहतोभार्यादिमिर्वकृथावार्यमाणोविनोपरस्तमम्रस्युततानविसहृको
रिणोवक्रेःतांभ्रयपक्षनोस्वतनाम्प्यांवदुधास्त्रिंशातःस्वर्वानवलोक्यकृपालुर्नारदस्तत्समीपेगरुडंप्रे
मालनतस्तत्स्वपक्षाःतेनभुत्व्यनस्यमुद्रेभीतोंद्गमानीयपक्षिणोदत्ताविति॥तथाचयथाहतोध्वंसम
भिलोगरुडसाहाय्यादंडलाभस्तथादृढवुद्धेर्जिज्ञासोरतिदुर्लभज्ञानंवितात्स्यानत्वेनाज्ञो महत्वपूर्वमित्यु
लोभोभवति॥२८॥२०८॥पःलाततप्राहविवेकक्रियालम्बस्थितमलारंमलालक्षणावलारंयतनाम

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ननतो धर्मान्तरे भीष्टत्वमतिर्भवतीति विवक्षायां विशेष्याया वतारः यथा विधेवराकस्मात् स्वांशस्य कामनेति मवेतालि
मतं यमभीष्टत्वमत्वेनादत्तेन ततोन्यत्राभीष्टत्वमतिं कुरुते तथा प्रकृते पीत्यलं । २८।२० स्वमते यत्नो मन्या ०
उपालकस्य त्वप्रेदृष्टानन्तत्वेष्टदेवानां यत्ना भक्तजनपादिष्टसिद्धिर्भवतीति तां त्रिके पुष्पसिद्धिः तथा पुत्रेप उ
सद्धृतन्वापि धाकस्यितेन गुरुणो ब्रह्मविद्यालाभो भविष्यतीत्यर्थः २०।२१।१ वस्तुनीति वाः २१।२०।२१ बहु
उ नामग्रहो मा व्यदृतिन्या ० अन्यस्या यत्र के इदं स्याय द्वयं प्राधान्येन विवक्षितं अनुग्रहः सोहायं न्या स्क्व साया उ
नपेतो १ धर्मान्तरुवेतः कार्य साधक इति यावत् यथाह बहूनामप्यसारणो मेलनं कार्य साधकं नम्ये संवाष्णे
रज्जुत्वया नागो पिबध्यत इति २२।२१४। केचित्वेतस्यां यान्तरत्वेना हरन्ति अन्यासां तु गोमविद्वान् गामिवत्यातु ५।१७०
।२५। पूर्वोक्तस्य नत्वहानस्य जीवन्मुक्तिसम्बोतिशयाविर्भावकत्वेऽशस्यादिसहकारित्वमिति यविदिरप्य
तबोधेन वैराग्यादिवाधकं भवतीति तयोरन्योन्यसाहाय्यं वनव्याघ्रस्यापि द्वन्द्व स्यापि अन्योन्यं वनाव
या प्रयोक्तृदनकेयोन्यपरस्परविघुतयोः शश्वरवीवापि परस्परं वली यतस्माभवति गुणयोस्तु परस्परसाहाय्या
चरतो दुर्धर्षता सम्भवति तथा प्रकृते विवो धर्मः किं च यत्नो वस्या घागमस्य सित्यकुहदि सत्कर्तके कार्यावादित्वा
घनुमानस्य वेतरेतरसाहाय्यमप्यनयोन्यार्थयोरुदाहरणं तथाहि सत्यमागमश्रवणे जगतः कर्तोकश्चिद
स्तीनवेति संदिहानं प्रतियत्र यत्र घटादिषु कार्यमस्ति तत्र सर्वत्र सकर्तृकत्वं दृष्टमिति कार्यत्वं भूयो हि
नसहकारेण कर्तुर्गविलत्वकोटिमुक्तानामापादयति तावन्मात्रेणोत्पन्नविशेषं तन्निर्वोधः श्रुत्यागमनेन बोध
नितुकं अतः एवं न केवलानुमानेना विनाशत्वादष्टावदष्टं तुशक्यः अतो हि जगदुपयोगिकृत्यादिमानेक

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सहृतं कृत्यादिषंनिस्यं सर्वं विषयं चयदि लिङ्ग्येनत्र खलु संस्कारियैलक्षणेनैतत्र स्थितिश्चेन्नत्तत इति कार्यतद्धेतोस्स
लौ.सं. मस्तासमर्थ्याभावात् सहि कर्त्तारमपेक्षते तेन देहकृत्वे कृत्यादिनिखलादोषोदासीन एव· किंच यथा किंचित्कार्यं सल
६८ म्पादनकं किंचिन्नेति किंचित्कार्यं संपादनकं किंचिन्नेति तथा किंचित्सकर्त्तकं किंचिन्नेत्यस्तु· एवं च लोके कृततत्त्वे
नघटादिव्यवहारो कृतत्वेनांकुरादिष्वव्यवहारश्चोपपद्यते· तस्मान्न केवलानुमानेनेश्वरसिद्धिः अनुमानापेक्षा च
श्रुतेः संभावनादिपुरुषापराधनिवृत्तये न तु प्रमितिस्तु स्यनीतस्फलेथा वेदान्तानां सापेक्षता प्रसंगात्· नद्युक्तं·
सर्वज्ञमुनिभिः व्याख्यापयन्न घटते कुरणं विवारोनाप्युपगमस्वपरमात्माधिगमः प्रमितौ· सापेक्षतापततीति वेदानां
ग्लेष्वात्वेन्द्रमात्मनः प्रमितिजन्मनि तन्नयुक्तमिति १८।१२८।२४।५७। एवं पूर्वमात्मनोपाहृ प्रवर्तते· एषे
त्रिष्ठकेवऽवेरथवऽवेतद्विषयोऽस्यायः तेषथापि लिब्बेवरथं वाह यतः विष्णुकेतुनराङ्कितो वोदुपलत्ले
तावितायात्कृरुतत्र्महेषतं· तथाश्रुतियुक्तीअप्रतिबद्धसाक्षात्कारं बोधरामादयन्त्र जीवन्मुक्तिसुखेमि
लित्वेयनिर्वाहयंतिविद्युक्ताश्च तदर्थमितरेतरमाकांक्षतीति पूर्वोक्तं सर्वमनुसंधेयं १८३।२२८। ननु निर्दो
षमानजन्यत्वसाक्षात्कारस्य पुरुषापराधमात्राकम्पम बोधसिवर्त्तनाक्षमत्वं· येन तन्निरासाय तन्मानापे
क्षा भवेदिति चेत्सत्यं· येन येरवस्थायेन चैत्यवेहि· ननुहि लोकिकी गाथा· अर्जुनो मकरन्दस्य विद्यासः सवि
रतलदातयाद्वरदेशं तत्त्वत्रेदसुवधार्थं गतः तान्हत्वा वित्तदेश्यामर्थ्यादाप्यापनार्थं तत्र विरविलंबितेन तस्मि ल.म.
न भूमिताः लक्षिणादण्डकलसं तं तस्वयं धर्मनिखिलनगरे घोषयित्वा तत्रैव विसर्जितानां निवेदितवंत आगतांस्त ६७
स्मा वा रपत्रांभ्रमखेदि लोपयामासुः कश्चिद्विचक्षणः कालान्तरं रक्षणानुयायिनः कांश्चित्तत्रस्थापयित्वा नृप

दर्शनायागतोमार्गस्थादिभिः समस्तपुरवासोऽपितादृशोनिषेधादितंतथैवधर्मज्ञानंतंस्मृत्वादेवविपर्यासविपरीतबुद्धिः सेनांवहिः
स्थापयित्वैकाकीराजसदनंनिष्प्रविश्यतत्पदिदृक्षुःकर्णिञ्जरहाण्मकुंजेतस्योराजावप्रान्तर्वर्तिभिःस्तनस्तलाक्षाद्दृष्टापि
एवंविक्रमंस्त्रियाक्यस्मरणजविपरीतभावनावशात्तिशावृत्तोयमितिमेनेइति ७७०।२७१ एवंभैरवनामाकाश्चिद्विप्र
श्चक्रंसेवन्नपःसेवोनसेवःकेवलोनवृत्तिस्यापमुक्तप्यक्षितिपतिकृतसत्कारोऽनिशंयजमानितोसेकोऽप्यकाल
मृत्युगतोपनसर्वैर्नपाजुगोर्ध्विरुरोधअनन्तैस्तावत्तत्पुराजसभाप्रवेशंनिरुध्यतन्मरणेऽपवातोनिवेधकस्तिवपादिना
नंतरंतत्त्विशावभावोविनिवेदितःसबकदाचिज्जातिम्रगयाविहारविलासितन्तमागमेघ्यानिरोधकस्त्रियामा
र्गोऽश्वत्वमारूह्यतस्थौ। राजाचाश्वस्थानात्तत्मूर्ध्नवातुभैरवोहंनृपशार्दूलमांदष्टुमर्हसीत्याद्याक्रोशन्तंतंपित्रा
चमदधार्यतोविस्मितोवभवेत्यपिलौकिकीगाथा। तथाचयथाश्रोमयत्रादिकरणापावेवमदोषकादिदोषा
भावेविपुरूषापराधादेवनत्वेनित्यसाक्षात्कारस्याबोधनिवर्तसाक्षमत्वंतथाप्रकृतेऽपिबोध्यं ७७।२२०। चक्षनि
तिभासंनीकः अस्योदाहरणंतत्त्वबुभुत्सुनाकेवलंश्रवणमेवनसेव्यं किंतुतदंगभूताःशमादयोमननादयश्च
सेव्याःएवंवर्गादिकामेननकेवलंप्रधानकर्मैवसेव्यं किंतुतदंगजातमपीत्यादिबोध्यं ७।२२१। शमादेस्तत्त्वज्ञा
नस्य-चान्योन्यसापेक्षत्वेकिमपिनसिध्येदित्याशंकायांवह्निधूमन्यायः यथोत्पत्तिप्रतीतिरूपकार्यभेदाद्वह्निधू
मयोरितरेतरापेक्षत्वंनविरुध्यतेतथास्वरूपलाभफलहेतुकार्यभेदान्नात्रापिविरोधः ७।२२२। नन्वेतावतांग्रंथे
नमननादिनापुरुषापराधापगमेप्रतिबंधरहितेनतत्त्वसाक्षात्कारेणाज्ञाननाशश्चेत्तत्कथमतितीव्रप्रबंध
कर्माद्यभावविरोधप्रसंगःकएव अतोज्ञानाज्ञानयोर्विरोधःकदाचितिकल्पतौ च-येनकाध्यवाधकत्वात् सति

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गोमहिषादिन्यायेन नैमित्तिकः । यथा गवादेर्महिषादेश्च केनचिन्निमित्तेनान्योन्यं मैत्री भवति केनचिच्च विरोधः
लौ॰ सं॰ क्वचित् । अहिनकुलन्यायेन शाश्वतिक इति वेदितव्यम् [illegible] चैतन्यमेव ज्ञानमिति पक्षेऽपि [illegible] णादिन्यायेनागं [illegible] यथा
६९ दित्यरश्मिषु स्वभावतस्थितानां दीर्घिकादीनां मेलनेऽपि तत्तद्दाहकता भवति तथा । ज्ञानप्रकाशकमपि
चैतन्यमत्र स्वप्रकाशरूपमेकमेव तद्बाधकं भवतीति बोध्यम् भावप्रकाशान्तःकरणवृत्तिज्ञानमिति पक्षेऽप्येतन्मतः प्रकाश
न्यायेनोपमर्द्योपमर्दकभावलक्षणः इति १८।२२३। तमःप्रकाशन्यायोऽपि मुख्योऽवबोध्यः १७।२२४। गोमहिषा
दिन्यायोऽत्र प्रसंगाद्व्याख्यातः २२२५। अहिनकुलन्यायस्तु स्पष्टः २।२२६। सिंहमृगन्यायोऽपीदृशः ३।२२७। प्रत्य
क्षादिविरोधेनानुमानस्य बाधितत्वे गोमयपायसन्यायप्रवृत्तिः यथा गोमयपायसयोः गोविकारत्वसाम्येऽपि तद्व
दित्यस्य प्रत्यक्षबाधितत्वेन पायसादावनैकान्तिकत्वेन चाप्रमाणत्वं तथान्यत्रापि [illegible] बोध्यम् १८।२२८। प्र
त्यक्षाविरोधेन तादृशसर्वबाधकत्वेऽपि दक्षितेऽपि उपजीव्योपजीवकयोस्तूपजीव्यप्राबल्यमिति न्यायः अयमन्यत्रापि
उपजीव्योपजीवकभावे प्रवर्त्तते १७।२२९। उपदेशानुपदेशात्वविपरीतं बलमिति न्यायोऽस्य बाधकः दृश्यते हि चं
द्रादावतिविपुलप्रमाणोपदेशेन प्रादेशप्रमाणत्वग्राहिणः प्रत्यक्षस्य बाधकः दृश्यते च योऽग्निशब्दे कविशेषगु
णत्वोपदेशात्तत्कृतेऽग्नीलाद्यभावानुमानादिनोपजीव्यस्यापि नीलादिरूपप्रतियोगिप्रत्यक्षस्य बाधः १५०।
२३०। दामव्यालकटन्यायो न नवस्यात्कदाचन भीमभास दृष्टव्यायाम्बं यास्य लिविशोकनाशित्यादिनाऽथासि
[illegible] पायपयंसप्रपंचमुपमन्त्तं तत्राघव्योऽवेत्तं दृशामापन्नस्याऽन्यत्स्यातिनीचदृशाप्राप्तिरवरूप रा॰ भ॰
कालेन भवतीति तत्त्वबोधोऽवरूपं संपाद्य इति विवक्षायां प्रवृत्तिः दामव्यालकटन्यायः त्रयो [illegible] ६९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वमायया निर्मिताः स्तेयतलप्रहारादिनामैर्यादिकूलीकरतोशक्ता अध्यतां न प्रभावात्कालेन मन्त्रकादियोगिं
शाषुतिति· प्रसिद्धतत्र १५१।२२१। तत्त्वविन्नकदापि स्वपतत्यत्ततीति विवक्षायां द्वितीयस्यावतारः तेष्वप्युक्ते
नैव तथा निर्मिताश्चिरंजीवन्त्युक्तिः सुखमनुभूय निर्वाणपदमाप्ता इति संक्षेपः प्रपंचयुक्तत्रैव द्रष्टव्यः सुदीर्घ
कुंद्दशमाघाख्यानवदन्यान्यप्याख्यानानि प्रायोन्यायतयोदाहृतैः शक्यन्ते· एवं सर्वे लौकिका दृष्टान्ता लौकि
कीगाथाश्च सर्वा न्यायत्वेनोदाहर्तुं शक्यन्ते इत्यलमतिप्रपंचेन १५२।२३२। व्याख्यातं न्यायवृंदं निजमतिमन
तिक्रम्य यावन्न्यायासपारः प्राप्तुं नु शक्तो न हि भवति गुरुः कः पुनर्मादृशो ना· सर्वः सर्वं न वेत्ति प्रथितमिदमतो ना
स्ति मे गापराधः शिष्टास्ते पान्त्वयं वे सुविमलमतिभिः सम्यगारोधितार्थैः ।।१।। अत्र प्रथमपादे यावत्तैलं
तावद्याख्यानमिति न्यायविषयत्वं बोध्यं १५३।२३३। यावत्स्नातानावत्सुण्यमिति न्यायो वीहवो ध्यः १५४।२३४
द्वितीये नैव वस्त्वर्थी प्रवृत्तिर्विल्ववर्तिनो धाविभजनन्यायेन शक्यति ध्वनितं १५५।२३५। यत्राधिकार्थलाभे
ऽल्पार्थे प्रवृत्तिर्न दोषायेति विवक्षायामत्रालाभे मत्तकाशिन्या इष्टा निर्घण्डुका मिते न्यायः मत्तकाशिनी लौ
विशोषा १५६।२३६। तृतीये न हि सर्वः सर्वं जानातीति न्यायोर्थतः पठितः १५७।२३७। न हि सर्वज्ञानी शाशालिरि
ति न्यायः १५८।२३८। सर्वा लोकाप्ता निर्दूतिर्नीयवादमयेति न्यायश्चात्र ध्वनितः १५९।२३९। पूर्वोर्द्धन्यायाः १६।२।पि
लिताः ४०। वेदाम्नायसंख्योकलौकिकन्यायसंग्रहः। शिवयोः प्रीतये यस्मात्विमौर्वीलास्यगीरिव ।।२।। गं
...गोमिलितस्वावीपिपयसः सत्तोयतांधीश्वमे चेतो पालिगुद ध्रुवं मम व चोमिश्रं वरोमिः सतां· भुक्त्वादर्दु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

६६
...सल्लब्धमिलनं पातालसंतोसेश्वतांक्षा फल्यं भवितानतो मम कृतेः खो भीष्ट संप्राप लोकः ॥३॥ यो ब्रह्मा यमविष्णु
वैष्णुतनुरपि यो यच्छ गौर्यादिमूर्तिर्यश्चा ।मासर्वजंतोः श्रुतिशिवरगिरा यं भजत्यस्य पर्म्मूमिः॥ यस्यांघ्रोधा तसृ
त्यो व्रजति च विलयं यस्य यो धाम्न पंचस्तस्य द्वंद्वं समपघोरितमसमरमजं शंभुमीशान मीडे॥४॥ ॥इति श्रीला
धुवृंदवंदितपादारविंदवैराग्यादिरत्नाकरविद्वद्वरश्रीमद्रामदयालुशिष्यालालाम वंशीयविदग्ध कुलो
त्तंस भगवत्पदाश्रयण श्रीसेवीदेवाश्रितपादारविंदश्रीगुलाव यवर्मात्मजेनो दार्वीनाकश्येन रघुनाथवर्म
णा विरचितो लौकिकन्याय संग्रहः समाप्तः॥ मय्यर्पितात्मनः सभ्य निरपेक्षस्य सर्वतः। मयात्मना सुखं
यत्तत्कुतः स्याद्विषयात्मनां ॥१॥ अकिंचनस्य शांतस्य दांतस्य समचेतसः।मया संतुष्टमनसः सर्वाः सु
खमया दिशः॥२॥ न पारमेष्ठ्यं न महेंद्रधिष्ण्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यं। न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा म
य्यर्पितात्मेच्छति मद्विनान्यत् ॥३॥ न तथा मे प्रियतम आत्मयोनिर्न शंकरः॥ न च संकर्षणो न श्रीर्नै
वात्मा च यथा भवान् ॥४॥ निरपेक्षं मुनिं शांतं निर्वैरं समदर्शनं। अनुव्रजाम्यहं नित्यं पूयेयेत्यं
घ्रिरेणुभिः॥५॥ इत्याकर्ण्य न पनमवलायमल गन्न नशोकुः कर्णा विर्षं न क्षरन्ति न तो यत्स्तामा ताम:
त्मल ग्लम॥ यत्कीर्त्यां वां जन यांति शांतिं किंतु मानं कवीनां दृष्टा जिह्मोपधिरथगतं यज्ञ... ६६
त्साम्यमीयुः॥६॥ ॥इदं लौकिकन्यायसंग्रहपुस्तकं विश्वनाथार्यदासस्य॥ ॥श्रीः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

[illegible] संवदि २ रोज [illegible] दिने लै । किकन्यायसं [illegible] सम्पूर्णः लेखकपाठकयोः [illegible] अ

भन्तु ।

राम:
७०

[illegible] नादिस्थस्य रूपद्वय [illegible]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४२५६ लौकिक न्याय संग्रह.

लौकिकन्याय
स्य

रघुनाथ वर्मा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रीणयते इति प्रीञ् प्रीणने दैवादिकः १ प्रपतन्‍ इति प्रीञ् तर्पणे भौवादिकः । मित्रैवो भयपदित्वात्प्रयतीत्यपि १ प्रीणयंतीति प्रीञ् तर्पणे इत्यस्य भौवादिकस्य णिजंतः १ धू
नोतीति धूञ् कंपने स्वादिस्थः स्वउभयपदित्वाद्धूनुते इति २ धूनोतीति धूञ् कंपने स्वादिः २ धुनातीति धूञ् कंपने इत्यस्यैव क्र्यादिस्थस्योभयपदित्वात् धुनीते इत्यपि स्या
दित्याद्यूहः २ धुवतीति धुवि धूनने भौवादिकः धुनयतीत्यस्यैव णिज्विरूपं २ धवतीति धुविधूनने भौवादिकः ३ जीर्यतीति जॄष् वयोहानौ दिवादेः दाढेरूपं ३ जृणा
तीति जॄ वयोहानौ क्र्यादेः स्वादिगणस्थः ३ जूर्यन इति जॄ जीर्ण्णे दैवादिकः जिरातीति ज्याः वयोहानौ क्र्यादिस्थस्य संप्रसारणे रूपं जरतीति जॄ वयोहानौ भौ
वादिकः ४ ॥

न्यूरीणाति ॥ यः प्रीणयते प्रमाणयितुं प्रपन्ने वन्दस्मान्‌ प्रीणयंति कविसूक्तिरसायनानि ॥ ७ ॥
धूनोति विपक्षवनानि धुनोत्यशोकं धूनुते धुनाति धुवति स्फुटितानि मुक्तं ॥ वायुर्विधूनयति
केशरपुञ्जरेणून्‌ स्वच्छाननेधवति वदनमजरीश्च ॥ ८ ॥ कायो न जीर्यति जृणाति न यस्य
कीर्तिर्जूर्यते भुजबलं न जिरणाति तेजः ॥ यद्विद्विषां जरति तेजसि भोगतृष्णा तेषां वपुंषि
विषयिष्वनुरञ्जयंति ॥ ९ ॥ यस्तप्रीणाति पितॄन्‌ सुधापरिगतैर्हव्यैश्च कव्यैः स्वधास्वाहाशब्द
पवित्रितैर्न हुविधाभावः शिनत्र्यंतर्पयति ॥ देवांस्तर्पयति प्रियोपकरणोर्मंत्रैर्नमस्कारिभि
र्नैष्पस्मनरेन्द्रयुर्दभक्तमोविवित्तप्रकामंवयुः ॥ १० ॥ योद्रीणाति जयाश्रियं रणमुखे धर्मं
णात्यनीतिस्यवीनाथि ३ तप्रीणातीति तर्प प्रीणने स्वादिः ३ तर्पतीति तृप प्रीणने भौवादिकः २ तर्पयतीति स्यन्वीति जंतः २ तृप्यतीति तृप प्रीणने दैवादिकः २
द्रीणातीति द्रीवरणे क्र्यादिस्थः १ हणीत इति हृञ् वरणे क्र्यादिस्थ उभयपदी अस्यैव धातोरन्यैवश्लोके हरणातीति रूपं यद्वा हृञ् संभक्तौ
क्र्यादिस्थस्य रूपं द्वयं १

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

आरुषोतीति · रुष रोषे स्वादिस्तत्पदीत्तेन रुषुने इत्यपि · १ परतीति · रुष रोषे भ्वादिरुत्परपदीति विवारयतीति रूपं उभयपदिनाद्यनरूपि १ वरयतीति · वर ईप्सायां चुरादावद
नास्या रूपं २ ह्रीयत इति · ह्री लज्जायां जुहोत्यादिके सोतदेशे रूपं २ ग्रंथयतीति · ग्रंथ संदर्भे भ्वादिको णिजंतः १ अयमेव णिजंतो ग्रंथयतीति भवति ३ ग्राथयतीति · ग्रथ संदर्भे [illegible]
दिकः । अयमेव धातुरणिजंतो ग्रथयति · ग्रथयं इति धातोरात्मनेपदिनो ग्रथत इत्यपि भवति ३ ग्रथ्नातीति · ग्रथ संदर्भे क्र्यादिकः अन्यच्च · ग्रथयति कौटिल्ये भ्वादिकः
यथा · इत्यादि गृथ्नते स्वजो विविक्ता इति · ४

क.र. वृलीते ध्वरेनेजो भिजेगदाहत्योति वरतिजातीन यथार्हे र्धनैः ॥ सत्कीर्त्तिंहरागीनियो वरयति

२ क्षेमं यशो ह्रीयते गुह्णवारयति द्विषा निवरते निसंप्रजोपद्रवं ॥११॥ गाथां ग्रंथयति प्रसन्नल

लितां श्लोकं च यो ग्रंथति श्लाघ्यं ग्राथयति स्फुटार्थमधुरं गद्यं च पद्यं सदा ॥ भावालंकृति

पेशलं ग्रथति यः सप्रश्रयं नाटकं ग्रथ्नाति प्रथितावदानचरितं स्तोत्रं विचित्रं च यः ॥१२॥

यस्याघानवने स्फुटंति सततं च ह्रीणपुष्पकदाः स्फोटं ते न च कुमला निकुंज प्राये पु[illegible]क्षेपु

च ॥ स्फोटंति द्विषतं शिरांसि सततं यस्याहितं कुर्वतां यश्वास्फोटयति स्फुटं दश दिशः कुर्व

न्नरैः पूजितैः ॥१३॥ वस्ते नेत्रवरं निवासयति यश्चित्रं च चीरांशुकं यो वस्ते न रणे प्रवास रामः २

स्फुटंतीति · स्फुट विकसने तोदादिः २ स्फोटं ते इति · स्फुट विकसने भ्वादिकः ३ स्फोटंतीति स्फुट भेदने भ्वादिकः १ आस्फोटयतीति · स्फुट भेदने भ्वादिको
णिजंतः २ वस्ते इति · वस आच्छादने अदादिः नेत्रं वस्त्रविशेषः १ निवासयतीति · वस आच्छादने चुरादिः १ चीरांशुकं सूक्ष्मवस्त्रं १ प्रवासयतीति · वस निवासे द
निहा वसो भ्वादिः १ श्री ॥

स्वपतीति · स्रंसमपदः १

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वासयतीति॰ वस उपसेवायां चुरादिः १ विवसतीति॰ वस निवासे भ्वादिः २ मृषयतीति॰ मृष तन्नपासहने चोऽचुरादिरदंतः २ मर्षत इति॰ मृष तितिक्षायां भ्वादिः॰ अ
स्मे यतिति मर्षयतीति॰ ३ मृष्यत इति॰ मृष क्षमायां दिवादिः ... मृष्यतीत्यपि॰ ३ मर्षतीति॰ मृष सहने भ्वादिः २ छादयतीति॰ छद अपवारणे चुरादिः अ
यमेवाणिजंतः छदति ... छंदयति॰ ...

यतियः कुण्डः कुलं विद्विषां ॥ शम्बवीसयति व्रजन्न शादिशः कस्तूरिकामोदमेले लक्ष्मीर्यस्य
मुखांबुजे निवसति श्रीः सा सरस्वत्यपि ॥१४॥ मृषयति नन्नपारणे मर्षते चोद्धतानामनु
चितमरणमात्रं विद्विषां मृष्यते यः ॥ अपि हृस्म पराधं मर्षति प्रागरणां भितवसनभृतां या
मर्षयत्यागमज्ञे ॥१५॥ निशितशरसमूहै स्वैश्छादयत्यंतरीक्षं छदति समरभूमिं विद्विषां
मुंडखंडैः ॥ छंदयति सुरलोकं योगरौर्यश्च उद्धे सुरयुवतिविमुक्ताश्छादयंते स्त्रजश्च ॥१६॥
कुरणति कुररवंदं चक्रवाकाः कुरंति प्रतिपदमपि पेयं क्रौंचचक्रे कुनाति ॥ क्ष्णौति वज
लं रंकु मन्मथोन्मत्तकांतारतिरसरमणीयं पयः हो घानवाचां ॥१७॥ ईर्ते यत्कीर्तिरेंद्रं गु

छंदयतीति॰ छद अपवारणे चुरादिरदंतः कथयतिवत् ३ छादयतीति॰ छद संवरणे चुरादिः ३ कुरणतीति॰ कुर शब्दे तुदादिः २ कुरंतीति॰ कुर शब्दे ... उपकरण
वा स्वदादिः २ कुनातीति॰ कुन् आलपने क्र्यादिः २ क्ष्णौतीति॰ क्ष्णु तेजने अदादिः २ ईर्ते इति॰ ... अदादिः १

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रेरतीति॰ ईर प्रेरणे तुरादिः अयमेवाणिजन्तः प्रेरति॰ प्रेलतीति॰ इल गतौ तुदादिः१ प्रेलयतीति॰ ईलं प्रेरणे॰ चुरादिः पेलयतीति॰ कलयित प्रेरणे चुरादिः१ क्षीराणाती
तिः। श्रीन् पाके क्र्यादिः२ आयतीति॰ श्रै पाके॰ भ्वादिः१ आतिती॰ आ पाके अदादि४ अयतीति॰ अय पाके॰ अदन्तः चुरादिः४ ७ ७ ७ ७

क॰र॰ रमनवरतं प्रेरयन्मनरात्मा यं धर्मे प्रेरति श्रीविषयमुखरसास्वादनाय प्रकाशं ॥ यः प्रेलन्यात्मनो
३ ऽहः क्रतुभिरनन्तुभिः प्रेलयन्नन्तर्जालैः संग्रामे शत्रुसेनां द्रुविराणविनरणोः पेलयन्नार्थिदोस्थं
॥१८॥ आतिस्रो ऽहविरभिमतं श्रोत्रियाणां गृहेषु श्रीराणात्यन्यः स्वत्विसद्द्रणान्क्षीरखंड
प्रकारान् ॥ अन्नं श्रायन्ननुपमरसं शल्यमुखं च मांसं राष्ट्रे यस्यायमयति जनः सुस्थितो ऽहम
कं यं ॥१९॥ कोकूयते शिशुकमप्यतिगौरवेणायः सर्वलोकहृदयाब्जविकाशसूर्यः ॥ क्रोका
न्नकोनिकवते नभयाचकश्चियन्नं ऽलेजन पदः कवतेव सूक्तं ॥२०॥ नक्षोनेपुष्णाति रामः
यशांसि पुष्यति प्रवारणो विप्रयनांसि पोषति ॥ भक्त्यां श्च यः पोषतीहि तैर्धनैः प्रतिक्षणं पू ३
कोकूयत इति॰ कुङ् कुङ् ऊङ् गुङ् शब्दे भ्वादिर्यङंत २ कोतिइति॰ कुङ् शब्दे अदादिः कुवत इति कुङ् शब्दे तुदादिरात्मनेपदी॰ कवत इति॰ कुङ् शब्दे भ्वादिरात्मनेपदी २
पुष्णाति पुष्यति पोषति इति क्र्यादि दिवादि भ्वादिगणस्थ २ पोषयतीति॰ पुष धारणे चुरादिः१ पूषतीति॰ पूष वृद्धौ भ्वादिः१ ७ ७ ७ ७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शास्तीति· शासु अनुशिष्टौ अदादिः १ आशास्ते इति· शास इच्छायां अदादि लङ् पूर्व आत्मनेपदी १ शंसतीति· शंस स्तुतौ भ्वादिः १ विशंसतीति· शंसु हिंसा
यां भ्वादिः २ उदयतीति· अदपदेति दण्डक पठित इत्यर्धातुर्भ्वादि परस्मैपदी २ उदयत इति दंडक पठित इण् गतौ भ्वादि आत्मनेपदी १ उदेतीति· इण् गतौ· अदा
दिः २ उदीयन्त इति· ईङ् गतौ देवादिकः ३ ददातीति· डुदाञ् दाने जुहोत्यादिकः १ दातीति· दाप् लवने· अदादौ ३ अवदायतीति· दैप् शोधने· भ्वादिकः ३ अव
द्यतीति· दोऽवखण्डने· देवादिकः ४ वेत्तीति· विद ज्ञाने अदादौ ४ विद्यत इति· विद सत्तायां देवादिकः ४ विन्ते इति· विद् विचारणे· रुधादिः ४ विन्दतीति· विद्लृ लाभे भो

यतियस्य विक्रमः ॥२१॥ शास्त्यरीन्सर्वसेमाशास्ते कीर्तिर्निर्मा शंसते परा ॥ यः शंसति सतां नाम नावि
शंसेत्तस्य पथि स्थितान् ॥२२॥ रात्रावुदयतेनेव द्रोग्धि वोदयति भास्करः ॥ उद्देतिय: सदोत्थो वनो
दीयतेवशत्रवः ॥२३॥ ददाति द्रविणं भूरि दाति दारिद्र्यमर्थिनां ॥ योवदायति सत्कीर्तिं
शिरोऽवद्यति विद्विषां ॥२४॥ वेत्ति सर्वाणि शास्त्राणि शास्त्रं यो यस्य नाविद्यते ॥ वित्ते धर्मं सदा
सद्भिस्तेषु पूज्यां स विंदति ॥२५॥ यस्य पृथ्वीप्रसूतेऽर्थं धर्ममर्थः प्रसूयते ॥ प्रसौति विज
यं धर्मः सत्वप्रसूति श्रियं ॥२६॥ वृणक्ति श्रीर्जनैः संगं ह्रंके वधिकलेः सह ॥ वर्जत्यनार्ज
वोपेतैर्योवर्जयति दुर्जनैः ॥२७॥ संपृक्ते नाभिशस्तैर्यः संपृणक्ति न पापिभिः ॥ संपर्चयं

प्रसवतीति· षु प्रसवे भ्वादिः ३ वृणक्ति· वृजी वर्जने· वर्जति वर्जयतीति क्रमेण रुधादि भ्वादि चुरादिः चुरादि पठि तस्य वृजी वर्जने इत्यस्य धातोः प्रयोगाः २ संपृङ्क्ते संपृणक्ति इ
त्यदादि रुधादि पठितस्य पृची संपर्के इत्यस्य रूपं· संपर्चयतीति संपर्चितीति· अत्र पृच संपर्चे इत्यस्य चुरादि भ्वादिः पठित तस्य प्रयोगो १ ७ ७ ७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तपतीति । तप धूप संतापे । भ्वादिः १ अस्येव धातोस्तपस्तप । कर्मकास्येदेति सूत्रेण तापकितत्वं तिरस्य पिभवति तपन इति । तपदाहे । भौवादिकः । अपमेव सात्विप
रस्मैपदी । तपयतीति रक्षुन्धक्रोधे । भ्वादिरुभयपदी । अस्येव धातिर्धत्ते । अस्येव धातोनित्र्धयते इति । रक्षुध्यतीति । शुंधशौचे दैवादिकः ३ साहयतिसहतो
ति । ष ऊ सहे सहत इति भ्वादे पठितस्य षह्यर्थस्य इत्यस्य प्रयोगाः ४ सहतीति । षह शक्तौ दिवादि ४ मीमांसत इति मान विचारे । निमसनंतो भ्वादिः ४ मानयतीति
मानपं [illegible] जायां चुरादिः ४ ~~अस्येव धातोर्निमानयतीति~~

क. र. ति नक्षुद्रैः सर्पर्वतिनवं चके ॥२८॥ तपस्याधिस्यवधाम्नातपातेयः परं तपः ॥ तपतेरिपुरां दुं
४ यस्तापयत्यहितं नृणां ॥२९॥ योगांशुधाति सत्पेन शुंधते तपसा तनुं ॥ धियंशुंधयत
ध्यानाज्ज्ञानात शुंधतिपस्मान ॥३०॥ साहयत्याद् वृषोभं सहतिद्रविराध्वय ॥ अन्या
यं सहते नासो सहते क्षितिरक्षणे ॥३१॥ यश्च मीमांसते धर्मं मानयंस्याखिलान्द्विजा
न ॥ मानिनितिश्वजनं सर्वं शत्रोमान पते परे ॥३२॥ गर्हतिनेनपरद्रव्यं गर्हते तिविदुषां
गणान ॥ गर्हते हृदयं स्त्रीणां हिपेगर्हयते शिरः ॥३३॥ नित्यं महतिमाहयी भिन्नत्याम रामः
हयतिद्विजान ॥ लोके महीयते यस्य कीर्तिर्लक्ष्मीश्च मंहते ॥३४॥ धरते योऽधुरं धर्म्मा ४

मानपत इति । मान स्तंभे नेत्रादिः ८ अस्येव धातोर्निपक्षे मानति ३ गर्हतीति । यहे दुःखादाने भ्वादिरुभयपदी अतएव गर्हतीत्यपि ३ गर्हत इति । गर्ह निंदायां भ्वादिः २
महतीति । अर्ह मह पूजायां ४ महयती । मह पूजायां चुरादिः २ दंत्यो मही यत इति । महीङ् पूजायां । दिवादिः १ मंहत इति । मांहवृद्धौ भ्वादिः १ धरत इति । धृञ् धारणे भ्वादिः ?

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथमेवडुरादिर्धारयति १ धिन्वतइति · धिधारणे तुदादिः १ धिन्वतीति · धिवि प्रीणे तुदादिः १ इक्षतीति · इक्षु इक्षायां · अस्य इक्षादेशः भ्वादिः १ अन्विष्यतीति · इ छु गतौ · दि
वादिः २ इच्छातीति · इषु आभीक्ष्ण्येक्रयादिः २ ईषतइति · ईषगतिहिंसादानेच्छति भ्वादिः २ आप्रियइति · प्रिङ् व्यायामे तुदादिः २ पिपर्तीति · पृ पालनपूरणयोर्जुहो
त्यादिः ३ पारयतीति · पृ पालनपूरणयोश्चुरादिः ३ पारयतीति · पार तीर कर्मसमाप्तौ चुरादिः ३ गुंफतीति गुपो छेदने तुदादि भ्वगुंठति · ६ तुटनीति · तुट तोटने · तुदादिः ४

पल्यधातुप्रयोगेण्वात्सयोगद्गताः ३

धैर्यंधारयतिध्रुवं ॥धिन्वतेयस्यधीःसम्यक्धियतिश्रीश्रशाश्वती ॥३५॥इक्षतिब्राह्मणोऽः
संगमन्विक्ष्यतित्रिसंगतिं ॥इच्छातिधर्मकार्येष्वयःसदान्वातिमीषते ॥३६॥धर्मेव्याप्रियतेनि
त्यंपिपर्तिपृथिवींनयः ॥पारयत्यर्थिनामाशांपारयत्यखिलंव्रतं ॥३७॥पातेतुंगवत्त्वयः ॥गुं
फतिसर्वसंदेहास्त्रुटतिग्रंथयोहृदि ॥यस्यात्मज्ञानिनोदुःखंनुटत्येनश्वनूटति· ॥३८॥
मिनोतिमार्गरत्नान्यःडमीनातिद्विषांबलं ॥योमायांमीयतेमामेधर्मेणामयतेधनं ॥३९॥नयतेस्वर्ग
तिंयत्तापतेवकुलव्रतं ॥त्रायतेवर्णधर्मंवयःकीर्तिस्नायतिक्षितौ ॥४०॥शोभतेरूपसंशुभतिस्फी
तयाश्रिया ॥यःशुंभतिशुभैरंगैर्द्याणिश्वनिशुंभति ॥४१॥निष्कतेभूमिपालान्योनियोजय

भूटतीति० नूटतोटने भ्वादिः ४ मिनोतीति · डुमिञ् प्रक्षेपणे स्वादिः ३ मीनातीति · मीञ् हिंसायां क्र्यादिः ३ मीयतइति · मिङ् हिंसायां · दिवादिः ३ मयतइति · मेङ् प्रतिदाने ·
भ्वादिः ३ नयमइति · अयवयपतय इति दंडवूर्णीता भ्वादिः २ तायतइति तायसंतानपालनयोरिति भ्वादिः २ त्रायतइति त्रैङ् पालने · भ्वादिः २ स्नायतीति · स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघा
शोभतइति · शुभ शुभस्त्वदीप्तौ · भ्वादिः २ शुभातिशुंभतीति · शुभ शुंभ शोभार्थे तुदादिः शुंभ भासने भ्वादिः १ निष्कतइति · णिष्क दोने तुदादि । नियोजयतीति · युज संपर्चने

दि · ना तुदादि ·

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अस्येवाणिणिजिनियोजति॰ अस्येवदेवादिकस्य नियुज्यते॰ २ लोभयतीति॰ लोभ ग्न्ना या यां॰ चोक्षादिकः १ स्तोतीति॰ ष्टुञ् स्तुतौ॰ अदादिः १ नौतीति॰ णुञ् स्तुतौ॰ अदादिः १ णुवतीति॰
णु स्तुतौ॰ अदादिः २ किरतीति॰ कॄ विक्षेपे॰ तुदादिः २ करोतीति॰ डुकृञ् करणे॰ तनादिः २ क्षणोतीति॰ क्षिविक्षु हिंसायां तनादिः॰ वकारस्य अकारादेशप्रयोगः २ क्षणतीति॰
क्षणु हिंसायां भ्वादेर्भ्वादिः ३ इयर्तीति॰ वा गतौ जुहोत्यादित्वम् यपदि ३ अर्पणातीति॰ ऋ गतौ क्र्यादिः ३ अरणोतीति॰ ऋ गतौ॰ स्वादिः ३ अर्छतीति॰ ऋच्छतीति॰ ऋ गतौ
भ्वादिः ४ लुंचतीति॰ रुचिञ् विऔलस्य॰ भ्वादिः लुंचतीति लुंच सये॰ भ्वादिः २ ७ ७ ७ ७ ७

कृ.र. निरक्षकान् ॥ नियोजयति वसामन्तयमात्मनियुज्यते ॥४२॥ धर्मान्तोभयति लोकान्तदेवान्तौनिगुणैर्दि
५ ज्ञान् ॥ नुवन्ति त्रिषु लोकेषु यत्गुणान्सुगतो जनः ॥४३॥ वाणावलीं किरत्याजौ करोति शरमण्डलं ॥ क्षरोणो
तिकरिणां शत्रोः क्षणोति तु रणाङ्गणे ॥४४॥ यस्य कीर्तिरियर्ति धाम्नार्णोतिकलिनं पुरं ॥ ऋणोति
तिपृथिवीं कृत्स्नां दिग्भ्रुवानि तथार्च्छति ॥४५॥ योलुंचति गिरां किंचित्कवित्कार्येन लुंचति ॥ येलुंचं
निपरद्रव्यं च क्लिरालुंचयत्यसौ ॥४६॥ नितुल्यतेशिशुवन्नोधनिनां गृहे स्तुति ललन्तियौवनमदेनवत धु
वानः ॥ तुदन्ति वारललनाश्च सत्प्रियेणाय स्पष्टगाश्च भयशोकरसानभिज्ञाः ॥४७॥ यः सत्कैरेकरि रामः
रिणां मुंचति केकयपत्रयश्च प्रमोचयति वंचलमश्वकायं ॥ संख्येषु मोक्षयति यश्च शरं मनुष्येष्वां स्तां ५

तेजिस्मनुदति॰ णिट्गतौ चित्यस्य धातोर्णिसंज्ञं टिल्गतो यदि॰ प्रयोगः ३ निदुन्तीति॰ तिदन्तमन्यौ तुदंतीति॰ तुद क्रीडने॰ एते भ्वादिकाः २ मंचनीति॰ मच मोक्षणे॰ तुदादिः
भयपदी १ प्रमोचयतीति॰ मुच प्रमोदने चुरादिः १ मोक्षयतीति मुच मोक्षणे चुरादिः १ ॥ ॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निपतंतीति· पत्लृ गतौ भ्वादिः १ पतयंतीति· पत गतौ· चुरादिः २ विपन गतौ दिवादिः २ भवन इति· भू प्राप्तावात्मने पदी· भ्वादिः २ भवतीति· भू सत्तायां· भ्वादिः ३ अयमेव स्वार्थे णिजंतो भावयते· भावयतीत्यपि २ ऊरूरयत इति· चुर ऊर्ध्वने चुरादिः ऊर्ज्जत इति· ज्वर हिंसायां आरूर्धत इति· धूरी गतौ हिंसायां· दिवादिः ४

भुवं प्रति गते विदिता स्त्ववेदः ॥४८॥ निपतंति रणे युधि यस्य वाणाः शिन राखे निहता गता सवश्च ॥ पतयंति समं गतो विपक्षाः सकलक्षोणितलेवि पत्यतेयः ॥४९॥ भवते दुरितक्षयं तथोक्तेः क्रमुभिर्यकृते द्व वनाकलोकं ॥ भवति त्रिदशैश्च पूजितो यस्त्वणाव ज्ञा वयतीद्धिषश्च सर्वान् ॥ ५०॥ भग्नेषु नोरूरयते ऽस्त्रमार्वे मुक्ता युधे नो ज्वरते स धर्मवित् ॥ आगूर्यते नैरिपि तस्य संमुखं स्फुरद्घशःश्वेतपरावगुंठिता ॥५१॥ अन्नानि मित्राणि रणे ऽपगूरे राजन्यके वेदयते स एकः ॥ सुखं सदा वेदयतीह सर्वैः स्वार्थं प्रजायं विनिवेदयंति ॥ ५२॥ बोधते धर्मविद्यां यः क्षत्रविद्यां च बोधति ॥ नित्यमध्यात्मयुक्तात्मा ब्रह्मविद्यां च विंदते ॥५३॥ बीभत्सते परं

वेदयत इति· विद वेदनाख्यान निवासेषु· चुरादिरुभयपदी· तेन वेदयतीत्यपि प्रयोगः २ बोधत इति· बुध बोधने भ्वादिरुभयपदी तेन बोधतीत्यपि· तस्मै वंदेवादिकस्य बुध्यत इति १ बीभत्सत इति· बध बंधने भ्वादिः १ राम राम राम

हेमु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सत्ववान्तत्प्रसन्नांतः॰ वध्नातीति॰ वध वंधने क्र्यादि॰ १ बाधयंतीति॰ सत्वदनुरीदि॰ १ मार्ष्टीति॰ मृजू शुद्धौ अदादिः १ मार्जनीति॰ मृजू शौचालंकारयोः चुरादिः २
अथ मेवणाद् पक्षे मार्जयतीति॰ २ क्षुभ्यति॰ क्षोभते॰ क्षुभ्नातीति॰ क्रमेण दिवः दिव्यादि क्र्यादि गणान्तःपाति तत्पक्षुभसंचलन इत्यस्येव प्रयोगाः ३ हिन ॰
स्तीति॰ तृहि हिसि हिंसायां॰ रुधादिः २ हिंसतीति॰ अथ हि सि हिंसायां भ्वादिः ४ अस्येव णिच् पक्षे हिंसयतीत्यपि भवति ५ जिह्रेतीति॰ ह्री लज्जायां जुहोत्यादिः

क॰र॰ ६ स्त्रीभ्यो यो वध्नाति मनसि रतो ॥ बाधयंति न दुःखार्त्ताः केशास्य दरियोषितः ॥५४॥ मार्ष्टि तीर्थोदके
नित्यं मार्जत्यालेपनैर्द्विजान् ॥ यो मार्जयति साम्राज्य श्रियश्चापलवाच्यतां ॥५५॥ न क्षुभ्यति रि
पुव्यकः क्षोभते नानुजीविषु ॥ मनागपि मनो यस्य न क्षुभ्नाति महाहवे ॥५६॥ नहि नस्ति तथा
जंतून् रागान्नापि न हिंसति ॥ तमेव हिंसयत्येक यस्तदाज्ञां विलंघते ॥५७॥ जिह्रेति नीचसंग
माह्रीछत्यनृतभाषणात् ॥ यो वान्योन्यवरो देवकेष्वेह्रिणीयते ॥५८॥ शब्दादयो यं
विषयाः सुखयंती निरापदं ॥ सुखापते श्रिया नित्यं विपणापन्नसुख्याति ॥५९॥ देवते कंदुके राम॰
नित्यं क्रीडा घूतेश्च दीव्यति ॥ परिदेवयते कश्चित्तस्माराष्ट्रे न दुःखितः ॥६०॥ यः श्लिष्यति प्रि ६

ह्रीछतीति॰ ह्रीछ लज्जायां॰ भ्वादिः ३ ह्रणीयतु इति॰ नामधातुः लज्जारोगयोरर्थे ३ सुखयंतीति॰ नामधातुः ६ छ सुख क्रियार्थः २ सुखादी
न्वेदयते सुखापि कृते सुखायत इति नामधातुः २ सुख्यातीति॰ सुख शब्दात्कंड्वादित्वाद्यक्॰ कृते सुख्य इति नामधातुः २ देवत इति॰ देवृ देवने भ्वा॰
दिरात्मनेपदी॰ २ दीव्यतीति॰ दिवु क्रीडा विजिगीषा व्यवहार द्युति स्तुति मोद मद स्वप्न कांति गतिषु इति दिवादिः १ श्लिष्यतीति॰ श्लिष आलिंगने दिवादि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्लेषतीति· श्लिष आलिंगने शुष दाहे भ्वादिः १ श्लेषयतीति· श्लिषश्लेषणे चुरादिः १ मथ्नातीति· मथ्नातीति मथविलोडने क्र्यादिः भ्वादिः २ मंथतीति मथिविलोडने भ्वादिः २ शंकत इति· शंकशंकायां भ्वादिः ३ शंकयत इति· शंक मर्षक्षमायां दिवादिरात्मनेपदी ३ शंकोतीति· शक्लृ शक्तौ स्वादिः ३ खेलतीति· खेल खेल पेल इति दंडक पठितो गत्यर्थे भ्वादिः ३ भयपदी ४ खेलयत इति· खेलयतीति· खेलां ऊर्वतीशाखेरे नामधातुर्भ्यइति लिनितिकै

यांप्रेम्णा श्लेषयतिद्विषतां पुरं ॥ दुःश्लेषाराणपिकार्याशीधियाश्लेषयतिक्षरणात् ॥६१॥ मथ्ना तिवादिः शास्त्रैरणमंथतिवैरिणः ॥ मनोमथतिनारीणांरूपेणाप्रतिमेनयः ॥६२॥ कु तोपिशंकतेनासौसर्वेषांशंकतेनृपः ॥ शक्नोत्यशक्यमप्याजौविजेतुंभुजविक्रमात् ॥ ६३॥ खेलंतियत्नराणि स्खेलयंतिवयोषितः ॥ खेलनेवजराम्योपियत्प्रजानिरुपद्रवाः ॥६४॥ पिबंतिमधुपीवंतिपीयंतेवप्रियाननं ॥ यत्प्रसादादविज्ञातस्वपरोपद्रवाः प्र जाः ॥६५॥ यःप्रापयतिसर्वत्रसन्मानंधर्मराजवत् ॥ प्राप्नोतिप्रत्ययंतेजःकीर्त्याप्नो तितेजसी ॥६६॥ नलंघतेगुरोराज्ञांनलंघयतिनस्थितिं ॥ अव्याधिरतिदीप्ताग्निर्यः

पिवतीति· पिबपाने भ्वादिः स्थस्यपिबादेश प्रयोगः ३ पीवंतीति· पीवमीवस्थौल्ये भ्वादिः ३ पीयन्त इति· पीङ्पाने भ्वादिः ३ प्रापयतीति· आप्लृ व्याप्तौ चुरादिः २ लट्यलिजंतः प्रापयतीत्यपि भवति २ प्राप्नोतीति· आप्लृ व्याप्तौ स्वादिः २ लंघत इति· लघि गतौ भ्वादिरात्मनेपदी अयमेव चुरादिः प रस्मैपदी १ लंघयतीति· लघि लंघने भ्वादिः लंघयति भवति· १ यो व्याधिरतिदीप्ताग्निं कदाचिन्नलंघति· १ ... ...

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

खिद्यतश्इति · खिद दैन्ये · दिवादि · १ खिंदतश्इति · खिद परिघाते · तुदादो मुचादि: १ खिन्नोश्इति · खिद दैन्ये चकथादि: १ आज्ञापयतीति · ज्ञा अवबोधने क्र्यादि: २
संज्ञपयतीति · ज्ञा अवबोधने क्र्यादिस्थो मितां ह्रस्व: मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञ इति ह्रस्व: २ निष्कलंतइति · कल संख्याने भ्वादि: ३ कलयतीति · कल गतौ
संख्याने चेति चुरादावदंत: ३ उत्कालयतीति · कल विलासे पयेपि · चुरादि: ४ गर्वतीति · गर्व खर्व दर्पे · भ्वादि: ४ ७ ७ ७ ७ ७ .

क. ८. कदापि न लंघति ॥६७॥ खिद्यते यो न भक्तेषु याचकेषु न खिंदते ॥ खिन्नेनेत्थं वपेदुक्तं दीय
७ मानं न गृह्णते ॥६८॥ आज्ञापयति भृत्यान्यो यज्ञे संज्ञपयत्यजान् ॥ भूपाश्च भक्तिनम्राभि
वीक्ष्य विज्ञपयति यं ॥६९॥ निष्कलं ने सुखाय ना श्लीलपरुषा गिर: ॥ य: श्रियं कलयत्ये
द्रिसुत्कालयति यद्यश: ॥७०॥ सर्वो गर्वति विद्याभिर्धनैर्गर्वायते ऽपर: ॥ सर्वविद्वांश्च
सम्राडून संगर्वयते प्रभु: ॥७१॥ क्रंदंति क्रांदिशीभूता दिगन्ते यस्य शत्रव: ॥ क्रंदत्यशुभ
रैर्याभि: क्रंदयति रिपुस्त्रिय: ॥७२॥ य: सदाद्रियते धर्मं दृणाति करतो रिपून् ॥ दरंति राम:
दिगधीशाश्च यस्माद्दिग्विजयोद्यम ॥७३॥ न शातिनि शाजे वा स्रुकेतद्भिरोभिस्त्रशोतिगां ७

गर्वायतश्इति · गर्वशब्दात् द्वौ हितादिभ्य: स्वार्थे · आचिप्रत्ययेप्रयोग: गर्वशब्दो नामधातु: सात्मनेपदी ४ गर्वयातश्इति · गर्व माने चुरादि: ३ क्रंदंतीति · कदि क्रदि
क्लदि आह्वाने रोदने चेति भ्वादि: ३ क्रंदंतीत्यपि तस्यैव ३ क्रंदयंतीत्यपि चुरादि: २ आद्रियतश्इति · दृङ् आदरे तुदादि: २ दरंतीति · दृ भये भ्वादि: २ दृणा
तीति · दॄ विदारणे क्र्यादो भ्वादि: २ दृशांतीति · दृन् अनादरे · दृधादि दृभयपदी १

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्टसातीति · टन्न · आछादने · ज्वादिः भ्वयदी · इस्येव स्वादिस्थस्य न्तसोतीति भवति १ यतन्त इति · यती प्रयत्ने भ्वादिः १ यातयतीति · यत विकारे पस्कार
वोपसृत्यादिः १ अयमेव नियूर्वी दूरीकरणार्थे · निर्यातयतीति भवति २ शीशांसत इति · शान तेजने भ्वादिः २ निशाने ऽर्थे निस्य सन्नतः शिशिनोतीति · शि
ञ निशाने · स्वादिः २ शातयतीति · शात तेजने चुरादिः ३ सीदतीति · सद्लृ विशरण गत्यवसादनेषु · भ्वादिः ३ षद्लृ आङ्पूर्वः प्राप्तर्थे सस्य आङ्पूर्व चुरा
दिः तेन आसादयतीति भवति · ४ वटंतीति · वट विभाजने · भ्वादिः ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ नशांति त्रिदशावासं यः कुंदेंदुनिभैर्यशोः ॥७४॥ यतन्ते धर्मरक्षा वासो यातनापत्यहितं वि
शां ॥ निर्यातयति वैरं च नरेन्द्रश्चक्रमागतं ॥७५॥ शीशांसते खड्गलतां निशितां नोत्यसिवद्धिकां
मुरं=२ ॥ शाशातयत्याशु गा[redacted]न्ति संयत्ते संपसमरोत्सुके ॥ नसीदति क्षितिक्षत्कार्येसर्वत्रासीदति
श्रियं ॥ आसादयति विद्यानां सर्वासां पारमप्ययसो ॥७७॥ वंटति स्म ठकं यस्मानाप्य विप्राः
परस्परं ॥ वंटयंति वरत्नानि भूमिं चत्पर्यंति च ॥७८॥ श्रुत्वा धर्मं मिमीते यः किंचिन्नस्य
मापि मीयते ॥ न माति माति नो यस्य यशस्त्रिभुवनोदरे ॥७९॥ यस्यश्री वंदते नित्यं यो
थैर्वंद्रयति द्विजान् ॥ वंद्रयन्तारिवीरराणां कुंभान्मूर्द्धान माहवे ॥८०॥ विष्कंभते प्रजा

वटयंतीति · वट विभाजने · चुरादिः ५ वदनाः वल वयंतीति · असेयवृत्तादेः आज्ञकृत्प्रत्यये दीर्घविधाना द्भवति १ मिमीत इति · माङ् माने जुहोत्यादि ३ मी
यत इति · माङ् माने दिवादिः आकारस्य ईकारादेशे प्रयोगः २ मातीति · मा माने अदादिः २ वद्रत इति · वदि स्तुतौ · भ्वादिः २ वद्रयतीति वट वेटे स्वादिदंडकपठित
चुरादिर्वधस्तत्पूर्वार्थः १ वद्रयतीति · दधूछेदन पूरणयोश्चोरादिः १ विष्कंभत इति · स्कभि स्तंभे प्रतिघाते · भ्वादिरात्मनेपदी १ ७ ७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विश्वकर्माणीति· विश्वकर्मोतीति· रुक प्रेरणे· लभ्यसंलभ्य इत्यादिनाविकरणोहल्घयं । लभ्मुन इत्यादि· लाभिद्र भि प्रतिबंधे स्वादिरात्मनेपदी । लभ्नाति· लभ्नोती
ति· लभ्यलाभे· भ्यादिः स्वादिश्चपरस्मैपदी २ कल्पते इति· कृपू सामर्थ्ये· भ्वादिरात्मनेपदी ३ कल्पयतीति· कृपु पअव कल्पने चुरादिः ३ कल्पयतीति कृप
छेदने चुरादिः ३ दयत इति· दय दानगतिरक्षणहिंसादाने ष्वितिभ्वादिः ४ दीयन्ता इति· दीङ् क्षये· दिवादि· ४ ७ ७ ७ ७

क०.९. रिष्टं विश्वकर्माणितथमाङ्गयं ॥ विश्वकर्मोति पाने घोगं तपः शौर्यबलेन यः ॥८१॥ धनेन लभ्यन्तु
९ ते सर्वं लभ्यन्ते ऽपि च विद्यया ॥ विद्याधनसमृद्धोपि यो न लभ्नोति सज्जनः ॥८२॥ अर्थि
नामीप्सितप्राप्तौ कल्पते कल्पवृक्षवत् ॥ न कल्पयति मिथ्यार्थान् क्रिरः कल्पयति द्विषां
॥८३॥ दीनेभ्यो दयते नित्यं योऽर्थिभ्यो दयते धनं ॥ दीयन्ते प्रत्यहं यस्य दुरितानि तपोबलैः ॥
८४॥ शोकेन क्षीयते सर्वः क्षीयते दर्पवर्षितः ॥ उभाभ्यामपि तस्य स्थो यस्क नातीव तीरति
॥८५॥ नरोऽयं याति तस्येह यो न तुल्यो न वाधिकः ॥ यस्मै कुप्यति तस्यासौ कुलमेवाभिरोषति राम:
॥८६॥ न धृष्णोति गुरोरग्रे न धर्षयति निजाः प्रजाः ॥ तमेव धर्षयत्येकं यस्मात्सुप्रतिकूलति ॥ ९

क्षीयत इति· क्षीङ् अधात्वर्थे· द्वितीयः क्षीङ् मदे भ्वादिरात्मनेपदी ३ तीरतीति· तीर तीर मीर स्थौल्ये· तुदादिः परस्मैपदी ३ रोषतीति· रुष हिंसायां
भ्वादिः २ कुप्यतीति· कुप क्रुध रुष रोषे दिवादिः परस्मैपदी २ धृष्णोतीति· ञिधृषा प्रागल्भ्ये· स्वादिः १ धर्षतीति· धृष प्रहसने भ्वादिः १ अयमेव णिजन्तो धर्ष

(right margin, written vertically:) तीरतीति बाधाभ्यामस्थाने

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

चूर्यत इति· चूर दाहे दिवादिरात्मनेपदी· १ चूर्णयतीति· चूर्ण प्रेरणे चुरादिः १ अवचूर्णयती· अवपूर्वस्य नामधातोरयं छादनार्थे· तस्मात्परस्मैपदीत्वा
दिनाशिवतनोतत्पं १ उत्कंठत इति मठि कठि शोके· भ्वादिरात्मनेपदी उत्पूर्वस्त्वभिलाषे २ उत्कंठयतीति· कठि शोके· अयमेव णिजन्तः २ मार्गयतीति· मार्ग
अन्वेषणे· ६ मार्गयतीति· मार्ग अन्वेषणे· कंड्वादित्वात् यगन्तः चुरादिः ३ मार्गतीति· मार्ग अन्वेषणे भ्वादिः ३ विशिनष्टीति· शिष्लृ विशेष
णे रुधादिः ४ विशेषतीति· शिष असर्वोपयोगे भ्वादिः ४ अयमेव णिजन्तो विशेषयतीति भवति ४

८७॥ चूर्यते यो र्थ्यत्नी न्यच्चूर्णयत्यरिमंडलं ॥ अवचूर्णयति व्योम यत्सेनाप्रभवं रजः ॥८८॥ नो
त्कंठते परद्रव्यं नोत्कंठयति पार्थिवं ॥ यस्योत्कंठयति श्लाघ्यो धर्म एव मनः सदा ॥८९॥ यो मा
र्गयति सन्मार्गं मार्गं निक्षेमसमात्मनः ॥ यस्मिन्मृगयते नित्यं पापवर्जको जनो धनं ॥९०॥
विशिनष्टि स्मरं मूर्त्या श्रिया शक्रं विशेषति ॥ विशेषयति यो वाग्मी वाचा वाचस्पतेर्वचः
॥९१॥ वितनोनयति यः कीर्तिं वितनंत्य मलं यशः ॥ वितनोति रिपुस्त्रीणां हृदये मदनव्यथां ॥
९२॥ क्लिश्नाते न म्रयावाकं क्लिश्यते न च निष्फलं ॥ नेंद्रियाणि विरुद्धेषु क्लिश्नाति विष
येषु वः ॥९३॥ ह्रितं मितं च यो वक्ति न वचत्यप्रियं वचः ॥ नानादेशसमुत्पन्नां वाचयत्यवि

वितानयतीति· तनु उपतापयोः चुरादिः १ अयमेव णिजन्तो वितनयति भवति २ वितनोतीति· तनु विस्तारे· तनादिरुभयपदी ३ क्लेशात इति· क्लेश
बाधने भ्वादिः २ क्लिश्नात इति· क्लिश उपतापे· दिवादिरुभयपदी आत्मनेपदी २ क्लिश्नातीति· क्लिशू विबाधने· क्र्यादिः परस्मैपदी· २ वक्तीति· वच परि
भाषणे अदादिः १ वचतीति· वच संदेशने भ्वादिः १ अयमेव णिजन्तो वाचयतीति भवति १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वर्हत इति॰ वृह वृहि वृद्धौ॰ भ्वादिः १ वृहन्तीति॰ वृह वृहि वृद्धौ भ्वादिः १ वृंहन्तीति॰ वृहि वृद्धौ भ्वादिः १ लिपंतीति॰ लिप उपदेहे तुदादिः २ लिंपंतीति॰ लिप उपदेहे दिवा
दिः २ तेपयंतीति॰ अयमेव चुरादिः २ भर्जन इति॰ भ्रस्ज भर्जने भ्वादिः ३ भृज्जन्तीति॰ भ्रस्ज पाके तुदादिः ३ भृज्जन्तीति॰ भृ भर्जने परस्मैपदी अदादौ भ्वादिः ४
रिंक इति॰ रिचिर् स्पर्श भ्वादे रुधादि उभयपदी॰ अयमेव रिचिरेजनः ४ रेचन्तीति॰ रिच वियोजने भ्वादिः परस्मैपदी ७ अयमेव रिचिर् रेचयन्तीति ४ ॥ ॥

क॰र॰ लीलिपिं ॥ ९४॥ यस्य वर्हति नित्यं श्रीदा नश्यति कश्च वृंहन्ति ॥ लिंगवद यस्य वृंहन्ति द्विपादु
९ श्चारिभारगान् ॥ ९५॥ तिपंति यस्य मातंगा स्तिप्यंति वनुरंगमा ॥ तेपयंति मनुष्याश्च
युद्धे भित्त्वा न्वाभीभुवं ॥ ९६॥ तपसा भर्जने पापं तेजसा ऽरीश्च भृज्जति ॥ कर्मबीजानि
सर्वाणि योगाभ्यासा द्भृज्जति यः ॥ ९७॥ रिंक्ते रिपुर्यदाक्रांतो धने स्तं चैव रेचति ॥ रेचयं
ति वतन्नारी लोचना न्यश्रु वारिभिः ॥ ९८॥ सत्यं वदति सर्वत्र सर्वस्य वदते हितं ॥
यत्न सत्यं न च हितं न वादयति तद्वचः ॥ ९९॥ सर्वोपार्जयति द्रव्यमात्मनः प्रीति हेतवे
॥ अर्जते शाश्वतीं कीर्तिं यश्चार्जति जयं स्थिरं ॥ १००॥ यस्य संग्रामशौंडत्वं शालते वा राम: ९

वदतीति॰ वद व्यक्तायां वाचि भ्वादिः ३ वदत इति॰ वद सन्देशने आत्मनेपदी ३ वादयतीति॰ वद संदेश वचने चुरादि उभयपदी २ अर्जयतीति॰ अर्ज प्रयत्ने चुरादिः २
अर्जत इति॰ ऋज अर्जने भ्वादि आत्मनेपदी १ अर्जतीति अर्ज सर्ज अर्जने भ्वादिः परस्मैपदी १ शालत इति॰ शाल श्लाघायां॰ भ्वादि आत्मनेपदी १ ॥ ७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शलंतीति· शल चलने भ्वादिः परस्मैपदी १ भुलंन इति· भुल संवरणे तुदादिः परस्मैपदी १ भक्षयंतीति· भक्ष अदने चुरादिः १ भक्षंत इति· भक्ष भक्षणे भ्वादिरुभयपदी १ तेन भक्षंतीति र लालयंत इति· लल सेवायां चुरादिरुभयपदी· तेन लालयतीत्यपि· ३ उल्ललंतीति· लल विलासे भ्वादी आत्मनेपदी २
मुटतीति· मुट आक्षेपमर्दनयोः तुदादिः ४ मोटतीति· मुट मर्दने भ्वादिः ४ मोटयतीति· मुट संचूर्णने चुरादिः ४ श्रीरामः ७ श्रीकृष्णः ८ ७·

ऽश्मालिनः ॥ शलंति यत्कुणा दिक्षु अलंते वसुरातलं यं ॥ १०१ ॥ भक्षयंत्यरिभक्षंते मांसं भक्षंति शोणितं ॥ यत्नवत्कुर्वंति तां गानां शत्रूणां कोणपारणे ॥ १०२ ॥ यच्छलो लयंते वंधन लालयंत्यखिलाः प्रजाः ॥ उल्ललंते नपमालोकाल ललनानां मनोरथाः ॥ ३ ॥ मुटंति द्विष[illegible]तां शौर्यं तेषां दर्पं च मोटति ॥ यो मोटयति राष्ट्रेषु तत्कृतारममं ऽपान् ॥ ४ ॥ मृधे म्रणंति शत्रूणां मग्धान्कृणाति वारणान् ॥ शत्रुवाणैः पुरस्तस्यनोकोपि म्रियते भटः ॥ ५ ॥ त्रस्यंति रिपवो यस्मात्त्रसंति परदारगाः ॥ यस्त्रासयति निःशेषान्भूयो नं तर भूपतीन् ॥ ६ ॥ क्षुणन् हालिकं दुर्गं कपाल भिवलो

मृन हिंसायां क्र्यादोऽख्यादिकेन म्रणातीति भवति ३ म्रणातीति· म्रण हिंसायां तुदादिः ३ म्रियत इति· मृङ् प्राणत्यागे तुदादिः २ त्रस्यंतीति· त्रसी उद्वेगे दिवादिः श्यन्नाशे त्वादिनाश्यन् २ त्रसंतीति· त्रसी उद्वेगे भ्वादिः २ त्रासयतीति· त्रसी धारणे चुरादिः १ क्षुधतीति· क्षुध विमोचने दिवादिः १

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जोटत इति · जट जुट प्रतीघाते भ्वादिरात्मने पदी १ जोटयतीति चट उट जुट इमिदं उकं चा इतो नाशार्थं चुरादिः १ गर्हत इति · गर्ह कुत्सायां भ्वादिरात्मने पदी १ गर्हतीति · गर्ह विनिन्दने परस्मै पदी भ्वादिः १ अथमे इति जंतो गर्हयतीति २ द्राघत इति · द्राघृ सामर्थ्ये आयासे शक्तौ भ्वादिः २ द्राहत इति · द्राहृ निद्राक्षये · भ्वादिः २ द्राखतीति · द्राखृ ध्राखृ शोषालमर्थयोर्भ्वादिः ३ क्षिरातीति · रामतु भक्षिति हिंसायां क्र्यादिः ३ क्षियतीति क्षि क्षये ध्वंसे वा भ्वादिः परस्मैपदी ३ अयोध्या दिश्थस्य क्षिरोतीति भवति ४ हिंडनीति हिडि गत्या — नादरयोर्भ्वादिरात्मने पदी ४

क.द. १० रते ॥ रिपूणां जोट यत्याजौ कुंजरास्तां घटाश्रयः ॥७॥ ननु थागर्हते भ्यानं भूगालं च न गर्हति ॥ जर्हयत्येकमेवाथ व्याप्तिनं सवनं यथा ॥८॥ द्राघते चतुर स्मार्थं द्राहते च निशागमे ॥ द्राखति नित्यं तातापत्यं यद्धि यो गेहमगो दृशां ॥९॥ क्षिरातीति दुरितं दृष्ट्या क्षियति त्वमर्थे नदुः स्वितं ॥ भद्रा[illegible]नां नित्यमस्तानं यः क्षिरोति समुकिभिः ॥१०॥ हिंडते च मयारा औ परस्त्रीषु हिंडति ये ॥ हेडते नीति संपन्नो बांधवानपितान सो ॥११॥ क्षियति प्रत्यहं पापं क्षायति द्विषतां कुलं ॥ परः क्षियति रोदस्यो यस्य धर्मरतात्मनः ॥१२॥ दंडं जोडयति द्विजुवयधंते यांचजोडति ॥ देवतातिथिपित्र्यर्थं नित्यमर्थं जुडत्यसौ ॥१३॥ अ राम: १०

हिंडनीति · हिड हाडू करणे तुदादिः ३ हेडत इति · हेड् हाड् अनादरे भ्वादिरात्मने पदी ३ क्षयतीति · क्षि क्षये भ्वादिः ३ क्षायतीति · क्षै जै खै क्षये भ्वादिः २ क्षयतीति · क्षि निवासगत्योः स्वादिः तुदादिश्शेत्यपम् २ जोडयतीती जुड चूर्णप्रेषयोश्चुरादिः १ जोडतीति जुड गतौ भ्वादिः १ जुडतीति · जुड बंधने तुदादिः १

हसो नत पार्थं ३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

राध्नोतीति· राध साध संसिद्धौ स्वादिः १ रध्यतीति· रध हिंसा संराद्ध्यो· च कारान्त्तिद्धा भवति दिवादिः १ राध्यतीति· राध संसिद्धौ दिवादिः १ मूषतीति· मूष स्तेये भ्वादिः २ मुष्णातीति मुष स्तेये क्र्यादिः २ मुष्यतीति· मुष स्तेये दिवादिः २ अर्चयतीति· अर्च पूजायां चुरादिः ३ अर्चति· अर्चन इति· अर्च पूजायां· भ्वादी उभयपदी ३ व्ययतीति· व्यय वित्तसमुत्सर्गे दंत्य चुरादिः ४ व्ययती ति· व्यय अं गतौ भ्वा· दिः ४ व्याययतीति· व्यय क्षेपे चुरादिः ४

नेरं राध्नोति विप्रार्थं यजना नि वरं ध्यति ॥ पत्र प्रसादाज्जनः सर्वस्त त्तं राध्यति त्रिया ॥१४॥
यो मूषति परद्रव्यं तस्य मुष्णाति यः शिरः ॥ मुष्यतः स नार्था नांडुःखं धन समर्पणात् ॥
॥१५॥ भक्त्यार्चयति यो विप्रान्गुरून्देवांस्तथार्चति ॥ अर्च्चते वरलोके यमो लिरत्नौघभिर्नृ
पाः ॥१६॥ व्ययत्यर्थं यतिद्रव्यं नद्धर्थं व्ययं व्ययत्यरीन् ॥ व्याययत्स यशो विंबं त्रैलोक्यादर्श
मंडले ॥१७॥ अर्दति दिवतां दर्पानर्दते दुरितोदयं ॥ यश्चार्दयति दारिद्र्यं दीनानां दु
विरां दिशान् ॥१८॥ स्वदते विविधाहारान्स्वादते वगिरां रसं ॥ आस्वादयति सर्वेषां
विषया तां सुखानि यः ॥१९॥ यत्र विढ्ढ त्यरि व्यूहं यत्र विढ्ढायति स्वयं ॥ विढ्ढाय

अर्दतीति· अर्द हिंसायां भ्वादि उभयपदी ३ ते न अर्दितं इत्यपि· अस्यैव णिजंतस्य अर्दयतीति भवति ३ स्वदत इति· स्वद स्वर्द आस्वादने· भ्वादि आ
त्मने पदी २ अस्यैवास्वादन इति· २ आस्वादतीति· स्वद अदने· चुरादिः २ विढ्ढतीति· विढ्ढ गतौ तुदादिः १ विढ्ढायतीती· विढ्ढ गतौ भ्वादि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

बिभेतीति॰ ञिभिभये जुहोत्यादि॰ १ भेषतीति॰ भेषभये भ्वादिरुभयपदी । १ नेनभेषतइत्यपि २ छन्तंतीति॰ छतीवेष्टने रुधादि: २ छन्ततीति॰ छृतीछेदने तुदादो
तुदादि: २ कीर्त्तयन्तीति॰ कृतशब्देन चुरादि: ३ पंचंतीति॰ अंचुगतिपूजनयो: भ्वादि: ३ अंचंतीति॰ अंचु व्यक्तगतौ च॰ चकारान्मदशब्देऽपि भ्वादिरुभयपदी ४
अंचयंतीति॰ अंचुविशेषणे॰ चुरादि: ४ कुथ्नातीति॰ कुथसंक्लेशे क्र्यादि: ६

कु॰ र॰ पंतितत्रासो भूपतीनां मुखश्रियं ॥२०॥ न बिभेति नरेंद्रेभ्यो देवेभ्योऽपि न भेषति ॥
११ एकस्माद्द्वेषतेऽधर्मान्न भेषत्यत्र लोकत: ॥२१॥ पंक्तं तं तिगुणग्रामा: कृन्तन्त्यरि
शिरांसि ये ॥ कीर्त्तयन्ति च गोष्ठीषु यद्गुणानमरांगना: ॥२२॥ नं चंति प्रत्यहं मोहे
यस्य नांचंति चारय: ॥ अंचयंति सदा यं च गुणा: सर्वाति शायिन: ॥२३॥ न कुथ्नाति
च दु:खार्त्त: शीतार्त्तश्च न कुथ्यति ॥ तस्याराद्वे धना घो वा मत्त: कोऽपि न कुथ्यति ॥२४॥
विचारयति यो धर्मं विद्वद्भिर्ब्राह्मणै: सह ॥ विचर यस्य लोके च शरच्चन्द्रोज्ज्वलं य रामः
श: ॥२५॥ अविद्यानिद्रयाक्रांते जगत्येक: सचेतति ॥ धियाचेतयते सर्वं परस्य ११

कुथ्यंतीति॰ कुथि पुथि लुथि हिंसासंक्लेशनयो: भ्वादि: ३ कुथ्यतीति॰ कुथपूतीभावे दिवादि: ३ विचारयतीति॰ चरसंशये चुरादिर्विपूर्व: २ विच
रतीति॰ चर रि किदवितिदंडकपठितो गमनार्थो भ्वादिर्विपूर्व: २ चेतती॰ति॰ चितिसंज्ञाने भ्वादि: १ चेतयतेति॰ चितसंचेतने चुरादि: १ ७

भरत इति. भृञ् भरणे भ्वादिः १ बिभर्तीति. डुभृञ् धारणपोषणयोः जुहोत्यादिः १ धावत इति. धावु गतिशुद्ध्योः भ्वादिरात्मनेपदी २ धावतीति. ध्र गतौ भौवादिक आत्मपदी आदेशीरूपं २ स्तोभत इति. ष्टुभ स्तंभे भ्वादिः ३ निष्टभ्नातीति. ष्टम्भु सौत्रो धातुः श्ना विकरणः स्तंभार्थे स्तभ्नोति. ष्टन्भ ष्टुभ स्तंभे सौत्रः स्वादिः ४
क्लिद्यतीति. क्लिदि परिदेवने भ्वादिः ४

हृदयक्षिप्तं ॥२६॥ यो भुजाभ्यां भुवो भारं भरते भरतोपमः ॥ बिभर्त्ति वयशो राशिं भू-
यांसं यश्च भूरपि ॥२७॥ यस्य रोधाहृता दृष्टिर्धावते यस्य पुत्रवे ॥ पाश्चात्या रिपवस्त
स्तस्मिन्नमद्रुतोपि धावति ॥२८॥ शास्त्रेणास्तोभते प्रायो लघुप्रकृतिको नरः ॥ निष्ट-
भ्नाति महात्मासौ नवनीतेरसुतस्तुतेः ॥२९॥ हनेभर्त्तारि दुःखान्ताः क्लिद्यंति यदरिस्त्रि-
यः ॥ अजस्रैरश्रुभिस्तासां क्लिद्यंति नयनानि च ॥३०॥ प्रतीतौ क्षेय क्षितौ याना वि-
प्राणां वरणां वयः ॥ यत्पादे मौलिरत्नांशुजालैर्नैक्लिराजकं ॥३१॥ न संधयति केना-
पि यः सर्वविजयी नृपः ॥ संदधाति धनुष्येव योऽनतकालेवसायकं ॥३२॥ दोर्भ्यां यो

क्लिद्यंतीति. क्लिदू आर्द्रीभावे दिवादिः ३ प्रतीतौ क्षेति. शीञ् ... अदादिः २ नेनेक्तीति. णिजिर् शौचपोषणयोः जुहोत्यादिरुभयपदी २ संधयतीति. धट
ट मंजे त्यादिकं पठितमामर्दनार्थे चौरादिकः २ संदधातीति. डुधाञ् धारणपोषणयोः जुहोत्यादिः १ श्रीसरस्वत्यैनमः वाग्वादिनी सरण

भंजयतीति · भंजो आदिदंडकपठित आमर्दनार्थे चौरादिकः १ भनक्तीति · भंजो आमर्दने रुधादिः १ विविनक्तीति · विपूर्वो विजिर् पृथग्भावे रुधादिः २
तं भूतसंहननं चयः २ आप्यायंत इति · ओप्यायी वृद्धौ भ्वादिः ३ आप्याययंत इति · प्यैङ् वृद्धौ भ्वादिः ३ ध्यायच्छत इति · यमउ परमे · आङ् पूर्व आत्मनेपदी छादेशवान् ४
मेदत इति ञिमिदा स्नेहने भ्वादिरात्मनेपदी ४ · राम · राम राम · राम राम राम राम राम राम राम राम

क·र· द्विषतां दर्पभंजयंस्तां जनेयवत् ।। भनक्ति कामिनीनां वदस्या मानमनंगवत् ।। ३३ ।।
१२ यो वेवेक्ति च वेदांतं शास्त्राभ्यासेन सर्वदा ।। विविनक्ति पृथग्भूतं भूतेभ्यश्च धनं चयः ।।
३४ ।। आप्यायंते यतः शश्वद्यज्ञभागैर्दिवौकसः ।। तं कृतधनसंपद्भिराप्याययंते च यः
प्रजाः ।। ३५ ।। योहि ध्यायच्छते नित्यमसौ किल नमेदते ।। इति ध्या या मेऽशलो सौ
महाकायो नमेधति ।। ३६ ।। उद्रूराणि शत्रूणां कंधरावास्पदं क्षिभिः ।। दत्वा
वा रणप्रहारं च तेषां कृणाति यः श्रियं ।। ३७ ।। घृताचिंत इवार्चिष्मान् वर्वर्ति तेयो रामः
रतां गरो ।। वर्वर्ति यस्तु युवा राज्ये वर्वर्ति न परैः सह ।। ३८ ।। धावंत्याधावरणाक्रांते १२

मेधतीति · ञिमिदा स्नेहने दिवादिः परस्मैपदी ३ कृणाति कृणातीति · कॄञ् हिंसायां क्र्यादेरादिः ध्वादीनां ह्रस्वो वेति विकल्पात् ह्रस्वत्वं ३ यद्वा
डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये · क्रीणाति २ वर्वर्त इति · वर्त्तङ् दीप्तौ भ्वादिः २ वर्वर्तयतीति · वर्वर्गतौ जुहोत्यादिः १ अस्येव भ्वादेः स्थस्यात्मनेपदिनः वर्वर्त इति १
धावंतीति · सृगतौ भ्वादेर्धौ आदेशः ह्रस्व १

धूर्यन्त इति · धुरङ् गीतवधयोर्दिवादिः ३ फणा स्थाधूवस्य दीर्घः १ घोषत इति · घुङ् शब्दे भ्वादि आत्मनेपदी २ संकोचतीति · कुच संकोचने भ्वादिः २ अस्यैव कुटादिस्थस्य संकुचतीति २ घोषयंतीति · अस्यैव चुरादिकस्य रूपं २ उड्डीयन्त इति · डीङ् गतौ दिवादिः ३ उड्डिङ् विहायसा गतौ भ्वादिः ४ रामरामः

विनीता यस्य वारणा ॥ जाम्बाजुर्याश्च धूर्यन्ते साधिभिः साधिताः ॥ ३९ ॥ यस्मिन्नभ्युदि
ते राज्ञि संकोचति तमः क्षितौ ॥ संकुचत्यरिणां मुखपंकेरुहद्युतिः ॥ ४० ॥ नावयं घोष
ते यस्य क्वापि कश्चिन्नयच्युतः ॥ घोषयन्ति परं सर्वे दीर्घमायुः सदार्चिताः ॥ ४१ ॥ उड्डीय
न्ते शरा यस्य कोटिशः समरांगणे ॥ भग्ना नामरिसैन्यानामुड्डयन्ते रजांसि च ॥ ४२ ॥ यो
लिंगनांनुमयते कृत्वा न्निविधवेष्ठितान् ॥ न चानुमापयन्त्यन्यमस्तस्य यच्चेतसि
स्थितं ॥ ४३ ॥ मन्द्राति विद्विषां दर्पं यो जाम्बाभुवः पतिः ॥ मन्दंते वरस्तोमं यस्य विद्वि
षः शरणागताः ॥ ४४ ॥ मिलन्ति प्रत्यहं यस्य वाजिवारणसंपदः ॥ मीलन्ति रिपुसंपो

अनुमयत इति · मेङ् प्रतिदाने भ्वादिः २ अनुमापयतीति · मा माने जुहोत्यादिः पुगागमे रूपं ३ मन्द्रातीति · मदु आमर्दने क्र्यादिः २ मन्दंत इति · अस्यैव भ्वादिकस्यात्मनेपदिनो रूपं २ मिलंतीति · मिल संगमे तुदादिः १ मीलंतीति · मील निमीलने भ्वादिः १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

घोटतइति· रुट घुट परिवर्तने भ्वादिरात्मनेपदी १ व्याघुटंतीति· घुट प्रतीघाते तुदादिः १ घट्टत इति· घट्ट संघट्टने भ्वादिः १ प्रपंचत इति· पचि व्यक्तीकर
णे भ्वादिरात्मनेपदी २ प्रपंचयतीति· पचि विस्तारवचनयोश्चुरादिः ३ तुष्यंतीति· तुष तुष्टौ दिवादिः ४ तूषंतीति· तूष तुष्टौ भ्वादिः ४ ३ । ७ ७ ७

क· क· शां सुखवत्पवनानिव ॥ ४५॥ यस्य ना घोटते दंडो घट्टते र्थः कृतश्च न ॥ व्याघुटंति वि
१३ पक्षाश्च येस्मन्सुखमुपागताः ॥४६॥ योवादिवाग्मी नामध्येवाक्यमुख्यैः प्रपंचते ॥ प्र
पंचयति यत्कीर्तिं दिक्षु खेभुमहाजनाः ॥४७॥ यस्य नाथार्जितैर्वित्तैः पूज्यमाना
दिने दिने ॥ तुष्यंति विप्रा ललना नित्यं तूषंति कुलदेवताः ॥४८॥ मनो नो द्विजते य
स्य ददतोर्थमहर्निशं ॥ उद्विजंते न किंतु संसारादसारादात्मवेदिनः ॥४९॥ नेदते
न जनं कश्चित्सामीप्यः समदर्शनः ॥ निंदंति परीवादं परस्यापि हर्षान्विताः ॥ राम:
५०॥ पितॄन्पूरयति श्राद्धैर्हव्यैः कव्यैश्च यः सदा ॥ पूर्यंते पि नरस्तं च प्रसादे हृदि १३

उद्विजत इति· ओविजी भयचलनयोस्तुदादिः ४ उद्विजंतीति· ओविजी भयचलनयो रुधादिः ३ नेदत इति· णिदृ णेदृ कुत्सासंनिकर्षयोर्भ्वादिरुभयपदी ३
निंदतीति· णिदि कुत्सायां भ्वादिः २ पूरयतीति· पूरि आप्यायने चुरादिः १ अस्ये वादिवादिरस्यात्मनेपदिनः पूर्यंत इति भवति· १ सार्द्धदादेवोनमः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प्रकाशत इति · काशृ दीप्तौ भ्वादि: १ प्रकाश्यत इति · काशृ दीप्तौ दिवादि: १ प्रगल्भायत इति · प्रगल्भ शब्दादाचारे प्रगल्भायत नाम धातु: २ प्रगल्भत इति · गल्भ धार्ष्ट्ये भ्वादि: २ तृप्यतीति · तृप संतुष्टौ दिवादि: ३ तूपयतीति · तृप तृप्तौ चुरादि: ४ खेटतीति · खेट त्रासे भ्वादि: ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तोऽदिते: ॥५१॥ प्रकाशते यथा व्योम्नि चंद्र: संपूर्णमंडल: ॥ प्रकाश्यते तथा भूमौ स
प्रजानयनोत्सव: ॥५२॥ न प्रगल्भायते मिथ्याकथनैर्य: कृपावन ॥ आजौ प्रगल्भ
ते दोर्भ्यां रिपोर्विघटयन् घटा: ॥५३॥ यत्तु वाठेद्धि जातिभ्यो दातुं तृप्यति यो धनं ॥
एतदेव कृतिव्याजा घरासु पयतीवप: ॥५४॥ विनापराधमारण्यान्न खेटति मृगा
न सौ ॥ खेटयत्यरि वीरांश्च पापर्द्धिरसिकान् नृप: ॥५५॥ मनुते मनुतेस्यासौ प्रजा
मात्मजवत्प्रभु: ॥ पितृवन्मन्यते तं च मान्यं जनपद: सदा: ॥५६॥ विस्मेश्चित्रयति
व्योम सरत्नाभरणांशुभि: ॥ गरीयसा वा चित्रेण यस्य चित्रीयते जन: ॥५७॥ न प्रकुप्य

खेटयतीति · खेट त्रासे चुरादि: ३ मनुत इति · मनु बोधने तनादि: ३ मन्यत इति · मन ज्ञाने दिवादि: आत्मनेपदी २ चित्रयतीति · चित्र चित्रीकरणे चुरादि: २ चि

त्रीयत इति · आश्चर्यार्थे विस्मयदाज्ञानुबंधो चित्री यत इति नाम धातु: १
प्रकुप्यतीति · कुप कुध क्रुध रोषे दिवादि: परस्मैपदी · १

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कुप्यतीति कुप्यम् तस्मै शप्यते १ प्रकोपयतीति. ५८ ईडते नितंदं कपठितेकोपार्थ कुपरस्तादिः १ ईडत इति. ईडस्तुतौ तस्मादिलात्मने पदी १ अस्येकयोतादिकस्य ईडयतीभवति २ अंकत इति अकिगतौ भ्वादिः ३ अंकयतीति. अंकलक्षणे चुरादिः ३ निःशेषयतीति. शिषअसर्वोपयोः चुरादिः ४ निःशेषतीति. शिषअस

क.र. तिविप्राय कुप्यते यो महाप्रभुः ॥ प्रकोपयत्यसौ तस्मै यस्तेन शब्दशोपरः ॥५८॥ ईडते
१४ पिष्टपस्थाने यत्कुरंगांश्चारणव्रजः ॥ स्वयं कुलता किंतो हर्षाद्धि देशो जाईडयत्यपि ॥५९
अंकते पुरत्यतीर्थेषु पथ्युग्मानि शक्तिमान् ॥ अंकयत्यरिसेन्यानि विचित्रेर्युधि
सायकैः ॥६०॥ निःशेषयति यः शत्रून् हेमदार्घभुजदर्पः ॥ निःशेषति वदानेन भांडा
गारं दिने दिने ॥६१॥ सुलभं सम्यमुञ्छति यद्देशे व्रतिनो द्विजाः ॥ उञ्छति विवशिरा
लश्चेनार्थेन परिपूरिताः ॥६२॥ परस्मै वासयंत्ये के भिक्षया व्रतवासिनः ॥ नदीन राम:
दुःखितास्तस्मै यत्र संत्यस्य मंडले ॥६३॥ न कांक्षत्यनृतं कश्चिन्न वांछति परस्त्रियं १४

उंछतीति. उछिउंछे. उछीवंधने समापने वर्जने अतिक्रमे येति भ्वादि तुदादिः २ उद्वासयतीति. वासउपसेवायां चुरादि २ वसनिवासे भोवादिकः १ कांक्षति वांछतीति. कांक्षि वांछि कांक्षायां भ्वादिः १

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उद्घट्टत इति। घट्टचेष्टायां भ्वादिरनुपूर्व आत्मनेपदी १ उद्घाटयतीति। घट संघात हिंसयोश्चुरादिः २ स्तोयंत इति। ष्टुञ् पक्ष रक्षसोर्भ्वादिः २ वे
पत इति। टुवेपृ कंपिचलने भ्वादिरात्मनेपदी ३ हृष्यंत इति। हृषंगतौ भ्वादिः ३ हर्षयंतीति। हर्ष कांतौ भ्वादिरात्मनेपदी ४ विसृज्यंत इति। सृज विस

सर्वोपि धार्मिकस्तत्र न तस्य राष्ट्रे स्थितो जनः ॥६४॥ उद्घट्टते न कस्यापि कर्म धर्मपराय
णः ॥ उद्घाटयति गोष्ठीषु सर्वेषामेव यो गुणान् ॥६५॥ स्तोयंते यस्य वैरीं दोर्लीलावरापा
मृतविंदवः ॥ यं वीक्ष्य वेपते स्त्रीणां वपुः स्मरशराहतं ॥६६॥ हृष्यंति हसितप्रेक्षासु सेनान्यः
कोविदाः परः ॥ हर्षयंते हर्षयोसंख्या यस्य नागाश्च निर्गमे ॥६७॥ एकोपि विसृजत्याजौ
बाणान् हष्टिमरातिषु ॥ यस्योपरि विसृज्यंते पुष्पवृष्टिं वखेचराः ॥६८॥ क्षमंते यो दरिद्रा
णां लक्ष्मस्यागसां प्रभुः ॥ न क्षाम्यति क्षितीशानामपराधकराणामपि ॥६९॥ तितिक्ष
ते क्षमी यस्तु सापरोधेषु साधुषु ॥ तेजयंति युमाश्चांतं वैधवं दीरितागिरः ॥७०॥ यस्यायो

विसृज्यत इति। सृज विसर्गे दिवादिः ३ क्षमत इति। क्षमूष् सहने भ्वादिरात्मनेपदी ३ क्षाम्यतीति। क्षमूष् धातुर्दिवादिः २ तितिक्षत इति। तिज निशाने क्षमा
यां च भ्वादिर्निर्मसन्नंतः २ तेजयंतीति। तिज निशाने चुरादिः १ १ २ ४ ५ ७ ७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

श्लथायत इति॰ श्लथ शब्दादाचारे क्विप् तस्मात् क्यङ् आधिक्यार्थे श्लथायते नाम धातुः १ श्रथत इति॰ श्रथ शैथिल्ये भ्वादिरात्मनेपदी १ विश्राणयतीति॰ श्रण दाने चुरादिः २ विश्राणतीति॰ श्रण दाने भ्वादिः परस्मैपदी २ मंदत इति॰ मदि स्तुति मोद मद स्वप्न कान्ति गतिषु भ्वादिः ३ मंदायत इति॰ मंद शब्दाद् भृशादित्वात् क्यङ् ३ प्राणितीति॰ अन प्राणने धातुरदादिः अन धातुरपि प्राणने जीवने तु दशेवर्गे ८ प्राणपत इति॰ अन प्राणने दिवादिरात्मनेपदी ४

क॰र॰ गति यस्मात्स्वभागान्न्यायाच्छ्लथायते ॥ श्रथते दीर्घसंसारग्रन्थिश्चात्मविनिश्चयात् ॥७१॥ वि-

१५ श्राणाति यः श्रीमान् शिष्टेभ्यो विपुलं वसु ॥ विश्राणति विधेयो यस्ते सद्यावावः ३ माडि-

ष्टः ॥७२॥ व्यायामदृढदेहोपि मंदते यो न सुंदरः ॥ मंदायते न कश्चित्कार्ये प्रारब्धेन च कर्हि-

चित् ॥७३॥ अपमृत्युं परित्यज्य सुखं प्राणिति यत्प्रजाः ॥ न प्राणपते परं तस्य प्रतिकूलं क-

रोति यः ॥७४॥ यो न लुंपति पूर्वेषां स्थितिराज्ञां कदाचन ॥ उच्चैर्लुप्यति तावत्पं नेत्रां-

जनलिप्तैर्जनः ॥७५॥ दधते यः सदाचारं सदाचारस्य संस्तुतः ॥ दधते शासनं यस्य लम:

शिरसा च नरेश्वराः ॥७६॥ ददते द्रविणं भूरि आत्मतोप्यः सदेवयः ॥ ददते आत्मरा १५

लुंपतीति॰ लुप्ल छेदने तुदादि मुचादिः ३ लुप्यतीति॰ लुभ विमोहने दिवादिः ३ दधतीति॰ डुधाञ् धारणपोषणयोः जुहोत्यादिः २ दधत इति॰ दध धारणे भ्वादिरात्मनेपदी २ ददत इति॰ दद दाने भ्वादी रात्मनेपदी १ ददत इति॰ डुदाञ् दाने जुहोत्यादिः १ लम: लम: लम: ७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लंसत इति. लंसु भंसु स्रंसने भ्वादिः १ संसत इति. स्रसु ध्वंसु अधःपतने भ्वादिः २ शापत इति. शप आक्रोशे भ्वादिरात्मनेपदी २ अत्येव शाप
नीति देवादिनाकस्य परस्मैपादितः ३ नटंतीति. नट नर्तने भ्वादि ३ नाटयतीति. नट अवस्यंदने चुरादिः ४

यस्मिन्संप्रष्टा नित्यमाशिषः ॥७७॥ लंसते दुरितं रोह प्रजाभ्यो यत्र भावतः ॥ प्रेर्यमाणा
श्चरोघेणालंसन्तेपि न नाकिनो ॥७८॥ प्रमादेनापि देवाग्निगृहेभ्यः शपते न यः ॥ सा
क्षात्कृताभसंकोपादासीमपि न शंप्यति ॥७९॥ नटंति नाटके यस्य चरितं भरता
दयः ॥ नाटयंति स्फुरं येषां पताका विभ्रमद्रुमाः ॥८०॥ होमाग्निधूमसुरभिः
पवने मातरिस्तोमरुद् ॥ गोदावरीतरंगार्द्रः पुनीते भुवि पत्रजां ॥८१॥ योन वंचयते
केपि स्वदासत्यपरायणाः ॥ वंचंति वञ्चारञ्जं द्रव्यवयोदिक्षुयक्रुणाः ॥८२॥ योपि
मीमांसति मीमांसांतदर्थमनुतिष्ठति ॥ पशवोपि न मीमंते यद्देशे दुःखपीडिताः ॥८३॥

पवत इति. पूङ् पवने भ्वादिः ३ पुनीत इति. पूङ् पवने क्र्यादे भ्वादिः ३ वंचयत इति. वंचु प्रलंभने चुरादिः ३ वंचतीति. वंचु वंचु गतौ दंडक पठितो
गत्यर्थो भ्वादिः २ मीमंत इति. मान माने जुहोत्यादिः धातूनामनेकार्थत्वात् शब्देपि १ अपि मीमांसतीति. अमक्रम द्रुम मीमगतौ

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कर्षतीति · कृश विलेखने भ्वादिः १ शीकंत इति · शीकंत इति · शीकृ सेचने भ्वादिः २ शीकयंतीति · श क शीक आमर्दने चुरादिः २ शब्दायत इति · चदंतः शब्दाय नामधातुः २ शब्दायतीति · शब्दत क्रिया चाचुरादिः ३ चिलसंतीति · लस विलासे भ्वादिः ४ लासयंतीति · लस शिल्पयोगे चुरादिः ४

क॰र॰ सुखं लशतिशानेयस्मिक्षुक्षेत्रं वकर्धति ॥ यत्प्रसादादविज्ञातक्लेशो जनपदः सदा ॥ ८४॥
१६ शीकंते शीकरासारैर्वायवो दक्षिणोदधेः ॥ अथ्यावतीतरंगार्द्राः शीकयंति वयद्वपुः
८५॥ शब्दायते सदास्थाने नापल्लस्तेन कश्चन ॥ परं शब्दायति ह्वास्थः पाप्रागमनबोधनात् ॥
८६॥ चिलसंति भिषनैस्तु हृणयस्यारं गोपजीविनः ॥ लासयंति रसाभिज्ञा यस्यांगे भरतोपमाः
८७॥ चिलयंत्यवलानां चेह्येमदनव्यथाः ॥ चिलयंति यद्द्याबलवंतोपि शात्रवः ॥
८८॥ असौ प्रक्रमते युद्धे कोपि वड्भिः सह ॥ नाक्रमंति तथाप्येनं विक्रांता बहवोपि राम:
ते ॥८९॥ विभ्रमंति वीरसंतानवहो यस्य कुलांगनाः ॥ विजायंते विरोधाश्च यत्पुरे न ह ९ १६

चिलयंतीति · लिङ्कवीकरणे भ्वादिः ३ सत्ववत्तुरादिलस्य चिलापयंतीति ३ प्रक्रमत इति · क्रमु पादविक्षेपे भ्वादिः प्रोपसर्गे आत्मनेपदी २
अवमेव चोपसर्गात् परस्मैपदी क्रमः परस्मैपदे ष्ठिवितिदीर्घः तेन आक्रमंतीति भवति २ विभ्रमंतीति · चाग निकांति जनन कांत्य सन
खादनेषु अदादिः १ विजायंत इति · जनी प्रादुर्भावे दिवादिः जादेशो हृपं आत्मने पदी · १

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प्रथमतइति · प्रथ प्रख्याने भ्वादिः १ अस्थिरवधेरादि वस्य प्रथयंतीति · भवति १ अमंतीति · अम गतौ भ्वादिः २ अमयंतीति · अम रोगे चुरादिः २ वि
श्लातीति · विष विप्रयोगे क्र्यादिः ३ वेवेष्टीति · विष्लृ व्याप्तौ जुहोत्यादि ३ जादिगलपठितं ३ शिशेषतीति · कथसत्वे भ्वादि ... क पाठ तो ... र्थो

हृदये ॥९०॥ प्रथते पृथुवंशस्य पृथिव्यामुज्ज्वलं यशः ॥ प्रथयंति प्रथीयांसो गुणाः
स्वर्गेपि निर्मलाः ॥९१॥ अमंति व्याधयो प्येन न कदाचिद्रयादव ॥ अमयंति यमदर्पं
वतपनाभि करोति सः ॥९२॥ विश्लाति विषवत्याशं तांस्त्रयी धर्मद्विषामथो ॥ वेवेष्टि वि
विष्टपं तस्य कीर्त्तिः सर्वातिशायिनः ॥९३॥ निःशेषं शेषति क्रोधात्प्रतिपक्षक्षमा
पतीन् ॥ एकं शेषति यः शेषं भूतारमरणो ध्रुवे ॥९४॥ क्षिपति प्रतिपक्षाणां हृदये
भयजं ज्वरं ॥ क्षिप्यंति यो श्रियारामां वनिः कंपक्षणमात्रये ॥९५॥ लपति स्निग्धया
वाचा सर्वैरेव सम्प्रमैः ॥ स स्त्रिष्टे नवप्रेमाप्तसाह्लादं लापयन्त्यसौ ॥९६॥ यौति का

शेषतीति शेष अवस्थाने भ्वादिरेव ३ क्षिपतीति · क्षिप प्रेरणे तुदादिः ३ क्षिप्यंत इति · क्षिप प्रेरणे दिवादिः २ लपतीति · लप व्यक्तायां
वाचि भ्वादिः २ अयमेव णिजंतो लापयति १ यौतीति · यु मिश्रणे अदादिः १

पुनातीति पूञ् पवने क्र्यादिः १ रंजयतीति रञ्ज हिंसायां चुरादिः २ रुजंतीति रुजो भंगे तुदादिः २ म्लेच्छतीति म्लेच्छ देश्योक्तौ भ्वादिरुरादि
भ्य॰३ संपश्यत इति दृशिर् प्रेक्षणे भ्वादिः समो गम्यृच्छि प्रच्छि स्वरत्यर्तिश्रु विदिभ्यो दृशश्चेति वक्तव्यमेनेनात्मनेपदित्वमकर्मकस्य सकर्मक
स्य पश्यतीति भवति ४

क॰ १९ म्लेकुलस्त्रीभिः क्षत्रसंतानसंक्षये ॥ पुनाति पावनस्थोऽपि नवभ्यापांवंधकीजनैः ॥१९७॥ न

१७ रंजयति यः कांश्चिद्प्राणिनः करुणान्वितः ॥ तस्य धर्मगतो रोगान् रुजंति प्रजा अपि

१९८॥ अंतर्विद्यानसौ विप्रान् म्लेच्छति धनव्रतः ॥ न म्लेच्छयति धर्मज्ञो विवादे वादि

भिः सदा ॥१९९॥ संपश्यते मतिर्यस्य त्रैलोक्येऽपि स्वगेहवत् ॥ संपश्यति परः सेनो

सागरांते महीतले ॥२००॥ सुखं निंस्ते सुखं स्वीरांग यस्य प्रजा प्रीतिपालिताः ॥ निक्ष

तिस्तनवक्त्रोरुकपोलाक्षिललाटकं ॥११॥ विलोक्य यं विघटते कोपाटोपो मृगी राम:

दृशां ॥ विघाटयति कास्फोटनेर्वैरिणां करिणां घटाः ॥२॥ निःस्तनंति न दुःखा १७

निंस इति निक्षि चुंबने भ्वादिः ३ निक्षतीति निक्ष चुंबने भ्वादिः ३ विघटत इति घट चेष्टायां भ्वादिः २ विघाटयतीति घट संघाते घटुट
भ्वादिर्दंडक पठितश्चुरादिः १ निस्तनंतीति अरपरस्तनवराभरतामतालकतामताफ्नधनधनतनशब्दे भ्वादिः १ राम: राम: राम: राम:

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्तनयतीति॰ स्तनशब्दे चुरादिः १ रसंतीति॰ रस शब्दे भ्वादिः परस्मैपदी १ रसयंतीति॰ रस आस्वादनस्नेहनयोश्चुरादिरदंतः २ लजंत इति॰ लज व्रीडे
भ्वादिः २ लज्जंत इति॰ ओलजी ओलस्जी व्रीडे तुदादिकस्यात्मनेपदिनः सकारस्य जकारे रूपं २ तोलयतीति॰ तुल उन्माने चुरादिः २ तुलयतीति॰
तुला शब्दात्तत्करोतीति णिचि विकृते रूपं २ शोचतीति॰ शुच शोके भ्वादिः ४ शोचयतीति॰ शुच पैशुन्ये चुरादिः ४ राम राम राम राम राम ७

नास्ति देशो निरुपद्रवे ॥ स्तनयत्सु घनश्रेढेन पर्जन्योपि विभीतवन् ॥ ३ ॥ रसंति मधुरैः कंठैर्यस्यौ द्याने पतत्त्रिणः
॥ रसयंति चिरं चापि तत्फलान्यरियारिताः ॥ ४ ॥ लजंते लांछलेनेंदोः क्षत्रियः श्रोत्रियो यशो ॥ न लज्जते
लज्जितो नो वा न्यो कर्त्तनेनोपि यः ॥ ५ ॥ यस्तोलयति दोरिर्यंकदमे पतिनारन्नागन् ॥ तुलयत्यपि देवें
द्रं संग्रामे भुजविक्रमात् ॥ ६ ॥ नशोचति शुभाचारो योमतानपि बांधवान् ॥ शोचयत्यतिनिःसारं सं
सारं सारधीरसौ ॥ ७ ॥ निर्दंशयते किंचिद्दंष्ट्रयानगहुंगया ॥ यादप्रमाददंशंति तस्मिन्नं क्रूर
तेविषो ॥ ८ ॥ यं परिक्षिप्य लक्ष्यादि पदयंते पदातयः ॥ आहवे जयलक्ष्मीश्च तस्य संपद्यते ध्रुवं ॥ ९ ॥
योत्र लाभयति व्यूहं प्रतिपक्षक्षमाभुजां ॥ लंभते थैं नतो भूमिर्हेमहस्तिमयादिकं ॥ १० ॥ श्रियं दत्त्वा

दंशयत इति॰ दशि दंशने चुरादिः ३ दशनीति॰ दंश दंशने भ्वादिः दंशसंजस्वंजामपि अनुसंगतो २ पदयत इति॰ पद गतौ चुरादिरदंतः २ अ
स्पैव दिवादिकस्यात्मनेपदिनः संपद्यत इति॰ २ लाभयतीति॰ लाभ प्रेरणे चुरादिः १ लभत इति॰ डुलभष् प्राप्तौ भ्वादिरात्मनेपदी १ रामः ७ ७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प्रहर्षतीति· हृष तुष्टौ भ्वादिः १ अस्येवंदे वादिकस्य हृष्यतीति १ दोलायत इति· दोलाशब्दादाचारे क्यङ् २ दोलयतीति· दुलक्षेपे चुरादिः ३ वाहत इति· वेहृजेहृ बाहृ प्रयत्ने भ्वादिः २ वहत इति· वहप्रापणे भ्वादिः उभयपदी तेन वहतीत्यपि २ खेदत इति· खिदि दीनात्रे प्रक्षभ्यो भ्वादिरात्मनेपदी ३ खिद्यतीति· खिद दैन्ये दिवादौ परस्मैपदी ४ व्ययंत इति· व्यय संवरणे भ्वादिः ४

क.र. विशत्रूणां न प्रहर्षयति यः श्रिया ॥ यथा प्रहृष्यति श्रुत्वा सतां वीनां शुभाषितं ॥११॥ धर्मे धर्मस्वदाने च य

१८ स्य दोलायते न धीः ॥ दोलयन्तु पिवर्गजीविताशां वयः सदा ॥१२॥ वाहते वाहिनीं हन्तुं वाञ्छया माहवेषु

धः ॥ वहते विड्नाशाते वै रूपां वयः श्रियं ॥१३॥ खेदते किल सर्वोपि वपुष्मान् उष्मणान्वितः ॥ न

त्रिस्वेदयति तस्यांगं सा यामाजितमेदसः ॥१४॥ अति चित्राणि वस्त्राणि व्ययंते यस्य कौतुकात् ॥ वि

त्राणि काव्ययंते च व्ययंति पद्धिकादिकं ॥१५॥ ऊर्जेन्ति विविधाभिर्विद्याभिर्यस्य चारणाः ॥ ऊर्जे

यति न वदानेन संमानेन पदातयः ॥१६॥ आर्च्छति रणे मौर्वी यस्योपरि भिदा सदा ॥ ना वेदार्द्ध राम:

तिशत्रूणां त्रस्यतां रणपद्धतिः ॥१७॥ मोदयंति मदु यानेमाहृतेः [illegible] ॥ हृदयं मधु सुपा घु १८

ऊर्ज तं तु संताने भ्वादिः ३ ऊर्जे तीति· ऊर्ज बल प्राणनयोः भ्वादिः ३ ऊर्जयंतीति· ऊर्ज बल प्राणनयोश्चुरादिः २ आर्च्छतीति· ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु तुदादिः उपसर्गादृति धातौ· २ मोदयंतीति· मुद संसर्गे चुरादिः १

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मोदयंत इति · मुद हर्षे भ्वादिः १ शुच्यतीति · शुच शौचे दिवादिः १ शुचीयते इति · शुचिशब्दात् भृशादित्वात् क्यङ् १ गर्जतीति · गज गर्ज मद मर्दने गर्ज श
ब्दे भ्वादिः २ गर्जयंतीति · गर्ज गर्ज शब्दे चुरादिः २ स्नातीति · ष्णा शौचे अदादिः ३ स्नापयतीति · ष्णै वेष्टने भ्वादिः ३ च्यवत इति · च्युङ् गतौ भ्वादिः ४ जी
वीनीति · जीव प्राणधारणे भ्वादिः ४ स्वरतीति · स्वृ शब्दोपतापयोः भ्वादिः ४ ·

प्रमोदंते च मर्त्या इव ॥१८॥ वह्निः स्व मनः स्नान प्रायश्चित्ते न शुच्यति ॥ अंतः शुचीयते सम्यक् परमात्मवि
न्निष्ठवान् ॥१९॥ यत्प्रजानामुपद्रवे पर्जन्योपि न गर्जति ॥ गर्जयंति कथं वा ते मेदकावेदतस्कराः ॥
२१॥ स्नाति गंगाजलैर्नित्यं यत्र देशे क्वचिद्वसन् ॥ यः स्नापयति जनान्सर्वान् विसनंतु सितेर्गुणैः ॥२२॥
६७ धर्मे विलसंतस्य यस्य न च्यवते पदं ॥ जीवंति स्वर्गलोकानां यस्य कीर्तिः कृतात्मनः ॥२३॥ स्वरति
स्निग्धया वाचा सर्वानानंदयन्नसौ ॥ स्वरयंत्यरिराड्रूपकस्य चिन्नारिपुग्रहं ॥२४॥ समंति यद्वियो
गेन सीमंतिन्यः स्वरातुराः ॥ यः सामयति सर्वज्ञः स्निग्धैरालोकनैश्च ताः ॥२५॥ हिताहितं प्रजानां
यः प्रेक्ष्यते नित्यमात्मनः ॥ प्रेक्षयन् स्वखिलानां च कर्मसिद्धिं नियोगिनां ॥२६॥ अभिलक्षति साधूना

स्वरयतीति · स्वर आक्षेपे चुरादिः ३ समंतीति · षम ष्टम अवैक्लव्ये भ्वादिः ३ सामयतीति · षम सांत्वप्रयोगे ... ष्टादिकद्रूपं २ प्रेक्ष्य
त इति · ईक्ष दर्शने भ्वादिः १ प्रेक्षयतीति · ईक्ष दर्शनांकनयोः चुरादिः १ अभिलक्षतीति · लक्ष कांतौ दिवादिः ३ भयपदी १ · ६७ ६७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अस्येव मोवादिकस्य अभिनयतीति भवति १ क्राम्यतीति· क्रमु ग्लानौ दिवादिः १ शमामष्टानां श्यनीति दीर्घः अस्येव तौकादिकस्य
क्रामंतीति भवति· २ कथयंतीति· कथ वाक्यप्रबंधे चुरादिः २ ययनक्तीति· अंजू व्यक्तिम्रक्षणकांतिगतिषु रुधादिः २ आभनक्तीति· भंजो आमर्दने रुधादिः ४ आचुटंतीति· चुट छेदने तुदादिः ४ [illegible] १

क.र. मुदयं सर्वदेवता:॥ साधुलोकोपि तैः सोमं तस्मामिलयांते श्रियं ॥२७॥ क्रायः क्राम्यति नाकं देयस्य पु
१९ हरतो रिपून् ॥ क्रामंति रिपुसेनाश्च वेपमाना दिशो दश ॥२८॥ यः स्वप्नेनापि वाल्मीयं गुणं क्षापिनक्
पते ॥ कथयंत्यादिराजानां चरितानि सहस्रशः ॥२९॥ पनक्ति परीरस्थं लक्षणं सार्वभौमतां ॥ [redacted]
आभनक्ति न गोदोहं यद्देशे याज्ञिको जनः ॥३०॥ आचुटंति नरैर्वाक्यं मुखमारोटयंति च ॥ यद्गाकुक
नं वे धन्या हृदस्योपदुरिस्थिपः ॥३१॥ विपाशयति यः शत्रून् बंधनैरर्गलानपि ॥ विपाशयति वा
स्मानं ज्ञानात्कर्मक्षयं तपन् ॥३२॥ घूर्णंते शत्रवस्यापि यद्गुणाश्चर्वगो शिरः ॥ मित्रोदासीनव राम:
नीनां घूर्णतीति किमद्भुतं ॥३३॥ यस्य लक्ष्मीर्विकसति प्रजाधर्मेण रक्षतः ॥ विकासंते च भूयांसो १९

आरोटयंतीति· अस्येव रुट रोषे चुरादि कण्वयोगः ४ विपाशयतीति· वि पूर्वः पश बंधने चुरादिः ३ विपाशयतीति· पाशाद्विमोचयतीति· पाशशब्दात् रित
चिक्रते रूपम २ घूर्णंत इति· घुण घूर्ण भ्रमणे भ्वादिरात्मनेपदी २ घूर्णतीति· तस्यैव उदासे परस्मैपदी १ विकसतीति· कस गतौ विपूर्वो भ्वादिः
परस्मैपदी २ विकासंति इति· कासृ भासृ दीप्तौ भ्वादिः आत्मनेपदी १

किलंतीति । किलशिल्पक्रीडनयोस्तुदादिः १ क्रीडंतीति क्रीड विहारे भ्वादि १ क्रदयतीति क्रद छेदने कुदनयोश्चुरादिः २ संकंदंतीति क्रद कौटि
ल्ये तुदादिः २ क्रपत इति क्रप कृपायां भ्वादिः ३ कृपयतीति कृप अवकल्पने चुरादिः ३ श्वेतन इति श्विता वर्णे भ्वादिरात्मनेपदी ४ ७ ५

गुणाः श्रवणाकारिणः ॥३४॥ किलंति ललना कामक्रीडंति स्थविरा अपि ॥ अज्ञानव्याधिवैद्यस्य
सुखितायस्य मंडले ॥३५॥ यः क्रंदयति शत्रूणां हस्त्यागजघटारणे ॥ संक्रंदंति भयाक्रांताः शत्रवोय
स्य दर्शनात् ॥३६॥ क्रपते कृपणोप्येव वक्रपणार्जितविक्रमः ॥ प्रक्षरं प्रार्थितो प्यर्थं नासौ क्लृपय
ति प्रभुः ॥३७॥ अजस्रैरस्रुभिः शत्रुस्त्रीणां घोनमिवाधिकम् ॥ पयतः श्वेतनैर्दिक्षु श्विंदते वसुपालयः
॥३८॥ क्रशस्थलं पंथयति पंथयन्सुचरापथं ॥ यद्दंडखंडिताशेषप्रवैरिमंडले ॥३९॥ ह्लादं
तेस्निग्धगंभीरं यद्देशवर्षकोघनः ॥ ह्लादते यस्य लोकेषु कृशीवलजनोप्यलं ॥४०॥ घांयो ध
लंनो मूर्द्धति युज्रणाः शशलांछने ॥ नसंमूर्द्धति येनासौ हृष्टः सहृदयः प्रभु ॥४१॥ हेठंति तदृणा

पंथयतीति पथि गतौ चुरादिः ३ पथयतीति पथिन्शब्दात् संपादनं करोतीति विकल्पे रूपं ३ ह्लादन इति ह्लाद अव्यक्ते शब्दे भ्वादिरात्मनेपदी ३ ह्लादतीति
स्विदिः स्नेहे भ्वादिः २ मूर्द्धतीति मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः भ्वादिः १ संमूर्द्धतीति अवमेव मोहार्थः १ हेठतीति हेठ हिंसायां भ्वादिः १

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कृशांतीति · कृश तनूकरणे तुदादिः १ आलिंगतीति · उपलक्षणे इंगि क वदितो लिंगि धातुः भ्वादिः १ आलिंगयतीति · लिगि चित्रीकरणे चुरादिः २ स्तुवतीति · ष्टुञ् स्तुतौ अदादिः २
सुनोतीति · षुञ् अभिषवे स्वादिः ३ माद्यत इति · मदी हर्षग्लेपनयोः चुरादिः ३ माद्यतीति · मदी हर्षे दिवादिः ४ स्निह्यतीति · ष्णिह प्रीतौ दिवादिः ४ ॥

क.र. वध्रुकेशर ज्ञालेनयोरिपून् ॥ कृशयतीति विद्रुतापस्यादिग्धु खेद्धुरिपुव्रताः ॥४२॥ लक्ष्मीमालिंगति स्तेहा
२० पः सदा उरस्येव नमः ॥ आलिंगयति रत्नानां जालेन मणिकदिमं ॥४३॥ यथा स्तुवंति संग्रामे स्वयमेव
जनानसौ ॥ सोमं सुनोति यज्ञेषु परलोकजिगीषया ॥४४॥ मनो माद्यते यस्य शस्त्राभ्यासरसाय
नात् ॥ सर्वलोकातिशायिन्या नाविभूत्या समाधृती ॥४५॥ स्निह्यति ज्ञातिवर्गेषु स्नेहयत्यार्यबंधु
वं ॥ रसो भूरयते यश्च भूर्यते द्विषतो रणे ॥४६॥ यः शीलति सदा धर्मं शीलयत्यात्मनो हितं ॥ नव
स्तम्नाति शोकेन न च दुःखेन ताम्यति ॥४७॥ छिनत्ति निस्त्रमस्त्राणं छेदयत्यहितोदयं ॥ साध्नोति राम:
धीः सदा यस्य साधयति श्रीश्च भूतले ॥४८॥ रुध्यते यः सतां मार्गं गवेषयति चव्रतं ॥ यत्किंचिदप्य २०

भूरयत इति · भूरयि कर्मेणु शदिर्दंतः ३ भूर्यत इति · भूरी स्तंभे दिवादिः आत्मनेपदि ३ शीलतीति · शील समाधौ भ्वादिः ३ शीलयतीति · शील उ
पधारणे चुरादिः ३ स्तमतीति · स्तम वैक्लव्ये भ्वादिः २ ताम्यतीति · तमु ग्लानौ दिवादिः शमादिः २ छिनत्तीति · छिदिर् द्वैधीकरणे रुधादिः २ छेदय
तीति · अयमेव चुरादिः २ साध्नोतीति · राध साध संसिद्धौ स्वादिः २ साधयतीति · सखदेवादिकः १ रुध्यत इति · रुध गतौ भ्वादिरात्मनेपदी १ गवेष

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अधीत इति · इङ् अध्ययने अदादिः १ अधीतीति · इत्र अध्ययने अदादिः १ आलोचत इति · लोकृ लोचृ दर्शने भ्वादिः आलोचयो सादिका आ लोचयती भवति १ आलोकत इति · पूर्वोक्तस्यैव भ्वादिकः स आलोकयतीति रूपद्वयम् २ कुत्सयत इति · कुत्स कुत्सने चुरादिः २ कुत्सतीति · कुत्स अवक्षेपणे भ्वादि परस्मैपदी २ भर्त्सतीति · भर्त्स तर्जने भ्वादिः परस्मैपदी २ भर्त्सयतीति · अयमेव चुरादावात्मनेपदी २

धातोसोतर्दधोतिसदक्षरं ॥४९॥ आलोचनेसदानीतिमालोचयंनिसत्क्रिया: ॥ आलोकनेय
मेगाक्ष्पोनालोकयतिपश्यता: ॥५०॥ योनकुत्सयतेकुत्स्यान्नवकुत्सतिलिङ्गिन: ॥ नभर्त्स
ति विकर्मस्थान्नवभर्त्सयतेभतान् ॥५१॥ मंडयतिगुणा: सर्वेयोगुणानेवमंडति · भूषणांभू
षयन्त्यसंसनुभूषयतिभूषलं ॥५२॥ उन्मूलयतिय: सक्रमुन्मूलतिनमांसिव ॥ वापुंवपीतन्या
त्मीयंपीतयत्यरिमंडलं ॥५३॥ निवर्हयतिबध्नान्स्वयमुन्निवर्हते ॥ इहार्हयतिय:
पूजांस्वर्गेपीन्द्रत्वमर्हति ॥५४॥ भक्त्यानमतियोदेवान्नमस्यतिगुरुद्विजान् ॥ हर्तोद्धि
रोदसीकीर्त्यासतांगमनुहर्षते ॥५५॥ दिशानिद्रानतेत्रासोननिद्रापतिसध्वयो: ॥ न

मंडयतीति · मडि भूषायां चुरादिः १ मंडतीति · स एव भ्वादिः १ भूषयतीति · भूष अलंकारे चुरादिः १ अयमेव भ्वादिः भूषयतीति १ उन्मूलयतीति · मूल रोहणे चुरादिः १ उन्मूलतीति · मूल प्रतिष्ठायां भ्वादिः १ मूर्छत्वादि परीतार्थे चि · पीतयतीति · पीत प्रतिष्ठमे भ्वादिः ४ पीतयतीति · पीत प्रवमाहने चुरादिः ३ निवर्हत इति · वर्ह प्राधान्ये वर्हे सा परिभाषतोः भ्वादिः ३ निवर्हयतीति · वर्ह वर्ह हिंसायां चुरादिः ३ अर्हयतीति · अर्ह पूजायां चुरादिः ३ अर्हतीति · अर्ह मर्ह पूजायां भ्वादिः २ नमतीति · णम प्रह्वत्वे शब्दे भ्वादी परस्मैपदी २ नमस्यतीति · नमः करोतीति · नमो वरिवश्चि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गृध्यतीति· गृधु अभिकांक्षायां दिवादिः १ गर्धयत इति· अयमेव चुरादावात्मनेपदी १ तूर्वतेइति· तुरी त्वरणहिंसनयोः दिवादिः १ त्सरत इति· त्सर छद्मगतौ भ्वादिः आत्मनेपदी १ ध्वनतीति· ध्वन शब्दे भ्वादिः १ ध्वनयतीति· स एव चुरादिः २ तर्जयत इति· तर्ज भर्त्सने चुरादिः २ तर्जतीति। तर्ज भर्त्सने भ्वादिः २ दुनोतीति· टुदु उपतापे स्वादिः २ दूयत इति· दूङ् परितापे दिवादिः २ सूदत इति· षूदङ् क्षरणे भ्वादिः ३ सूदयतीति· षूद आश्रुतिः प्रतिज्ञाने चोचुरादिः ३ खिकिन्सतीति· कित निवासे रोगापनयने च भ्वादिः स्वार्थे सन्नन्तः ३ केतयतीति· कित निवासे चुरादिः ४ राम: २

= = ति

क·र· गृध्यपरं दुर्वन्न च गर्धयते परम् ॥५६॥ तूर्यते नक्व चित्कार्ये न त्वरते धर्म स्वयः ॥ ध्वनति च कु

२१ लान्मनस्यो ध्वनयति चखेचरः ॥५७॥ तर्जयते हितं भूमौ नाम न तर्जति सज्जनं ॥ न दुनोति

परं वाचदुर्जनो न कदा न दूयते ॥५८॥ न सूदते मतिर्यस्य यः सूदयति शात्रवं ॥ चिकित्सति ज

गद्याधिं साधके न च केतति प्रजाः ॥५९॥ यो जोषति प्रजारि स्वं जुषते यः सुखं सदा ॥ संत्यं सं

गिरते यश्च गरांगिरति सुभगं वचः ॥६०॥ यो भुंक्ते भुवने राज्यं यस्याधीने भुजं स्थलं ॥ पं

लंति यादिक्षो दिक्षु पुरं तं च पलायते ॥६१॥ जहांति दुर्जनैः संगं जिहीते सज्जने च यः ॥ लिनाति

धर्म स्व वाते द्रियार्थेषु लीयते ॥६२॥ जायति यस्य पापानि जायते च अभोदयाः ॥ यः पृथ्वी राम: २१

जोषतीति· जुष हिंसायां भ्वादिः ४ जुषत इति· जुषी प्रीतिसेवनयोः तुदादिः ४ संगिरतीति· गृ निगरणे तुदादिः ३ गरत इति· गृ शब्दे भ्वादिः ३ भुंक्ते इति· भुज पालनाभ्यवहारयोः रुधादिः ३ भुजतीति· भुजो कौटिल्ये तुदादिः ३ पलंतीति· पल गतौ भ्वादिः २ पलायत इति· अय गतौ परापूर्वो भ्वादिः ३ जहातीति· ओहाक् त्यागे जुहोत्यादिः २ जिहीत इति· ओहाङ् गतौ जुहोत्यादिः २ लिनातीति· लीश्लेषणे क्र्यादि ख्यादिः २ लीयत इति· लीङ् श्लेषणे दिवादिः १ जायतीति· जै क्षै क्षये भ्वादिः १ जायत इति· जनी प्रादुर्भावे दिवादिः १

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यातीति. या प्रापणे अदादिः १ यापयतीति. पै ओवै शोषणे भ्वादिः १ रजतीति. रञ्ज रागे भ्वादिः १ रञ्जेश्च नलोप इति नलोपः अस्यैव देवादिकस्य रजतीति १
रंहतीति. रहि गतौ भ्वादिः अस्यैव चुरादिः १ भ्राम्यतीति. भ्रमु चलने दिवादिः २ भ्रमंतीति. भ्रमु भ्वादिः २ खंडयतीति. खडि कडि भेदे चुरादिः २ खंडते
इति. खडि खंडने भ्वादि आत्मनेपदी २ क्रोशतीति क्रुश आह्वाने रोदने भ्वादिः ३ क्रुध्यतीति. क्रुध कोपे दिवादिः ३ अर्थापयतीति. अर्थं करोतीति णिच्
पुगागमे नामधातोः रूपम् ४ अर्थयत इति. अर्थ उपयाच्ञायां चुरादिः ४ विभाजयतीति. भाज पृथक्कर्मणि चुरादिः ४

पाति पापयति यस्तु भाग्यवशान्नरः ॥६३॥ त्रिसं रंजति नारीणां स्वयं ताश्च न रंजति ॥ रंहत्यविदुषां
संगं रंहयत्यप्रियं सदा ॥६४॥ कीर्तिं भ्राम्यति यस्योर्व्यां गुणाः सर्वे भ्रमंति च ॥ मानं खंडं
यति स्त्रीणां खंडते द्विषतां शिरः ॥६५॥ क्रोशति द्विषतां सर्वान् क्रुध्यत्यपि च तत्परं ॥ अर्था
पयति शास्त्राणि नार्थमर्थयते नृपः ॥६६॥ विभाजयति योऽवंशं संभाजयति सज्जनान् ॥ लु
भ्यत्यर्थे न कामे न धर्मे लुभ्यति यः सदा ॥६७॥ वेदान् गदति यः स्पष्टं न वाग्गदयति क्वचि
त् ॥ अभ्राति श्रीविमाहारमभ्रुते च परंतपः ॥६८॥ दक्षते सर्वकार्येषु दक्षते च कुलं द्विषाम्
॥ शिवं पक्षपयते भक्त्या विभूत्या पक्षयं क्षति ॥६९॥ गाहते शास्त्रमत्यर्थं गाधते नार्थमल्प

लुभतीति. लुभ विमोहने तुदादिः ३ लुभ्यतीति. लुभ गार्द्ध्ये दिवादिः ३ गदतीति. गद व्यक्तायां वाचि भ्वादिः ३ गदयतीति. स एव चुरादिः ३ अभ्रा
तीति. अभ्र भोजने भ्वादिः २ अभ्रुत इति. अभ्रूङ् व्याप्तौ स्वादिः २ दक्षत इति. दक्ष वृद्धौ भ्वादिः २ दक्षत इति. दक्ष हिंसायां भ्वादिः २ पक्षयत
इति. पक्ष परिग्रहे चुरादिः १ पक्षतीति. पक्ष भक्षहसनयोः भ्वादिः १ गाहत इति. गाहू विलोडने भ्वादिः १ गाधत इति. गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्भ्वादिः १

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गुध्यतीति· गुध परिवेष्टने क्र्यादिः १ गुध्यतीति· गुध्यत्नः परिवेष्टने दिवादिः १ सज्जत इति· सज्ज गतौ भ्वादिरात्मनेपदी· १ सजतीति· कंपने भ्वादिः १ ईर्ष्य इति· ईर्ष्या
र्थो ईर्ष्यादिः २ स्पर्धत इति· स्पर्ध संघर्षे भ्वादिरात्मनेपदी २ सोढतीति· सोढृ गर्वे भ्वादिः २ रौडतीति· रौडृ अनादरे भ्वादिः २ प्रतिषेधतीति षिध गत्यां भ्वादिः ३

क.र. नः ॥ यस्मै गुध्यन्ति न दुर्गतस्तस्मादेव गुध्यति ॥७०॥ सज्जते राजविड्डैर्य सज्जन्तेन दूयाज्जगत्-

२२ ईर्ष्यते युद्धे यत्तेज स्पर्धते यः श्रियाधिकम् ॥७१॥ यः सोढति मृधा धानतस्तां रौडति निरीक्षपवः

॥ प्रतिषेधति यः शत्रून् कार्यं नस्याशु सिध्यति ॥७२॥ नयंते यद्गुल्मान्सर्वे यत्सान्त्वं यतिदि

भुवं ॥ श्रियामरुड्डति मर्दे ध्नाति सरस्वत्या च संपदा ॥७३॥ इति समाप्तम यान्तगुरगोदयं

कविरहस्यमिदं रसिकप्रियम् ॥ सदभिधानधानह्लादधिद्विजवरस्य कृतिः सुदृढात्म

नः ॥७४॥ इति श्री कविरहस्यं समाप्तम् शुभम् भूयात् रामः

२२

सिध्यतीति· षिधु संराद्धौ दिवादिः ३ नयन्त इति· णीञ् प्रापणे भ्वादिः सम्माननेत्यादिना आत्मनेपदं उभयपदित्वात् नयतीति ३ मरुडतीति· मृड सुखने तुदादिः ४ मध्नातीति· मध्र सुखबलने क्र्यादिः ४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एकार्थास्त्वकशब्दाश्चेति। यथा पोथति· छ्यति· छगति· नानार्थाश्चैकवाचका इति· श्लिष्यति। श्लेषति· आलिंगनेदहनार्थौ। सदृशार्थाभिधा भेदे· सदृशार्थाः सदृशाक्षरा
श्च यथा· उषति· पूषति· अत्र उष पूष शब्दौ पुष्टिप्रथौ नानार्थभेदे वि सदृशौ। भिन्नार्थाः सदृशाक्षरा इति। पीवति पिवति अत्र वर्णसाम्येऽपि स्थौल्यपानाख्यावर्थाविति
स॥३ एकार्थास्त्वकशब्दाश्चेति· यथा· निरस्ते· निरासयति· अत्र निरस्त इत्यादौ · निरास आच्छादने· तदादाउभाव्य्याच्छादनार्थौ· अत्र सदृशत्वमुपदेशापेक्षया गत्वं धातूनां
विकरणाजनितं वैरूप्यासहत्वासंभवात्।३ एकार्था एकैशब्दाश्च नानार्थाश्चैकवाचकः॥ सदृशार्थाभिधा नाम भिन्नार्थाः सदृशाक्षराः॥३॥३

क॰र॰ श्रीगणेशाय नमः॥ ॥जयंति पुरजित्पादनखद्योधितिदीपिकाः॥ मोहांधकारविध्वंसान्मुक्ति

१ मार्गप्रकाशिकाः॥१॥ लोकेषु शास्त्रेषु च ये प्रसिद्धाः काव्येषु ये सत्कविभिः प्रयुक्ताः॥ निश्चित्य तान्

शिष्यविनोदनाय शब्दानहं धातुभिरुद्धरामि॥२॥ एकार्थास्तु स्वराद्याश्च निबध्यंतेऽत्र धातवः

॥ धातुपारायणांभोधिपारेतीर्णाधिया मया॥३॥ अस्तागस्त्यमुनिश्रेष्ठत्वात् पवित्रे दक्षिणा

पथे॥ कृष्णराज इति ख्यातो राजा साम्राज्यदीक्षितः॥४॥ गोपायति क्षितिमिमां चतुरब्धि

सीमां पापाज्जुगुप्सत उदारमतिः सदैव॥ वित्तं न गोपयति यस्त्व वनीपकेभ्यो धीरेण गुप्यति राम

महत्स्वपि कार्यजाते॥५॥ अर्गित्वं एणाति पुणाति द्विजदेवतांश्च प्रीणाति बांधवजनानतिथी १

गुपू रक्षणे नित्यायप्रत्ययांतः २ गुज कुत्सने निन्दति· गुप गोपन कुत्सनयोः रक्षणे धूप्रभोवादिको नित्यसनन्तः २ गुप रक्षणे ऽचुरादिक। पाठस्त्वे आदिदंडकेपठितः २।
गु पयनीति गुपयाकुलत्वे देवादिकः २ पृ पालनपूरणयोरिति श्र्यादौ ल्वादित्वाद्ध्रस्वः १ पणातीति पता प्रीणाने इति नोदादिकः १ प्रीञ् तर्पणे कान्तोभ्येति
त्यादाउभयपदी· तेन प्रीणातीत्यस्यापि १ पुलो नोति पृ प्रीतो स्वादिः॥१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

८२५५

कवि रहस्यम्

श्री ५ को सरकार

द्वन्द्वोहं द्विगुरपि चाहं मद्गेहे नित्यमव्ययीभावः ॥ तत्पुरुष कर्म धारय येनाहं स्यां बहुव्रीहौ १
गुरुमध्ये हरिणाक्षी मार्त्तिकशकलैर्निहन्तुकामं माम् · रदयन्त्रितरसनाग्रं तरलितनयं
निवारयांचक्रे २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu